

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΙΜΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 2018-2019

Αισθηματικοί λόγοι στην επιστολογραφία του περιοδικού τύπου
της δεκαετίας του '60.

Αγγελική Κοντού
Α.Μ.: 1561201701022

Επόπτης σπουδών:
Βαγγέλης Καραμανωλάκης

- Αθήνα Νοέμβριος 2019 -

*You can blame me
Try to shame me
And still I'll care for you
You can run around
Even put me down
Still I'll be there for you*

*The world
May think I'm foolish
They can't see you
Like I can
Oh but anyone
Who knows what love is
Will understand*

*I just feel so sorry
For the ones
Who pity me
'Cause they just don't know
Oh they don't, what happiness love can be...*

Anyone who knows what love is (Will Understand),

Irma Thomas, 1966

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευχαριστίες.....σελ. 4

Εισαγωγήσελ. 5

Κεφάλαιο 1ο

- Μια σύντομη εισαγωγή στη «μακρά» δεκαετία: Ιχνηλατώντας το κοινωνικό και πολιτισμικό προφίλ της δεκαετίας του '60.....σελ.12
- Ο ελληνικός περιοδικός τύπος: μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση.....σελ.15
- Τα περιοδικά της εργασίας: «Από το Ρομάντσο στο Πάνθεον».....σελ.17

Κεφάλαιο 2ο

Οι στήλες αλληλογραφίας των περιοδικών:

- «το χρονογράφημά μας»σελ.23
- «...δώστε μου μια συμβουλή...».....σελ.28
- «Μεταξύ μας».....σελ.36
- «Εμείς οι νέοι»σελ.42

Κεφάλαιο 3ο

Συγκροτήσεις των αισθηματικών λόγων στην επιστολογραφία του περιοδικού τύπου:

- Οι αισθηματικοί λόγοι των επιστολών στο *Πάνθεον*σελ.49
- Οι αισθηματικοί λόγοι των επιστολών στο *Ρομάντσο*σελ.84

Συμπεράσματασελ.98

Βιβλιογραφία-Πηγέςσελ.104

Ευχαριστίες

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Αποτελεί το καταληκτικό στάδιο μιας μακράς ερευνητικής διαδικασίας, στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος και ταυτοχρόνως επισφραγίζει έναν όμορφο και δημιουργικό κύκλο μαθητείας και πνευματικής αναζήτησης.

Συνοδοιπόροι σε αυτό το πνευματικό ταξίδι υπήρξαν όλοι οι συνάδελφοι και συμφοιτητές, τους οποίους ευχαριστώ, γιατί με το πάθος, το ενδιαφέρον, τις σκέψεις και τις απόψεις τους, εμπλούτισαν το ταξίδι αυτό και συνέβαλλαν στην εποικοδομητική συνδιαλλαγή. Πρώτιστα ευχαριστώ θερμά τον επόπτη μου κ. Βαγγέλη Καραμανωλάκη, που με την αμέριστη στήριξη του, τις γνώσεις, τη μεταδοτικότητα, τη μεθοδικότητα, τις παρατηρήσεις και την αγάπη του για το αντικείμενο, δεν στάθηκε μόνον ως επιβλέπων καθηγητής, αλλά ως δάσκαλος και εμπνευστής καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω, τις διδάσκουσες και τους διδάσκοντες των σεμιναρίων που παρακολούθησα αυτά τα δύο χρόνια, τον κ.Κώστα Γαγανάκη, τον κ.Κωνσταντίνο Ράπτη, την κα Κατερίνα Γαρδίκια και τον κ. Κώστα Κατσάπη, για όλα τα νέα ερεθίσματα που μου προσέφεραν, δίνοντάς μου την ευκαιρία να εμβαθύνω στην ερευνητική διαδικασία και να διευρύνω την σκέψη μου σε νέα ερωτήματα και οπτικές. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλω στην κα Δήμητρα Λαμπροπούλου, καθηγήτριά μου ήδη από χρόνια του Προπτυχιακού, που στάθηκε αρωγός όλα αυτά τα χρόνια στην ακαδημαϊκή μου πορεία, προσέφερε πολύτιμη καθοδήγηση και έμπνευση, άνοιξε νέους ορίζοντες σκέψης και η συμβολή της υπήρξε καθοριστική για την ακαδημαϊκή και προσωπική μου εξέλιξη.

Επιπροσθέτως θα ήθελα να ευχαριστήσω τους εργαζόμενους και το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για τη συνεργασία και τη βοήθεια τους στη διαδικασία της αρχειακής έρευνας.

Τέλος, ιδιαιτέρως ευχαριστώ τους γονείς μου, που υπήρξαν πάντοτε θεμέλιο στήριγμα για εμένα, σε κάθε μου προσπάθεια.

Εισαγωγή

Θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση των αισθηματικών λόγων στην επιστολογραφία του περιοδικού τύπου κατά τη μεταβατική δεκαετία του '60. Συγκεκριμένα πεδίο της έρευνας αποτέλεσαν τα περιοδικά ποικίλης ύλης, των οποίων η κατηγορία εμπλουτίζεται ολοένα με περισσότερους τίτλους κατά την εξεταζόμενη περίοδο, παρουσιάζοντας εκπληκτική αύξηση στην κυκλοφορία τους. Αντικείμενο της μελέτης αποτελούν οι λόγοι για τα συναισθήματα και συγκεκριμένα για τον έρωτα. Τα συναισθήματα, τόσο ως αντικείμενο όσο και ως αναλυτικό εργαλείο της ιστορικής έρευνας, υπήρξαν μέχρι πολύ πρόσφατα τόπος ανεξερεύνητος και μόλις τις δύο τελευταίες δεκαετίες η παγκόσμια ιστοριογραφία έχει αρχίσει τη συστηματική μελέτη τους και ένταξή τους στην ιστορική αφήγηση. Όσο εμπεδώνεται η διαπλοκή της ιστορίας με άλλες επιστήμες, όπως η πολιτισμική ανθρωπολογία, η εθνογραφία και η ψυχολογία, τόσο η ιστορική έρευνα εμπλουτίζεται με νέα μεθοδολογικά εργαλεία, που της παρέχουν τη δυνατότητα να ρίξει φως σε ανεξερεύνητες περιοχές της ανθρώπινης εμπειρίας.

Στην παρούσα έρευνα σκοπός δεν είναι να ανακαλύψουμε το «τι» ένιωθαν οι άνθρωποι σ' ένα σαφώς ορισμένο χωροχρόνο, άλλωστε αυτό θα ήταν ένα πολύ φιλόδοξο πόνημα με τεράστια ευρύτητα, που θα απαιτούσε τη συνδρομή και άλλων επιστημονικών εργαλείων και τη διάδραση διαφορετικών κλάδων. Στόχος μου είναι να διερευνήσω το πως οι άνθρωποι μιλούν για αυτά που αισθάνονται σ' ένα πολύ συγκεκριμένο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο. Στο βαθμό που ο λόγος για το συναίσθημα αντανακλά, ή και διαμορφώνει εν μέρει, την ίδια τη βίωση, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε πως έχουμε ψιλαφήσει, μόνο μερικώς, αυτό το «τι». Το κατά πόσο τα συναισθήματα επηρεάζονται ή ακόμη και παράγονται από τον πολιτισμό και επομένως αποτελούν έννοιες ιστορικοποιήσιμες, αποτέλεσε αντικείμενο ενός μακρού και σύνθετου επιστημονικού διαλόγου, του οποίου τα βασικά σημεία θα προσπαθήσω να αναπτύξω στη συνέχεια. Ωστόσο, μοιάζει σχεδόν αυτονόητο πως οι λόγοι για τα συναισθήματα δύνανται να ιστορικοποιηθούν. Το πως εκφράζονται οι άνθρωποι για αυτά που νιώθουν, το πως αρθρώνεται αυτός ο λόγος, ως προς τη μορφή και το περιεχόμενό του, είναι μάλλον ευκόλως εννοούμενο, ότι επηρεάζεται και εν πολλοίς διαμορφώνεται, με βάση το «πού», το «πότε», το σε «ποιόν» και το «γιατί», δηλαδή τις θεμελιώδεις ερωτήσεις που καθοδηγούν κάθε απόπειρα ιστορικής προσέγγισης των φαινομένων.

Η επιλογή της εν λόγω δεκαετίας έγινε ακριβώς λόγω της μεταβατικότητας που τη χαρακτηρίζει. Πέραν της ιδιαίτερης σημασίας της για την πολιτική πραγματικότητα στη χώρα

μας, με την επίταση του βασικότερου ίσως, αιτήματος της μεταπολεμικής περιόδου, για εκδημοκρατισμό¹, - το οποίο κορυφώνεται και έχει ως κυριότερες εκφράσεις του το κίνημα 1-1-4, τα Ιουλιανά, τη Μαραθώνια πορεία ειρήνης του Λαμπράκη και τον Ανένδοτο του Α.Παπανδρέου²- η «μακρά» δεκαετία φέρει σεισμικές αλλαγές στο κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο. Μια νέα γενιά ανθρώπων έρχεται στο προσκήνιο που ζητά να ζήσει «αλλιώς». Είναι οι νέοι του '60 που, όπως παρατηρεί ο Κώστας Κατσάπης, με τη συμπεριφορά τους και τις πρακτικές τους στην καθημερινή τους ζωή τείνουν να ακυρώσουν βασικές παραμέτρους της έως τότε κοινωνικής ευταξίας³. Ένας ολόκληρος πολιτισμός των νέων συγκροτείται στη διάρκεια της δεκαετίας που αν και παρουσιάζει εκπληκτική πολυμορφία στις εκδηλώσεις του, έχει ως κοινό παρανομαστή την «αμφισβήτηση της καθημερινότητας». Για τους νέους του '60 ο παραδοσιακός τρόπος ζωής των ενηλίκων και οι θεμελιώδεις αρχές και αξίες πάνω στις οποίες είχαν δομήσει την καθημερινότητά τους, τους προκαλούσε τουλάχιστον δυσφορία. Είναι οι νέοι που αυτοπροσδιορίζονται, όπως θα δούμε και στα γράμματά τους που θα αναλυθούν παρακάτω, ως «μοντέρνοι». Στην κατηγορία αυτή, συνεκτικό στοιχείο δεν υπήρξε η πολιτική αμφισβήτηση που εκφράστηκε μέσα από τις κινηματικές πρακτικές της νεολαίας- αν και πολλοί εξ αυτών έλαβαν μέρος στις κινητοποιήσεις του '60-, αλλά το ότι «μοιράστηκαν ένα πάθος για το μοντέρνο, μια απαίτηση προσωπικής απελευθέρωσης»⁴, που πραγματώνεται μέσα από την απόρριψη των συνηθειών και των αξιών του παρελθόντος. Όπως διαπίστωσα στη διάρκεια της έρευνας, οι νεαροί επιστολογράφοι των στηλών αλληλογραφίας, αποτελούν μια πολυπληθή και ευδιάκριτη κατηγορία αρκετά συνεκτική τόσο ως προς τις θεματικές που θίγει, ως προς τα προβλήματα που την απασχολούν, αλλά και ως προς τον τρόπο που τα εκφράζει, για το λόγο αυτό η κοινωνική και πολιτισμική ιστορία της νεολαίας και τα συμπεράσματά της έχουν κεντρική θέση στην παρούσα μελέτη.

Μια ακόμη σημαντική παράμετρος στη μελέτη του θέματος είναι ο επιστολικός λόγος και οι τρόποι με τους οποίους αυτός παράγεται, από ανθρώπους με συγκεκριμένες ιδιότητες, στο πλαίσιο της αλληλογραφίας των περιοδικών. Ο επιστολικός λόγος, ως ξεχωριστή κατηγορία γραπτού λόγου, φέρει τα δικά του ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, έχει συγκεκριμένους κανόνες και περιορισμούς, οι οποίοι είναι αναγκαίο να επισημανθούν προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τις συγκροτήσεις των αισθηματικών λόγων των επιστολογράφων. Επιπλέον, ο επιστολικός λόγος είναι ένας λόγος που αρθρώνεται στον ενδιάμεσο εκείνο χώρο μεταξύ του

¹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του 60: «σύντομη» ή «μακρά»», στο (επιμ.) Άλκης Ρήγος, Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007, σελ 41.

² Κώστας Κατσάπης, *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Απόβλεπτες, Αθήνα 2008, σελ.31.

³ Στο ίδιο, σελ.19.

⁴ Στο ίδιο, σελ.23.

δημόσιου και του ιδιωτικού⁵, στις ρωγμές λοιπόν αυτών των ορίων, ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια διάσταση των επιστολών, συγκροτούνται οι υποκειμενικότητες, τις οποίες θα προσπαθήσω να αναδείξω. Είναι σαφής ο δημόσιος χαρακτήρας των επιστολών. Σύμφωνα με τον Π.Μουλλά, η αλληλογραφία αποτελεί κοινωνική πράξη σε σχέση με τους άλλους, την οποία διέπουν οι ίδιοι κανόνες που οφείλει κανείς να ακολουθεί “στην καθημερινή του ζωή, σε ό,τι κάνει και σε ό,τι λέει”⁶. Ωστόσο, πέραν αυτού του χαρακτηριστικού, που διέπει εν γένει τον επιστολικό λόγο, η συγκεκριμένη αλληλογραφία που μελετάται εδώ συγκροτείται σε ένα πλαίσιο δημόσιου λόγου, αφού οι επιστολές των αναγνωστών προορίζονται για δημοσίευση στο περιοδικό και αυτός ο δημόσιος χαρακτήρας προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο έκφρασης των επιστολογράφων, όπως οριοθετεί και το τι «πρέπει» και «μπορεί» να ειπωθεί. Η λογοκρισία άλλωστε των γραμμάτων από τους συντάκτες των περιοδικών, είναι κάτι που πρέπει να θεωρήσουμε ως δεδομένο.

Ταυτοχρόνως όμως, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, η ανωνυμία που εξασφαλίζεται στους επιστολογράφους, τους παρέχει μια αίσθηση ελευθερίας σε τέτοιο βαθμό που, όπως παραδέχονται οι ίδιοι, εξωτερικεύουν σκέψεις και συναισθήματα, τα οποία δεν θα τολμούσαν να εκφράσουν σε κανένα άλλο πλαίσιο. Επιπλέον, η σχέση η οποία δομείται μεταξύ του συντάκτη που διαχειρίζεται την εκάστοτε στήλη αλληλογραφίας και των επιστολογράφων είναι μια ιδιαίτερη, σύνθετη και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα σχέση που επιθυμώ να εξετάσω, κύριο γνώρισμα της οποίας είναι η εμπιστοσύνη και το στοιχείο της εξομολόγησης. Ακριβώς μέσα από αυτή την εξομολογητική διάθεση των γραμμάτων προβάλλεται η ιδιωτικότητά τους.

Σημαντικό αναλυτικό εργαλείο στην παρούσα μελέτη είναι η έμφυλη οπτική. Η Ute Frevert αναφέρει πως, για τη μελέτη των συναισθημάτων στην ιστορία, κεντρικό υπήρξε το ερώτημα πώς το φύλο κατασκευάζει πρότυπα και συμπεριφορές, επισημαίνοντας πως οι κανονιστικές προδιαγραφές των κοινωνιών ζητούν να ευθυγραμμίσουν τις ατομικές συμπεριφορές με έμφυλα προσδιορισμένα συναισθήματα και να επιβάλλουν κανόνες⁷. Αυτοί οι κανόνες, συνεχίζει, ενσωματώθηκαν στον αυτοπροσδιορισμό ανδρών και γυναικών. Έτσι το φύλο αναδεικνύεται ως η κατηγορία, που με τον πιο προφανή τρόπο, συνέδραμε στη “φυσικοποίηση” των συναισθημάτων, συνδέοντάς τα ταυτοχρόνως με διακριτές κοινωνικές πρακτικές και εκδηλώσεις. Η παρατήρηση αυτή, ωστόσο δεν οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα συναισθήματα και οι συνδεδεμένες με αυτά πρακτικές, αφήνονται παγωμένα και αναλλοίωτα στο πέρασμα του χρόνου. Αντιθέτως, καθώς άνδρες και γυναίκες μαθαίνουν να διαπραγματεύονται και να προσαρμόζουν τις έμφυλες σχέσεις στις μεταβαλλόμενες ανάγκες

⁵ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σελ.158.

⁶ Παναγιώτης Μουλλάς, *ό.π.* σελ.153.

⁷ Ute Frevert, *Emotions in history- Lost and found*, Central European University Press, Βουδαπέστη 2011, σελ.11.

και επιθυμίες της κοινωνίας, έβρισκαν παράλληλα και νέους τρόπους να ανταποκριθούν σε ό,τι αναμενόταν από αυτούς να νιώσουν και στους τρόπους, με τους οποίους αναμενόταν να εκφράσουν όσα ένιωθαν⁸. Έτσι η χρήση της αναλυτικής κατηγορίας του φύλου στη μελέτη των συναισθημάτων μοιάζει να επιβεβαιώνει και να διαφωτίζει την ιστορική τους διάσταση.

Τέλος πριν προχωρήσουμε σε μια σύντομη παρουσίαση της δομής της εργασίας θα ήταν σκόπιμο να παραθέσουμε μερικά βασικά σημεία στην πορεία της ιστορίας των συναισθημάτων και τα ερωτήματα που τέθηκαν γύρω από την χρήση τους στην ιστορική, κοινωνιολογική και ανθρωπολογική ερεύνα.

Γνωστική ψυχολογία, πολιτισμική ανθρωπολογία και φεμινίστριες ιστορικοί από τη δεκαετία του '70 στρέφονται στη μελέτη των συναισθημάτων και την αντιμετώπιση τους ως πολιτισμικές κατασκευές. Η άποψη πως τα συναισθήματα είναι αποκλειστικά βιολογικά προσδιορισμένα αμφισβητείται έντονα, ενώ οι κονστρουκτιβιστικές θεωρίες κερδίζουν όλο και περισσότερο έδαφος. Σύμφωνα με τον William Reddy οι γνωστικοί ψυχολόγοι στη δεκαετία του '80 προσδιόρισαν το συναίσθημα ως «μαθημένη γνωστική συνήθεια»⁹. Βάση αυτής της προσέγγισης, τα συναισθήματα δεν αποτελούν απλώς αυθόρμητες βιολογικές αντιδράσεις, αλλά αυτοματοποιημένες εκδηλώσεις που είναι αποτέλεσμα μάθησης και επανάληψης, “έτσι για παράδειγμα τα μικρά αγόρια διδάσκονται να μην κλαίνε και να αντικαθιστούν το συναίσθημα της λύπης με θυμό”¹⁰. Βασισόμενη σε αυτά τα συμπεράσματα, η πολιτισμική ανθρωπολογία προχωρεί τη σκέψη παρακάτω και υποθέτει πως, εφόσον τα συναισθήματα δεν είναι γενετικά προγραμματισμένα τότε θα πρέπει να είναι πολιτισμικά, ή τουλάχιστον βαθιά επηρεασμένα από τον πολιτισμό. Αν το συναίσθημα λοιπόν, λειτουργεί ως μια μαθημένη γνωστική συνήθεια, τότε σ' ένα βαθμό θα πρέπει να διαμορφώνεται από το περιβάλλον όπου ζουν οι άνθρωποι, “Άλλωστε τι είναι ο πολιτισμός για το άτομο, αν όχι ένα σύνολο «μαθημένων» γνώσεων και συνηθειών;”¹¹. Ταυτοχρόνως οι φεμινίστριες, ήρθαν να συμπληρώσουν αυτό το διάλογο, ισχυριζόμενες πως οι λόγοι για το συναίσθημα στο δυτικό κόσμο έχουν σαφή πολιτικά κίνητρα και χρησιμοποιήθηκαν από την πατριαρχία για να επιβεβαιώσουν και να δικαιολογήσουν τη γυναικεία υποτέλεια.

Η Catherine Lutz, στην κλασική πλέον, εθνογραφία για τα συναισθήματα στο Ifaluk, ισχυρίστηκε πως η ιδέα ότι τα συναισθήματα βασίζονται στη βιολογία, δεν είναι απλώς λανθασμένη, αλλά κομμάτι μιας ευρύτερης έμφυλα προσδιορισμένης δυτικής οπτικής του εαυτού, που πριμοδοτεί την υποτιθέμενη ανδρική λογική έναντι της υποτιθέμενης φυσικής ευαισθησίας των γυναικών. Η άποψη των ειδικών συμπίπτει με τη λαϊκή σοφία, ως προς τον

⁸Στο ίδιο, σελ.12.

⁹ William M. Reddy, *The navigation of feeling. A framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2001, σελ.16.

¹⁰Στο ίδιο, σελ.16.

¹¹Στο ίδιο, σελ.34.

προσδιορισμό των συναισθημάτων ως ακούσια, παράλογα, δυνητικά επικίνδυνα, έντονα και γυναικεία. Οι άνδρες είναι εκ φύσεως ορθολογιστές κι επομένως καταλληλότεροι για δράση στη δημόσια σφαίρα.¹² Η εθνογραφική μελέτη της Lutz απέδειξε, όχι μόνο πως τα συναισθήματα είναι παράγωγα κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, αλλά και ότι εκτός δυτικού πολιτισμού δεν διαχωρίζονται αυστηρά από τη σκέψη, ούτε αξιολογούνται ως κατώτερα αυτής. Όπως πάλι επισημαίνει η Lutz, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις απέναντι στα συναισθήματα, παρά τις διαφοροποιήσεις τους, ταυτίζονται ως προς την κριτική των κανονιστικών θεωριών και ζητούν να επαναπροσδιορίσουν το τι είναι σημαντικό να γνωρίζουμε για τα συναισθήματα, θέτοντας νέα ερωτήματα όπως “Γιατί οι γυναίκες θεωρήθηκαν το συναισθηματικό φύλο;”, “Γιατί εν γένει το συναίσθημα παθολογικοποιείται και η παθολογία συναισθηματικοποιείται, ενώ η κανονικότητα αρρενωποποιείται;”, “Γιατί η διάθεση των ανδρών και η ορμονική τους κατάσταση δεν μελετάται”¹³ κ.ά.

Από την άλλη, όπως παρατηρεί ο Reddy, η πολιτισμική ανθρωπολογία των συναισθημάτων μεθοδολογικά αδυνατούσε να προβεί σε μια κριτική πολιτικού περιεχομένου, βασιζόμενη στα ευρήματά της, γεγονός που το αποδίδει στην αδυναμία ιστορικοποίησης των πορισμάτων της.¹⁴ Το πεδίο αυτό έρχεται να καλύψει η ιστορία των συναισθημάτων που θα αναζητήσει τις επιδράσεις της ιστορικής αλλαγής στα συναισθήματα, τόσο στον τρόπο βίωσης, όσο και στον τρόπο έκφρασής τους. Συναισθήματα όπως η τιμή, η ντροπή, ο θυμός αλλά και ο έρωτας αποτέλεσαν αντικείμενο ιστορικών αφηγήσεων, σε μια προσπάθεια αναζήτησης της ιστορικής εννοιολόγησης τους και μελέτης τους μέσα στα μεταβαλλόμενα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της εκάστοτε εποχής. Η παρούσα μελέτη στοχεύει, εμπνεόμενη από τα παραπάνω, να επιχειρήσει μια προσπάθεια απάντησης σε ερωτήματα που γεννά η ιστορία των συναισθημάτων. Κεντρικό ερώτημα είναι το εάν και πως οι άνθρωποι με βάση το φύλο, την ηλικία αλλά και την κοινωνική και ταξική τους προέλευση, συγκροτούν τους λόγους τους για τον έρωτα. Πώς είναι ο λόγος αυτός; Είναι ένας λόγος που αναπαράγει κανονιστικά πρότυπα, συγκεκριμένες κοινωνικές αξίες και ιεραρχίες; Σε ποιο βαθμό η περιρρέουσα κοινωνικοπολιτισμική κατάσταση τον διαπερνά; Υπάρχουν αμετάβλητα στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν και υπερβαίνουν την ιστορική στιγμή; Μεταβάλλεται άραγε, στη διάρκεια της δεκαετίας; και πόσο επηρεάζεται από το συγκεκριμένο πλαίσιο, της αλληλογραφίας στον περιοδικό τύπο, όπου παράγεται; Όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν εναρκτήρια ερωτήματα για την παρούσα μελέτη, τα οποία επιχειρεί και να απαντήσει.

¹² Catherine Lutz, *Unnatural Emotions. Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll and Their Challenge to Western Theory*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1988, σελ.54-55.

¹³ Catherine Lutz, «Emotions and Feminist Theories», στο (επιμ.) Jeannette Mageo, *Power and the Shelf*, εκδ. Cambridge University Press, Ηνωμένο Βασίλειο 2002, σελ. 104-113.

¹⁴ William M. Reedy, ό.π.,σελ.45.

Στο πρώτο μέρος η εργασία εστιάζει στη σκιαγράφηση του ευρύτερου πλαισίου εντός του οποίου παράγονται οι συγκεκριμένοι αισθηματικοί λόγοι. Θα επιχειρηθεί λοιπόν, μια προσπάθεια πλαισίωσης με βάση το «πού» και το «πότε». Το φόντο μας είναι η μεταβατική «μακρά» δεκαετία του '60, της οποίας, σε πολύ αδρές γραμμές, θα περιγράψουμε τις κοινωνικές και πολιτισμικές όψεις. Στο πρώτο επίσης κεφάλαιο θα πραγματοποιηθεί μια σύντομη ιστορική αναδρομή στον ελληνικό περιοδικό τύπο, με έμφαση στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο και τα περιοδικά ποικίλης ύλης που χρησιμοποιήθηκαν ως πεδίο της έρευνας. Κλείνοντας το πρώτο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δύο περιοδικών *Ρομάντσο* και *Πάνθεον*, των οποίων η αλληλογραφία αποτελεί βασική πηγή της έρευνας και κεντρικό θέμα της εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό μελετήθηκαν συνολικά 676 τεύχη, 364 τεύχη του *Ρομάντσου* και 312 του *Πάνθεον*, που κυκλοφόρησαν στη διάρκεια της δεκαετίας του '60.

Στο δεύτερο μέρος θα καταπιαστώ με τις συγκεκριμένες στήλες αλληλογραφίας που βρίσκουμε στα δύο αυτά περιοδικά κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Οι στήλες θα αναλυθούν ως προς τη μορφολογία τους και τον όγκο που καταλαμβάνουν μέσα στο κάθε τεύχος. Θα παρουσιαστούν οι συντάκτες κάθε στήλης και θα προσπαθήσω να σκιαγραφήσω τις ξεχωριστές «περσόνες» που αυτοί συγκροτούν, ως διαχειριστές των στηλών αλληλογραφίας, οι οποίες έχουν σαφώς συμβουλευτικό χαρακτήρα. Ο ρόλος και ο λόγος των συντακτών είναι πολύ σημαντικά στοιχεία, προκειμένου να αναλυθεί και κατανοηθεί η σχέση που αυτοί αναπτύσσουν με τους αναγνώστες-επιστολογράφους. Η σχέση αυτή με τη σειρά της, είναι καθοριστικής σημασίας για τη συγκρότηση των αισθηματικών λόγων των επιστολογράφων, αφού γεννά συγκεκριμένες προσδοκίες και επιθυμίες με βάση τους ρόλους και τις ιδιότητες που καθένας μέσα στη σχέση αυτή κατέχει. Επιπλέον, σε κάθε στήλη θα αναζητηθεί η θεματολογία των γραμμάτων και τι μέρος αυτής αποτελούν οι αισθηματικές ιστορίες των επιστολογράφων. Κάθε στήλη διαφοροποιείται, έστω και ελαφρώς, ως προς τη θεματολογία των γραμμάτων των αναγνωστών, αλλά και ως προς τους αναγνώστες της, το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό και κοινωνικό υπόβαθρο των αναγνωστών (αλλά και των συντακτών), ποικίλλουν από στήλη σε στήλη. Επιπλέον θα δούμε πως εντάσσεται η θεματολογία των γραμμάτων στην ευρύτερη θεματολογία του περιοδικού. Στο σημείο αυτό πολύ διαφωτιστικά είναι τα άρθρα των εν λόγω περιοδικών, που πολύ συχνά θίγουν τα ίδια θέματα με τους επιστολογράφους, γεγονός μάλλον ευνόητο, καθώς οι επιστολές των αναγνωστών δίνουν πολύτιμα στοιχεία στη σύνταξη των περιοδικών για τα ενδιαφέροντα των αναγνωστών τους. Επιπλέον στο κεφάλαιο αυτό θα προσπαθήσουμε να εξάγουμε και ορισμένα ποσοτικά συμπεράσματα διαφωτιστικά για το θέμα μας, όπως το ποιο είναι ποσοστό των γραμμάτων που αφορά σε ζητήματα αισθηματικής φύσεως σε κάθε στήλη και τι ποσοστό καταλαμβάνουν

άλλα δημοφιλή θέματα, όπως οικογενειακά και εργασιακά προβλήματα, θέματα καλλιτεχνικού και πολιτισμικού ενδιαφέροντος ή κοινωνικές ανησυχίες και φιλοσοφικοί προβληματισμοί.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στο αρχειακό υλικό και στις επιστολές που έχουν ως κεντρικό τους θέμα ζητήματα «αισθηματικής φύσεως». Στόχος είναι να μελετηθούν οι αισθηματικοί λόγοι σε κάθε στήλη ξεχωριστά και να επιχειρηθεί μια συγκριτική τους προσέγγιση. Εδώ θα δούμε πως συγκροτούνται οι αισθηματικοί λόγοι με βάση το φύλο, την ηλικία και το κοινωνικό υπόβαθρο των αναγνωστών, αλλά και με βάση το σε ποιόν απευθύνονται, που ως άμεσος παραλήπτης ορίζεται ο συντάκτης της στήλης, αλλά εμμέσως η απεύθυνση γίνεται στο εκάστοτε περιοδικό και τους αναγνώστες του, οι οποίοι αποτελούν λίγο έως πολύ συγκεκριμένο αναγνωστικό κοινό με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Θα προσπαθήσω να αναζητήσω κοινούς τόπους και σημεία απόκλισης στους λόγους των γραμμάτων και εν πολλοίς να σκιαγραφήσω το πως οι επιστολογράφοι εκφράζονται, άρα και σε ένα βαθμό βιώνουν, το αμφιλεγόμενο αίσθημα του έρωτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Μια σύντομη εισαγωγή στη «μακρά» δεκαετία: Ιχνηλατώντας το κοινωνικό και πολιτισμικό προφίλ της δεκαετίας του '60.

Η ελληνική δεκαετία του '60, όπως έχει πολλάκις επισημανθεί στη σχετική βιβλιογραφία, είναι μια μεταβατική δεκαετία ριζικών και σύνθετων μετασχηματισμών σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η αστικοποίηση με τις συνακόλουθες αλλαγές στην παραγωγική δομή, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου που συνεπάγεται και μεταβολές στις καταναλωτικές συνήθειες και τις κοινωνικές προσδοκίες, η πολιτισμική διείσδυση του αμερικάνικου μοντέλου, τα νεολαιίστικα κινήματα της δεκαετίας, είναι μόνο μερικές όψεις της σύνθετης «σύντομης» ή «μακράς» δεκαετίας του '60, που αποτελεί μια “εύστοχη υπενθύμιση της σχετικότητας του ιστορικού χρόνου”.¹⁵

Η δεκαετία του '60 θα χαρακτηριστεί από την επιτάχυνση και την πυκνωση, όπως αναφέρει ο Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, των πολιτικών εξελίξεων και μεταλλαγών τόσο σε επίπεδο κράτους και θεσμών όσο και στο πεδίο της “μαζικής πολιτικής”.¹⁶ Ταυτοχρόνως οι πολυδιάστατες κοινωνικές ζυμώσεις και συγκρούσεις εντείνονται στη διάρκεια της δεκαετίας στο πλαίσιο μιας “έντονης πολιτιστικής κίνησης και εκτενών αξιακών αναπλαισιώσεων”.¹⁷ Επιπλέον η επιβολή της χούντας των συνταγματαρχών τον Απρίλιο του 1967 θα αποτελέσει καταλύτη των εξελίξεων και των ζυμώσεων, ριζοσπαστικοποιώντας ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής νεολαίας. Σε αυτές ακριβώς τις επιταχύνσεις και πυκνώσεις οφείλεται και ο προσδιορισμός της ως σύντομης. Από την άλλη, τα αποτελέσματα των αλλαγών και οι διαδικασίες των μετασχηματισμών, δεν θα ολοκληρωθούν παρά μετά το πέρας της δεκαετίας και έτσι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «μακρά». Ως τελικό σημείο της «μακράς» δεκαετίας θεωρείται, στη διεθνή βιβλιογραφία, το 1974 όταν ξεσπά η παγκόσμια εμβέλεια οικονομική κρίση.¹⁸ Στην ελληνική περίπτωση η χρονολόγηση συμπίπτει, εφόσον μόνο το 1974 θα ικανοποιηθεί, το κυοφορούμενο καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο, αίτημα του εκδημοκρατισμού.

Η δεκαετία του '60, σύμφωνα με τον Κ.Τσουκαλά, σηματοδοτεί την “πολλαπλή ρήξη με

¹⁵ Σεραφεΐμ Σεφεριάδης-Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Εισαγωγή: «Η σύντομη» δεκαετία του '60», στο (επιμ.) Άλκης Ρήγος, Σεραφεΐμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ό.π., σελ. 12.

¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 12.

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 12.

¹⁸ Axel Schildt-Detlef Siegfried, «Youth, Consumption and Politics in the Age of Radical Change», στο (επιμ.) Axel Schildt-Detlef Siegfried, *Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies 1960-1980*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη 2007, σελ. 7.

το παρελθόν”,¹⁹ που συντελείται μέσα από σύνθετες διαδικασίες μετασχηματισμών, σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης εμπειρίας και των αξιακών αναπλαισιώσεων. Σε αυτές, κομβικής σημασίας είναι ο ρόλος της νεολαίας ως ξεχωριστής κοινωνικής κατηγορίας. Η ρήξη με το παρελθόν, στη «μακρά» δεκαετία του '60, θα εκφραστεί κυρίως ως σύγκρουση γενεών, η οποία περιγράφεται σχηματικά με τον όρο «χάσμα γενεών» και παρατηρείται διεθνώς, καθώς συνδέεται με την ανάδυση του μεταβιομηχανικού μοντερνισμού.²⁰ Στη διάρκεια της δεκαετίας εμφανίζονται για πρώτη φορά ανεξάρτητα κοινωνικά κινήματα, όπως ο φεμινισμός και οι χιπισμός, που ανθούν ιδιαίτερα στη νεολαία, η οποία όπως και στον υπόλοιπο κόσμο, αποκτά για πρώτη φορά συνείδηση των ιδιαιτεροτήτων της. Συγκροτεί, όχι μόνο μια ξεχωριστή ιδεολογική, πολιτική ταυτότητα, αλλά και το δικό της πολιτισμό, τις γνωστές στη βιβλιογραφία ως νεανικές υποκουλτούρες. Όπως αναφέρουν οι Axel Schildt και Deltlef Siegfried μέσα στην ευρεία και ετερόκλητη κοινωνική κατηγορία της νεολαίας, διαμορφώνεται ένας ευδιάκριτος πολιτισμός των νέων, ο οποίος προσδιορίζεται κυρίως από την ηλικία των υποστηρικτών του και τις ιδιαίτερες προτιμήσεις που αυτοί έχουν για τη μουσική, τη μόδα, το χτένισμα, την ψυχαγωγία.²¹ Η νεολαία του '60 και ο πολιτισμός της δεν χαρακτηρίζονται σε καμία περίπτωση από ομοιομορφία, αντιθέτως μέσα στην γενική κατηγορία του νεανικού πολιτισμού, θα γεννηθούν διάφοροι υποπολιτισμοί, οι οποίοι θα προσπαθήσουν να αποστασιοποιηθούν και να αποσυνδεθούν από τους κοινωνικούς κανόνες. Εντούτοις, παρά τις προθέσεις τους, παραμένουν συνδεδεμένοι με την κοινωνία, μέσω διαφόρων δεσμών όπως η οικογένεια, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, το σχολείο και το Πανεπιστήμιο και ήταν ακριβώς αυτοί οι δεσμοί, που επέτρεψαν στη νεότητα να παίξει αποφασιστικό ρόλο στους κοινωνικούς μετασχηματισμούς.²²

Οι babyboomers, που γεννήθηκαν στο τέλος του πολέμου κι έζησαν τα εφηβικά και νεανικά τους χρόνια στη δεκαετία του '60, θα αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης και προβληματισμού, τόσο για την ιστορική έρευνα, όσο και για τις ίδιες τις κοινωνίες που τους γέννησαν, για τους τρόπους με τους οποίους “οικονομικοί και πολιτικοί θεσμοί διαδρούν με νεανικές συμπεριφορές”.²³ Υπόβαθρο αυτού του προβληματισμού, σύμφωνα με τη Δήμητρα Λαμπροπούλου, υπήρξε η εκπληκτική ποσοτική αύξηση των υλικών αγαθών της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου.²⁴ Οι babyboomers δεν βίωσαν τις τραυματικές εμπειρίες του πολέμου, υπήρξαν μια νέα εγγράμματη, σε μεγάλο συγκριτικά ποσοστό, γενιά που έζησε στο

¹⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *ό.π.*, σελ.41.

²⁰ Axel Schildt-Detlef Siegfried, *ό.π.*, σελ.3.

²¹ Στο ίδιο, σελ.5.

²² Στο ίδιο, σελ.5.

²³ Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Δημόσια κοινωνικότητα και νεολαία», πρακτικά συνεδρίου *Μορφές κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ου αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες*. http://www.public-sociality.uoc.gr/ebook/Dimosia_Koinonikotita.pdf (τ.π.21/12/2019), σελ.4.

²⁴ Στο ίδιο, σελ.5.

μεταπολεμικό κράτος πρόνοιας, με υλικές συνθήκες πολύ καλύτερες από αυτές των γονιών της και είναι αυτή που αποτόλμησε για πρώτη φορά μετά τον εμφύλιο να “ ονειρευτεί πως μια άλλη ζωή είναι εφικτή”.²⁵ Και είναι αυτή η έκταση και η ένταση της πολιτικής και κοινωνικής κινητοποίησης που αποτέλεσε ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στην περίοδο αυτή και την προηγούμενη.

Τέλος σημαντικοί μετασχηματισμοί που αφορούν άμεσα το θέμα της παρούσας εργασίας σημειώνονται στο πεδίο των έμφυλων σχέσεων. Η δεκαετία του '60, μέσα στην πληθώρα των κινημάτων που φέρει στο προσκήνιο, θα αποτελέσει και τη μήτρα του δεύτερου κύματος φεμινισμού, το οποίο θα συνδράμει αποφασιστικά, μαζί με άλλους παράγοντες, στην αλλαγή των έμφυλων σχέσεων και τον επαναπροσδιορισμό των ταυτοτήτων. Θα φέρει για πρώτη φορά στο δημόσιο λόγο ζητήματα που αφορούν τη σεξουαλική συμπεριφορά των γυναικών, διεκδικώντας τη σεξουαλική τους απελευθέρωση, μιλώντας ανοιχτά και σχεδόν «ωμά» για όλα όσα μέχρι πρότινος θεωρούνταν ζητήματα ταμπού. Η Gizela Kaplan αναφέρει πως, τη δεκαετία του '60 έχουν πλέον συντελεστεί οι βασικές τομές του 20ου αιώνα, που θα αλλάξουν άρδην τη ζωή των γυναικών και σχετίζονται με τρεις διαφορετικές βιοκοινωνικές σφαίρες: το σώμα, τη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα. Η κυκλοφορία του αντισυλληπτικού χαπιού στα μέσα του '60, σηματοδοτεί την αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος, το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες επιβεβαιώνει την ισότητα ανδρών και γυναικών στην πολιτεία, ενώ η ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην εργασία συνεπάγεται την οικονομική ανεξαρτησία και απαλλαγή των γυναικών από την οικιακή εργασία και τον στερεοτυπικό ρόλο τους εντός της ιδιωτικής σφαίρας του σπιτιού-νοικοκυριού.²⁶

Με το τέλος της δεκαετίας του '60 η ιστορία των γυναικών πέρασε στο επόμενο πλέον κεφάλαιο και μας εισήγαγε σε μια νέα περίοδο, όπου τα αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος συμπυκνώθηκαν στο βασικό του σύνθημα «Το προσωπικό είναι πολιτικό». Η σεξουαλική ζωή και το πως οι γυναίκες βιώνουν τον έρωτα, το σεξ, το γάμο αλλά και τη μητρότητα αποτέλεσαν κεντρικούς άξονες της συζήτησης, που έφεραν στο δημόσιο λόγο οι φεμινίστριες του δευτέρου κύματος. Η δεκαετία του '60 που γέννησε «τη σεξουαλική επανάσταση» θα φέρει και την ανατροπή του «διπλού κανόνα»²⁷, που σύμφωνα με τον David Allyn, καθόρισε τη συμπεριφορά και τις σχέσεις των δύο φύλων από την αρχαιότητα έως εκείνη τη στιγμή. Θα

²⁵ Φωτεινή Τσαλίκोगλου, «Η ανησυχητικά παράξενη οικειότητα μιας δεκαετίας», στο (επιμ.) Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ό.π., σελ.47.

²⁶ Gizela Kaplan, *Contemporary Western European Feminism*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1992, σελ.12.

²⁷ Σύμφωνα με τον D.Allyn ο όρος «διπλός κανόνας» χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη διαφορετική στάση των κοινωνιών, από την αρχαιότητα ως και τη σύγχρονη εποχή, απέναντι στη σεξουαλική συμπεριφορά των δύο φύλων. Για τη σεξουαλική επανάσταση την περίοδο 1960-1980, όπως και για το «διπλό κανόνα» που αυτή προσπάθησε να ανατρέψει βλ. David Allyn, *Make love not war. The Sexual Revolution; An unfettered history*, Routledge, Νέα Υόρκη 2016, σελ. 6-16.

πρέπει ωστόσο να σημειωθεί πως, τόσο η σεξουαλική επανάσταση, όσο και η πορεία του φεμινιστικού κινήματος της δεύτερης αυτής περιόδου, ακολούθησαν τη δική τους ξεχωριστή πορεία στην ελληνική περίπτωση, με αποτέλεσμα συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες. Η σεξουαλική επανάσταση για παράδειγμα, δεν είχε ούτε την ένταση, ούτε την ευρύτητα και πυκνότητα που περιγράφει ο Allyn στην περίπτωση της Αμερικής. Στην Ελλάδα του '60, όπως θα δούμε και στα περιοδικά που θα εξεταστούν παρακάτω, η σεξουαλική επανάσταση έρχεται ως είδηση από το εξωτερικό και δεν αποτελεί κοινωνικό φαινόμενο της ελληνικής πραγματικότητας. Μια είδηση που προκαλεί, άλλοτε τρόμο, άλλοτε χλευασμό και ειρωνεία και άλλοτε απλώς αμηχανία, τουλάχιστον όπως προκύπτει από τη μελέτη του περιοδικού τύπου στην παρούσα εργασία.

- Ο ελληνικός περιοδικός τύπος : Σύντομη ιστορική ανασκόπηση.

Τα περιοδικά, ως μέρος της έντυπης επικοινωνίας, μετρούν μια ιστορία πάνω από 350 χρόνια, από τότε που ο Denis de Sallo εξέδωσε το πρώτο περιοδικό της ιστορίας, το *Journal des Savants* (Εφημερίδα των Λογίων) στο Παρίσι το 1665.²⁸ Χαρακτηριστικό γνώρισμα των περιοδικών, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της ζωής τους, σύμφωνα με το Δημήτρη Ψυχογιό, είναι ότι αποκτούν ειδικό κοινό που σχηματίζεται με βάση το περιεχόμενό τους.²⁹ Σημείο ορόσημο στην ιστορία του περιοδικού τύπου θεωρείται ο 19ος αιώνας, όταν διαμορφώνεται η κατηγορία των περιοδικών μαζικής κυκλοφορίας, καθώς μέχρι πρότινος τα περιοδικά αποτελούσαν ένα είδος κλειστής αναγνωστικής λέσχης, για τα ανώτερα αστικά, εγγράμματα στρώματα.³⁰ Τα μαζικά περιοδικά, προσπαθώντας να κατακτήσουν όλο και μεγαλύτερο κοινό, μετατρέπονται σταδιακά σε μέσα έντυπης μαζικής επικοινωνίας, εξέλιξη στην οποία επενεργούν και πλειάδα άλλων παραγόντων, όπως η αύξηση της εγγραμματοσύνης, η αστικοποίηση και η διεύρυνση της αστικής τάξης, η εκμηχάνιση που επιταχύνει τις εκτυπωτικές διαδικασίες και φυσικά η εμφάνιση των προϊόντων μαζικής κατανάλωσης που έχουν ανάγκη να διαφημιστούν. Τα μαζικά περιοδικά, με βάση το περιεχόμενό τους, μπορούν να ταξινομηθούν σε δυο γενικές κατηγορίες: ποικίλης ύλης και ειδικού ενδιαφέροντος. Από το Μεσοπόλεμο ωστόσο, θα προκύψει μια ακόμα υποκατηγορία, αυτή των ειδησεογραφικών περιοδικών, που απευθύνονται στο μορφωμένο κοινό που αναζητούσε όχι μόνο την ενημέρωση, αλλά και την διεισδυτικότερη προσέγγιση της επικαιρότητας και την ένταξη της

²⁸ Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο Δίκτυο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σελ.502-3.

²⁹ Στο ίδιο, σελ.506.

³⁰ Στο ίδιο, σελ. 512.

σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο.³¹

Στην Ελλάδα, η ιστορική διαδρομή των περιοδικών θα διαφοροποιηθεί, καθώς το νεοϊδρυθέν ελληνικό βασίλειο του 19ου αιώνα μαστίζεται από τη φτώχεια, έχει κατά βάση κτηνοτροφική και αγροτική οικονομία, ενώ το οδικό δίκτυο είναι σχεδόν ανύπαρκτο και οι μεταφορές είναι δύσκολες και δαπανηρές. Ένας ακόμη ανασταλτικός παράγοντας, για τη διάδοση του περιοδικού τύπου, είναι και τα πολύ υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού που φτάνουν το 90% για άνδρες και γυναίκες, σχεδόν μέχρι το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, ποσοστό που για τις γυναίκες παραμένει στα ίδια επίπεδα μέχρι και τους Βαλκανικούς πολέμους.³² Στον ελληνικό 19ο αιώνα, παρόλο που δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για περιοδικά μαζικής κυκλοφορίας, εντοπίζουμε έντυπα που ακολουθούν τα δυτικά πρότυπα. Έτσι πλην των φιλολογικών περιοδικών, που απευθύνονταν στην πνευματική ελίτ και τη μειοψηφία των διανοουμένων της εποχής, εμφανίζονται τα οικογενειακά φιλολογικά, πρόδρομος των περιοδικών ποικίλης ύλης με ευρεία κυκλοφορία, που άνθισαν στη μεταπολεμική εποχή. Χαρακτηριστικό των οικογενειακών περιοδικών του 19ου, το οποίο σ' ένα βαθμό θα διατηρηθεί και στα ποικίλης ύλης του 20ού, είναι ο συνδυασμός της «ωφέλιμης» και «τερπνής» ύλης. Ο κύριος όγκος τους καλύπτεται από μεταφρασμένα μυθιστορήματα και διηγήματα, αλλά και από ιστορικά λαογραφικά θέματα, ενώ δημοσιεύονται ακόμα κοινωνικές μελέτες και βιβλιοπαρουσιάσεις.

Η αλλαγή στην κυκλοφορία και τον αριθμό των περιοδικών στην ελληνική περίπτωση θα συντελεστεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1920, με την εμφάνιση των περιοδικών ποικίλης ύλης μεγάλης κυκλοφορίας, από τα οποία πιο χαρακτηριστικά και δημοφιλή υπήρξαν το *Μπουκέτο* του Κωνσταντίνου Θεοδωρόπουλου που εκδόθηκε το 1924 και ο *Θεατής* που πρωτοκυκλοφόρησε ένα χρόνο αργότερα.³³ Την αμέσως επόμενη δεκαετία, το 1934, ο Νίκος Θεοφανίδης θα εκδώσει το εμβληματικότερο ίσως, ελληνικό λαϊκό περιοδικό ποικίλης ύλης, το *Ρομάντσο* και τέσσερα χρόνια μετά κυκλοφορεί ο ανταγωνιστικός *Θησαυρός* του εκδοτικού οργανισμού Κ.Ν. Παπαγεωργίου και Σία. Τα δύο τελευταία έμελλε να μακροημερεύσουν και ειδικά το *Ρομάντσο* θα μεσουρανήσει κατά την εξεταζόμενη δεκαετία του '60, όταν η κυκλοφορία του θα εκτοξευθεί στις 300.000 τεύχη, ξεπερνώντας κατά πολύ *Τα Νέα*, που είναι η πρώτη σε πωλήσεις μεταξύ των εφημερίδων.³⁴ Από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και τη δεκαετία του '60 τα περιοδικά ποικίλης ύλης θα γνωρίσουν πρωτοφανή ανάπτυξη και ο περιοδικός τύπος θα εμπλουτίζεται διαρκώς με νέους τίτλους. Τα περιοδικά *Γυναίκα* (1950) του Ευάγγελου Τερζόπουλου, ο *Ταχυδρόμος* (1954) του

³¹ Στο ίδιο, σελ.532.

³² Στο ίδιο, σελ.535.

³³ Δημήτρης Ψυχογιός, ό.π.,σελ. 548.

³⁴ Στο ίδιο, σελ.554.

Συγκροτήματος Λαμπράκη και οι *Εικόνες* (1955) της Ελένης Βλάχου, παρά τις διαφοροποιήσεις τους ως προς το ύφος, το κύρος ή το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται, διαθέτουν όλα ποικίλη ύλη, όπως καλλιτεχνικά νέα, μόδα, υγεία, ομορφιά, ρεπορτάζ και άρθρα για την κοινωνική επικαιρότητα και τη σύγχρονη ζωή.

Η άνθιση των περιοδικών ποικίλης ύλης με ευρεία κυκλοφορία είναι άμεση συνέπεια του μεταπολεμικού κράτους πρόνοιας και συνδέεται με την ανάδυση του «πολιτισμού της καθημερινότητας» και τον ελεύθερο χρόνο. Καθώς οι οικονομικές συνθήκες σταθεροποιούνται σταδιακά σε όλο το δυτικό κόσμο, όλο και περισσότεροι άνθρωποι αποκτούν τη δυνατότητα να δαπανήσουν χρόνο και χρήμα σε δραστηριότητες που είναι άσχετες με την εξασφάλιση της επιβίωσης³⁵. Η αύξηση του ελεύθερου χρόνου συνοδεύτηκε με την εκπληκτική αύξηση των επιλογών για τη διάθεσή του. Στις χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης η τηλεόραση και ο τουρισμός υπήρξαν οι δημοφιλέστερες επιλογές. Στην ελληνική περίπτωση, οι οικονομικές συνθήκες και το μέσο βιοτικό επίπεδο, δεν επέτρεπαν ακόμη τέτοιου είδους δαπάνες κι έτσι ο περιοδικός τύπος ρευστοποιήσε, σ' ένα βαθμό, το πλεόνασμα.

Ένας από τους λόγους αύξησης της κυκλοφορίας των περιοδικών ποικίλης ύλης τη μεταπολεμική εποχή είναι και η αύξηση της γυναικείας εγγραμματοσύνης. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο όλο και περισσότερα κορίτσια των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων και της επαρχίας ακολουθούν το δρόμο της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, απολαμβάνοντας αυτό που μέχρι πρότινος ήταν προνόμιο μόνο των αγοριών, το να συνεχίσουν δηλαδή, τη σχολική τους εκπαίδευση στο Γυμνάσιο, έστω για μερικές τάξεις. Η γυναικεία εγγραμματοσύνη στρέφεται λοιπόν στα έντυπα ποικίλης ύλης και συνδέεται με τη χαρά της ανάγνωσης, που όπως αναφέρει η Αναστασία Νάτσινα, αποτυπώνεται στην πληθώρα των γυναικείων περιοδικών που κυκλοφορούν τη μεταπολεμική περίοδο.³⁶ Αν και τα περισσότερα περιοδικά δεν αυτοπροσδιορίζονται ως γυναικεία, η επιτυχία τους στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό και ο προσανατολισμός της ύλης τους, δηλώνουν ξεκάθαρα πως απευθύνονται σε αυτές κατά κύριο λόγο.³⁷ Ταυτοχρόνως μια ακόμη ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία αποκτά τη δική της πρόσβαση στον τύπο μέσα στη δεκαετία του '60 και είναι αυτή των νέων. Τα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, οι ξεχωριστοί τρόποι διασκέδασης και ψυχαγωγίας, οι νεανικές τάσεις κυρίως στη μουσική και στην τέχνη θα ενταχθούν στην ύλη των περιοδικών ποικίλης ύλης, καθώς οι νέοι στη διάρκεια της δεκαετίας θα διαμορφωθούν σε ευδιάκριτο καταναλωτικό κοινό.

³⁵ Axel Schildt, Detlef Siegfried, *ό.π.*,σελ.12.

³⁶ Αναστασία Νάτσινα, «Η ελληνική δεκαετία του 1960: Πολιτική αστάθεια και πολιτισμική αναγέννηση» στο (επιμ.) Αναστασία Νάτσινα, Αγγέλα Καστρινάκη, Γιάννης Δημητρακάκης, Κέλη Δασκαλά, *Η ελληνική πεζογραφία στη «μακρά» δεκαετία του '60 (1958-1974)*, εκδ. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, ψηφιακό αποθετήριο kallipos 2015, σελ.13.

³⁷ Στο ίδιο, σελ.13.

- Τα περιοδικά της εργασίας: «Από το *Ρομάντσο* στο *Πάνθεον*».

Τα περιοδικά που επιλέχθηκαν για την εργασία είναι το *Ρομάντσο* και το *Πάνθεον*. Στη διάρκεια της αρχειακής έρευνας εξετάστηκαν και άλλα περιοδικά ποικίλης ύλης όπως ο *Θησαυρός* και η *Γυναίκα*. Ο λόγος που αποφάσισα να μην συμπεριλάβω τα τελευταία στην γραπτή εργασία είναι πως το *Ρομάντσο* και το *Πάνθεον*, έχοντας μεγαλύτερη κυκλοφορία κατά την εξεταζόμενη δεκαετία, αποτελούσαν αντιπροσωπευτικότερα δείγματα. Επιπλέον τα δύο αυτά περιοδικά, αν και ανήκουν στον ίδιο εκδοτικό οργανισμό, είναι μεταξύ τους πολύ διαφορετικά. Ο λαϊκός χαρακτήρας του *Ρομάντσου* και το νεανικό προφίλ του *Πάνθεον* αντιπροσωπεύουν θα λέγαμε, δυο κυρίαρχες και συχνά αντιμαχόμενες τάσεις της ελληνικής κοινωνίας του '60, το συντηρητισμό και το μοντερνισμό, την παράδοση και τις νέες κοινωνικές και πολιτισμικές τάσεις που εισάγονται από τη Δύση. Η δεύτερη τάση θα βρει τους βασικούς υποστηρικτές της στη νεολαία που, όπως αναφέρθηκε, επιζητεί τη συνολική ρήξη με το παρελθόν. Στο αντίπαλο στρατόπεδο οι υπέρμαχοι της παράδοσης, που εναντιώνονται στη διείσδυση των δυτικών προτύπων και την μεταβολή των αξιακών κανόνων θα προσπαθήσουν να αντιμετωπίσουν ποικιλοτρόπως το «πρόβλημα νεολαία», καλλιεργώντας στις περισσότερες περιπτώσεις τον «ηθικό πανικό».³⁸ Ο εκδοτικός οργανισμός του Θεοφανίδη θα κρατήσει μια μετριοπαθή στάση στη διαμάχη αυτή, χωρίς ωστόσο να παραμείνει εκτός πραγματικότητας και θα θελήσει να εκφράσει και τα δύο ρεύματα, στοχεύοντας σε όσο το δυνατό μεγαλύτερο κοινό. Το *Ρομάντσο* θα παραμείνει άξιος συνεχιστής των οικογενειακών φιλολογικών περιοδικών του 19ου, που με τα μεταφρασμένα διηγήματα και τα μυθιστορήματα σε συνέχειες προβάλλουν τα χρηστά ήθη προάγοντας τη «φιλοπατρία και την εθνοφέλεια»³⁹, ενώ το *Πάνθεον* θα έρθει στο ξεκίνημα της νέας δεκαετίας να εκφράσει τις ανησυχίες και τα ενδιαφέροντα της σύγχρονης εποχής και των νέων ανθρώπων.

Ένας ακόμη λόγος είναι πως και τα δύο περιοδικά που επιλέχθηκαν αφιερώνουν πολύ χώρο στην αλληλογραφία των αναγνωστών. Το *Πάνθεον* μάλιστα, από το '63 έως το '65, είναι το περιοδικό που φιλοξενεί τη μεγαλύτερη αλληλογραφία, έχοντας τρεις στήλες, τη «Χαρούμενη αλληλογραφία» του Νίκου Τσιφόρου, τη στήλη «Μεταξύ μας» του συνεργάτη Μ. και τη στήλη «Εμείς οι νέοι» της Αντιγόνης, αφιερώνοντας συνολικά πέντε σελίδες στην αλληλογραφία των αναγνωστών του, από τις 116 συνολικά σελίδες κάθε τεύχους. Το

³⁸ Η Αβδελά αναφέρει πως ο όρος διατυπώθηκε πρώτη φορά από το Βρετανό κοινωνιολόγο Στάνλει Κοέν, βλ. Έφη Αβδελά, «Φθοροποιό και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις : ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», Σύγχρονα Θέματα, τ.27, Νο 90, 2005, σελ.31.

³⁹ Δημήτρης Ψυχογιός, ό.π.,σελ.539.

Ρομάντσο στην αρχή της δεκαετίας αφιερώνει δύο σελίδες, από τις 95 που έχει κατά μέσο όρο κάθε τεύχος, για την αλληλογραφία των αναγνωστών, όπου θα στέλνουν ερωτήσεις και απορίες προς τη σύνταξη του περιοδικού: την κα Μίρκα, όσοι έχουν ερωτήσεις και προβλήματα αισθηματικού κατά βάση περιεχομένου και προς το συνεργαζόμενο με το περιοδικό ιατρό, όσοι έχουν ιατρικής φύσεως ζητήματα. Στο περιοδικό δημοσιεύονται ωστόσο μόνο οι απαντήσεις και αυτές είναι συνήθως τηλεγραφικές, όπως ακριβώς συμβαίνει και με την αλληλογραφία στο *Θησαυρό*, θα ήταν επομένως ήταν πιο δύσκολο να αντλήσω χρήσιμες πληροφορίες και συμπεράσματα για την έρευνα, από αυτές. Ωστόσο, από το '63 το *Ρομάντσο* θα παραχωρήσει ξεχωριστή στήλη στην αλληλογραφία της κας Μίρκας, η οποία καταλαμβάνει 2 σελίδες, φέρει τίτλο «Δώστε μου μια συμβουλή» και υπότιτλο «*προβλήματα που απασχολούν τους νέους και την οικογένεια*», όπου δημοσιεύονται μερικές από τις επιστολές των αναγνωστών και οι απαντήσεις είναι πιο αναλυτικές. Στη περίπτωση του περιοδικού *Γυναίκα*, εκτός του γεγονότος ότι οι επιστολές είναι τηλεγραφικές, αποφάσισα να μην περιλάβω ένα αμιγώς γυναικείο περιοδικό στην εργασία για να έχω τη δυνατότητα να εξετάσω το κατά πόσο οι άντρες επιλέγουν τον συγκεκριμένο τρόπο να μιλήσουν για τα αισθηματικά τους προβλήματα και πως διαφοροποιούνται στους λόγους για τα αισθήματα από τις γυναίκες επιστολογράφους.

Ρομάντσο

Το *Ρομάντσο* είναι το μακροβιότερο ελληνικό περιοδικό (1934- 1990) και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το αντιπροσωπευτικότερο δείγμα λαϊκού περιοδικού ποικίλης ύλης.⁴⁰ Ιδρύεται από τους Νίκο Θεοφανίδη και Σπύρο Λαμπαδαρίδη με αρχισυντάκτη, από το 1936, τον Μιχάλη Χανούση. Έδρα του περιοδικού υπήρξε για περίπου 60 χρόνια το κτίριο της οδού Αναξαγόρα 3-5. Εκδίδεται για πρώτη φορά στις 17 Νοεμβρίου του 1934 ως βιβλιοπεριοδικό, που αποτελείται από μια ή δύο νουβέλες στα πρότυπα των αμερικάνικων pulp magazines⁴¹ και με ελάχιστες διαφημίσεις.

Ωστόσο, μετά την Απελευθέρωση, η ύλη εμπλουτίζεται με γελοιογραφίες, εγκυκλοπαιδικά θέματα, περισσότερες διαφημίσεις και μόνιμες στήλες. Οι πωλήσεις του περιοδικού αυξάνονται, όταν μετά την υποτίμηση της δραχμής το 1953, το περιοδικό ρίχνει την τιμή πώλησης κατά 50% (3δρχ από 6δρχ), τη στιγμή που το ανταγωνιστικό περιοδικό

⁴⁰ Πολυ Μηλιώρη «Από το Ρομάντσο στο Πάνθεον. Ένα χρονικό του ελληνικού περιοδικού τύπου», στο (επιμ.) Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τ.4, ΙΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σελ.74.

⁴¹ <http://www.romantso.gr/> (τ.π.9/10/2019).

Θησαυρός, τη διατηρεί σταθερή στις 6δραχμές.⁴² Τη δεκαετία του '60 και '70 οι πωλήσεις θα εκτοξευθούν, φτάνοντας ακόμη και τα 400.000 τεύχη την εβδομάδα.

Το *Ρομάντσο* κυκλοφορούσε κάθε Τρίτη, είχε μόνιμες στήλες, σταθερούς συνεργάτες και σταθερή τιμή. Η σταθερότητα και η αυστηρότητα στη δομή και τη σελιδοποίηση είναι διακριτικά του γνωρίσματα. Οι συντάκτες διατηρούν, σχεδόν σε κάθε τεύχος, τις ίδιες σελίδες για τις στήλες τους, γεγονός που καλλιεργεί στον αναγνώστη την ασφάλεια και τη συνήθεια ενός σταθερού ραντεβού. Συνεργάτες του περιοδικού υπήρξαν αναγνωρισμένοι μεταφραστές, γελοιογράφοι, χρονογράφοι και μυθιστοριογράφοι όπως ο Αλέκος Σακελλάριος, ο Νίκος Τσιφόρος, ο Νίκος Φώσκολος, η Ιωάννα Μπουκουβάλα-Αναγνώστου κ.ά. Το *Ρομάντσο* χαρακτηρίζει επίσης η κυριαρχία του σκίτσου, αλλά ποτέ σε βάρος του κειμένου. Τα σκίτσα είναι συνήθως μικρά, όπως και οι τίτλοι, αφήνοντας το κείμενο να πρωταγωνιστεί σε όλες τις σελίδες του περιοδικού. Η εισβολή των φωτογραφιών στο *Ρομάντσο* θα πραγματοποιηθεί μέσα από τα «φωτομυθιστορήματα», τα οποία επιδιώκουν να καλύψουν τη δίψα του κοινού για τον κινηματογράφο και την εικόνα, η οποία τείνει να εδραιώσει την κυριαρχία της. Ωστόσο, τόσο ως προς την εικονογράφηση, αλλά και ως προς το περιεχόμενο των άρθρων και των διηγημάτων, το περιοδικό αποφεύγει επιμελώς το οτιδήποτε τολμηρό. Ακόμα και οι λίγες διαφημιστικές καταχωρήσεις του περιοδικού είναι προσεγμένες ως προς αυτό, αποφεύγοντας τις αποκαλυπτικές εικόνες γυναικών στις φωτογραφίες ή τα σκίτσα τους.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, το *Ρομάντσο* εκτοξεύει τις πωλήσεις του. Το γεγονός αυτό συνδέεται επιπλέον, με την ίδια τη φύση του περιοδικού ως οικογενειακό, χαρακτηριστικό που άλλωστε δηλώνεται στο διαφημιστικό του σύνθημα «Όλοι σε κάθε οικογένεια διαβάζουν *Ρομάντσο*». Πρόκειται λοιπόν για ένα ανάγνωσμα που απευθύνεται σε όλα τα μέλη της οικογένειας, ακόμα και στα παιδιά με τα παραμύθια και τις χιουμοριστικές στήλες που φιλοξενούσε. Στους άνδρες αφιέρωνε τις δύο σελίδες με αθλητικά προς το τέλος κάθε τεύχους, καθώς και τη μία σελίδα με τις κυνηγητικές περιπέτειες του Μάικ Χιτζ. Από την άλλη όπως εξηγεί η Πόλυ Μηλιώρη “οι γυναίκες θα αποκτήσουν τη δική τους πρόσβαση στον τύπο”⁴³ και στο *Ρομάντσο* είναι αυτές που κατά κύριο λόγο θα βρουν θέματα που απευθύνονται στα ειδικά τους ενδιαφέροντα, όπως είναι τα αισθηματικά διηγήματα, οι στήλες ομορφιάς, οι συμβουλές για την ανατροφή των παιδιών, το πλέξιμο και το κέντημα, το μαγείρεμα, τη φροντίδα του σπιτιού και εκλαϊκευμένες ιατρικές συμβουλές. Οι γυναίκες, στη μεταβατική αυτή περίοδο μετασχηματισμού των πολιτισμικών και καταναλωτικών συνθηκών, θα αποτελέσουν ένα ευδιάκριτο καταναλωτικό κοινό.

Ένας επιπλέον λόγος της επιτυχίας του περιοδικού είναι η διάδοσή του όχι μονάχα στο

⁴² Π.Μηλιώρη, ο.π., σελ.74.

⁴³ Στο ίδιο, σελ.75

αστικό περιβάλλον, αλλά και στην επαρχία και στο εξωτερικό. Στην ελληνική επαρχία, λόγω της τετραχρωμίας, τα εξώφυλλα του περιοδικού γίνονται αφίσες σε καφενεία, κουρεία και νεανικά δωμάτια.⁴⁴ Όσον αφορά τους Έλληνες μετανάστες η διανομή του περιοδικού γίνεται στα τοπικά πρακτορεία του τύπου μέσω εμπορικών αντιπροσώπων, στη Γερμανία, τη Γαλλία, την Αγγλία και το Βέλγιο⁴⁵, αποτελώντας δίαυλο επικοινωνίας του απόδημου ελληνισμού με την πατρίδα.

Πάνθεον

Το *Πάνθεον* της ίδιας εκδοτικής επιχείρησης, ξεκινά την κυκλοφορία του το 1961 ως εβδομαδιαίο περιοδικό ποικίλης ύλης, με αρχισυντάκτη τον Αλέκο Μακρόπουλο, ενώ από το 1975 έως το 1985, διευθύντριες σύνταξης είναι η Πόλυ Μηλιώρη και η Ινώ Κωνσταντοπούλου. Κυκλοφορεί με 116 σελίδες και τιμή σταθερή τιμή στις 5δραχμές, ενώ στο εξώφυλλο συναντάμε, όπως και σχεδόν σε όλα τα περιοδικά ποικίλης ύλης, τη φωτογραφία κάποιας διάσημης καλλιτέχνης από το εγχώριο ή το διεθνές καλλιτεχνικό στερέωμα. Ως το 1970 συνεργάζονται με το περιοδικό παλιοί και δοκιμασμένοι συντάκτες όπως ο Νίκος Τσιφόρος, η Ιωάννα Μπουκουβάλα- Αναγνώστου, ο Ανδρέας Χάννας, ο Φρίζος Ηλιάδης κ.α.⁴⁶ Ωστόσο στη διάρκεια της δεκαετίας το περιοδικό διαμορφώνει σταδιακά ένα καθαρά νεανικό προφίλ. Έτσι δίπλα στα κλασικά φωτορομάντζα, τα αισθηματικά και αστυνομικά διηγήματα, τα ευθυμογραφήματα, τις γελοιογραφίες και τις στήλες με τα κοσμικά νέα, εμφανίζονται νεανικές σελίδες, που αναλαμβάνουν πρωτοεμφανιζόμενοι συντάκτες όπως, ο Νότης Κυτάρης και η Πόλυ Μηλιώρη. Την αρχή θα κάνει η στήλη αλληλογραφίας «Εμείς οι νέοι», που πρωτοπαρουσιάζεται στο τεύχος 111, με συντάκτρια μια νέα κοπέλα με το ψευδώνυμο Αντιγόνη. Από το 1967 προστίθεται η στήλη «STOP οι THNZ από όλο τον κόσμο», με νέα της διεθνούς νεανικής μουσικής σκηνής.

Επιπλέον το *Πάνθεον* σε αντίθεση με το *Ρομάντσο* δεν έχει «λαϊκό» χαρακτήρα, είναι ένα «ποιοτικότερο» θα μπορούσαμε να πούμε περιοδικό, που δίνει έμφαση στις τέχνες και τον πολιτισμό, σε θέματα κοινωνικού περιεχομένου, που αφορούν την επικαιρότητα και τη σύγχρονη ζωή. Σε κάθε τεύχος θα συναντήσει κανείς εθνογραφικά και ταξιδιωτικά ρεπορτάζ, ιστορικά ή και επιστημονικά άρθρα και σχολιασμούς κοινωνικών θεμάτων. Φυσικά όλα τα ανωτέρω συνυπάρχουν με τις κλασικές ψυχαγωγικές στήλες των περιοδικών ποικίλης ύλης που αναφέρθηκαν παραπάνω. Το *Πάνθεον* μετά το '70 εξειδικεύει έτι περαιτέρω το

⁴⁴ Στο ίδιο., σελ.75

⁴⁵ Στο ίδιο., σελ.75

⁴⁶ Πολυ Μηλιώρη, ό.π.,τ.3, σελ. 420.

αναγνωστικό του κοινό και κυκλοφορεί ως δεκαπενθήμερο γυναικείο περιοδικό⁴⁷, σπάζοντας το μονοπώλιο που είχε το περιοδικό *Γυναίκα* έως τότε. Όπως αναφέρει η Πόλυ Μηλιώρη, το *Πάνθεον*, ως γυναικείο πλέον περιοδικό, θα παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των ηθών της ελληνικής κοινωνίας, “εκλαϊκεύοντας τις γραμμές του κινήματος για την ισότητα των φύλων”⁴⁸, απευθυνόμενο στην αναδυόμενη κοινωνική κατηγορία των νεαρών χειραφετημένων, πολιτικοποιημένων και μοντέρνων γυναικών.

Το 1987, ο ΔΟΛ εξαγόρασε την εκδοτική επιχείρηση «Ν.Θεοφανίδης Α.Ε.». Το *Ρομάντσο* μετά από 57 χρόνια χρόνια κυκλοφορίας έπαυσε οριστικά τη λειτουργία του το 1990 και λίγο αργότερα, το 1992, ακολούθησε και το *Πάνθεον*.

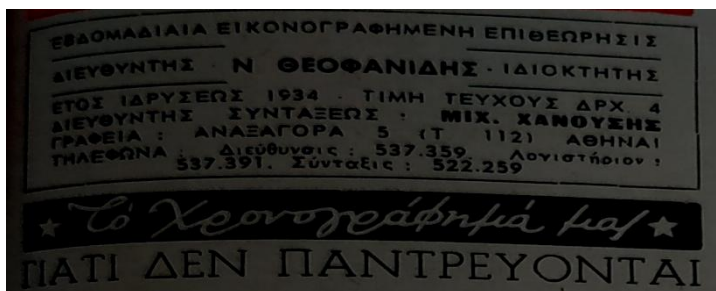
⁴⁷Στο ίδιο, σελ.421.

⁴⁸Στο ίδιο, σελ.421.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

- Οι στήλες αλληλογραφίας των περιοδικών

Οι στήλες που θα εξεταστούν στην παρούσα εργασία είναι οι στήλες αλληλογραφίας που συναντούμε στα περιοδικά *Ρομάντσο* και *Πάνθεον* στη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Κριτήριο για την επιλογή των συγκεκριμένων στηλών υπήρξε το γεγονός πως, παρόλο που σχεδόν όλα τα περιοδικά ποικίλης ύλης της δεκαετίας διαθέτουν συνήθως στις τελευταίες τους σελίδες, στήλη αλληλογραφίας, ελάχιστα δημοσιεύουν τις επιστολές των αναγνωστών. Έτσι οι εξεταζόμενες στήλες επιλέχθηκαν ακριβώς γιατί εκτός από την απάντηση του συντάκτη, δημοσιεύουν είτε αυτούσιες τις επιστολές των αναγνωστών, είτε αποσπάσματά τους.

Η πρώτη τέτοια στήλη που συναντά κανείς στο *Ρομάντσο*, είναι «Το χρονογράφημά μας» του Παύλου Παλαιολόγου. Η συγκεκριμένη στήλη δεν αποτελεί κλασική στήλη αλληλογραφίας, όπως αυτή της κυρίας Μίρκας που θα εξετάσουμε παρακάτω, καθώς έχει έντονο δημοσιογραφικό χαρακτήρα. Οι αναγνώστες στέλνουν επιστολές στο συντάκτη θέλοντας να εκφράσουν το πρόβλημά τους και να ζητήσουν τη συμβουλή του. Κάθε φορά στη στήλη δημοσιεύονται αποσπάσματα από μία μόνο επιστολή, η οποία γίνεται ουσιαστικά η αφορμή για το συντάκτη να διευρύνει τις διαστάσεις της μεμονωμένης περίπτωσης και να την εντάξει σ' ένα ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, σχολιάζοντας τη περισσότερο ως όψη ενός κοινωνικού φαινομένου και όχι ως μεμονωμένο προσωπικό πρόβλημα του εκάστοτε επιστολογράφου. Έτσι ερμηνεύεται άλλωστε και ο τίτλος της στήλης ως «χρονογράφημα».

Η στήλη αυτή παρουσιάζει αρκετές ιδιαιτερότητες, καθώς συντάκτης της είναι ένα αναγνωρίσιμο πρόσωπο και όχι κάποιος ανώνυμος συντάκτης με ψευδώνυμο, όπως ήταν σύνηθες για τις στήλες αλληλογραφίας των περιοδικών. Ο Παύλος Παλαιολόγος ήταν γνωστός δημοσιογράφος και συγγραφέας, από τους πλέον αναγνωρισμένους στο είδος του χρονογραφήματος. Με σταθερή δημοσιογραφική παρουσία ήδη από τέλη της δεκαετίας του

'10, στις εφημερίδες *Ακρόπολις* και *Ελεύθερος Τύπος*, διακρίθηκε στο είδος του χρονογραφήματος από το 1928 και μετά, όταν ο Δημήτριος Λαμπράκης του εμπιστεύτηκε τη στήλη του χρονογραφήματος στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*.⁴⁹ Στο *Ρομάντσο* η στήλη του «Το χρονογράφημά μας» θα μακροημερεύσει και απαντάται σε κάθε τεύχος, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας, σταθερά στην δεύτερη σελίδα. Καλύπτει περί τα δύο τρίτα της σελίδας και πλαισιώνεται από γελοιογραφία στο κάτω μέρος, το λογότυπο του περιοδικού στην πάνω αριστερή γωνία και μικρή στήλη με ποίημα στα δεξιά.

Το χρονογράφημα, ως κειμενικό είδος, αποτελεί οργανικό μέρος του εφημεριδογραφικού και περιοδικού τύπου ήδη από τα μέσα του 19ου, όταν και πρωτοεμφανίζεται.⁵⁰ Ταυτοχρόνως, συνδέεται στενά με την πρακτική της αλληλογραφίας καθώς, όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Ξηντάρας, ήταν συνηθισμένη πρακτική οι αναγνώστες να στέλνουν επιστολές προς τους χρονογράφους, συμφωνητικές ή αντιρρητικές προς τα γραφόμενα τους, δημιουργώντας έτσι ένα διάυλο επικοινωνίας μεταξύ χρονογράφων και αναγνωστών. Οι χρονογράφοι από την πλευρά τους “για να ενισχύσουν αυτόν τον εξυφαινόμενο ιστό επικοινωνίας αντλούσαν θέματα από τις επιστολές των αναγνωστών ή γενικότερα από την επαφή μαζί τους”.⁵¹ Η συγκεκριμένη στήλη διαφοροποιείται από το παραδοσιακό χρονογράφημα, καθώς δίδεται μεγαλύτερος χώρος και βάρος στις επιστολές των αναγνωστών, που δεν αποτελούν απλώς μιαν αφορμή. Δημοσιεύονται αυτούσια αποσπάσματα επιστολών και καταλαμβάνουν σεβαστό μέρος του κειμένου. Επιπλέον, οι επιστολογράφοι δεν απευθύνονται στον Παλαιολόγο για να εκφράσουν τη γνώμη ή τις σκέψεις τους για κάποιο κοινωνικό θέμα, αλλά αντιθέτως μιλούν για προσωπικά τους προβλήματα, ζητώντας συμβουλές, όπως ακριβώς στις συμβουλευτικές στήλες αλληλογραφίας.

Διαφοροποιείται όμως από αυτές και για ένα ακόμη λόγο. Στις παραδοσιακές στήλες αλληλογραφίας αναπτύσσεται μια δυαδική σχέση ανάμεσα στο συντάκτη και τον αναγνώστη επιστολογράφο. Το στοιχείο του χρονογραφήματος ωστόσο, μετατρέπει τη δυαδική σχέση σε τριαδική, αφού χαρακτηριστικό του γνώρισμα είναι η απεύθυνση προς τους αναγνώστες της στήλης, ως σύνολο και όχι ο περιορισμός στον εκάστοτε επιστολογράφο. Αυτό το στοιχείο έχει μια διπλή λειτουργία: από τη μία αποδυναμώνει τη σχέση οικειότητας που αναπτύσσεται ανάμεσα στο συντάκτη και τον επιστολογράφο, αλλά από την άλλη ενδυναμώνει την οικειότητα μεταξύ του χρονογράφου και του αναγνωστικού κοινού. Απευθυνόμενος ο συντάκτης στο αναγνωστικό του κοινό, το κάνει συμμετοχο στο θέμα που αναπτύσσεται, ενώ ο ίδιος λειτουργεί ως εκφραστής της κοινής γνώμης. Εάν στις παραδοσιακές στήλες

⁴⁹ Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?page=NODE&cnode=461&t=540> (τ.π.25/10/2019).

⁵⁰ Παναγιώτης Ξηντάρας, *Ο δημοσιογραφικός λόγος στα χρονογραφήματα του Παύλου Παλαιολόγου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009, σελ. 28 και 37.

⁵¹ Στο ίδιο, σελ.30.

αλληλογραφίας ο συντάκτης λειτουργεί υπόρρητα ως εκφραστής της κοινής γνώμης, προσπαθώντας να καθοδηγήσει με τις συμβουλές του τον επιστολογράφο στο κοινωνικά δέον γενέσθαι, στη συγκεκριμένη στήλη, με το χρονογραφικό χαρακτήρα, η λειτουργία αυτή του συντάκτη είναι δηλωμένη και αυτονόητη.

Στη στήλη του Παλαιολόγου απευθύνονται άτομα κάθε ηλικίας και κοινωνικής προέλευσης και των δύο φύλων, αν και πυκνότερη είναι η παρουσία των γυναικών νεαρής ηλικίας, όπως σε όλες τις εξεταζόμενες στήλες. Ο Παλαιολόγος μάλιστα, μας διαφωτίζει ως προς αυτό, όταν εκφράζει την έκπληξή του που ένας ηλικιωμένος πατέρας απευθύνεται στη στήλη του, καθώς όπως αναφέρει *“Πρώτες στη σειρά της επιστολογραφίας έρχονται οι κοπέλες, δεύτεροι οι νέοι, τρίτες οι μητέρες που απασχολούνται με τα προβλήματα των παιδιών τους. Τελευταίοι οι πατέρες”*.⁵² Σε αντίθεση ωστόσο, με την ποικιλομορφία που παρουσιάζουν οι επιστολογράφοι, η θεματολογία των γραμμάτων τους, παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιομορφία, αφού και εδώ ο έρωτας και τα αισθηματικά προβλήματα έρχονται πρώτα στις προτιμήσεις τους. Η διαπίστωση αυτή, που αφορά όλες τις εξεταζόμενες στήλες, δεν θα πρέπει άλλωστε να μας προξενεί εντύπωση. Ο έρωτας και τα συναισθήματα εν γένει, αποτελούν κοινωνικά διαμεσολαβημένες συνθήκες που προσδιορίζονται από συγκεκριμένους ηθικούς κανόνες και κοινωνικά στερεότυπα. Ειδικά σε ό,τι αφορά τις νεαρές γυναίκες, των οποίων η τιμή και ηθική τους υπόσταση εξαρτάται από την πειθάρχηση της σεξουαλικότητας τους⁵³, η ομολογία σύναψης ερωτικών δεσμών μπορούσε να τις στιγματίσει και να καθορίσει τη ζωή τους. Επομένως η ανωνυμία, που τους παρέχει αυτού του είδους η αλληλογραφία, αποτελεί μια διέξοδο, ώστε να μοιραστούν τα προβλήματά τους με κάποιον και να ζητήσουν καθοδήγηση, την οποία δεν θα μπορούσε να προσφέρει το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον τους. Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Παλαιολόγος, αναφερόμενος σε επιστολή μιας νεαρής με ταραχώδη ερωτική ζωή, η επιστολογράφος δεν έχει κανένα λόγο να κρύψει τα *“καμώματά”* της *：“Μήπως τη βλέπουμε; μήπως την ξέρουμε; Ούτε μας τα λέει από την τηλεόραση για να συγκρατήσουμε τη μορφή της. Η ανωνυμία της επιτρέπει να παρουσιαστεί με όλη της την άνεσι”*.⁵⁴ Οι επιστολογράφοι λοιπόν, δεν απευθύνονται στους συντάκτες των στηλών αυτών μόνο γιατί παραδέχονται και εμπιστεύονται την αυθεντία τους, αλλά γιατί οι στήλες αυτές τους προσφέρουν ένα μοναδικό πλαίσιο έκφρασης, όπου δεν διατρέχουν τον κίνδυνο κοινωνικού στιγματισμού.

Η συγκεκριμένη στήλη διατηρώντας τα βασικά γνωρίσματα του χρονογραφήματος, χρησιμοποιεί τα γράμματα των αναγνωστών, για να σχολιάσει και να αναλύσει θέματα της

⁵² *Ρομάντσο*, τ.1220, 19/7/66, σελ.3.

⁵³ Έφη Αβδελά, *«Δια λόγους τιμής»*. Βία, Συναισθήματα και Αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, Νεφέλη, Αθήνα 2002, σελ.137.

⁵⁴ *Ρομάντσο*, τ.1217, 28-6-1966, σελ.3.

κοινωνικής επικαιρότητας, που η οξυμένη αντίληψη του έμπειρου χρονογράφου συλλαμβάνει, διευρύνοντας συνεχώς τη θεματολογία. Η μείωση των γάμων από συνοικέσιο και η αυξανόμενη συχνότητα εκείνων από έρωτα, η μεγάλη διαφορά ηλικίας, η έγγαμη συμβίωση και τα προβλήματά της, η ύπαρξη και διαχείριση των εξωσυζυγικών δεσμών, η αποδυνάμωση του θεσμού της προίκας, η γυναικεία χειραφέτηση, η αύξηση των εργαζόμενων γυναικών και των προγαμιαίων σχέσεων, είναι μερικά ενδεικτικά θέματα με τα οποία καταπιάνεται η στήλη. Ο Παλαιολόγος ως μορφωμένος, καλλιεργημένος και έμπειρος συγγραφέας, έχει τη δυνατότητα να αφογκράζεται το κοινό στο οποίο απευθύνεται, καταθέτει την προσωπική του άποψη, αλλά ταυτοχρόνως έχει συνείδηση του πλαισίου εντός του οποίου δημοσιογραφεί. Ως χρονογράφος μιλά εξ ονόματος της κοινής γνώμης ενώ άλλοτε, έχοντας συνείδηση της δημοσιογραφικής και συγγραφικής του ιδιότητας προσπαθεί να τη διαμορφώσει και να την κατευθύνει. Πολλές φορές θα σταθεί υπέρμαχος των κοινωνικών εξελίξεων και μεταβολών, προτάσσοντας τα θετικά της προόδου και του εκδυτικισμού της ελληνικής κοινωνίας, ενώ άλλες θα κατηριάζει και θα κατακρίνει όψεις του εκμοντερνισμού που θεωρεί επικίνδυνες και επιβλαβείς για την κοινωνία.

Στο σημείο αυτό, προκειμένου να κατανοηθούν καλύτερα οι λόγοι των συντακτών γενικότερα, αλλά και του Παλαιολόγου ειδικότερα, είναι σκόπιμο να κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με το ιδεολογικό πλαίσιο εντός του οποίου κατατίθενται οι λόγοι αυτοί. Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά, το κυριότερο διακύβευμα της ελληνικής κοινωνίας, κατά τις πρώτες μετεμφυλιακές δεκαετίες, είναι η ταχεία και επιτυχημένη ολοκλήρωση του εκπολιτισμού της, ο οποίος περνά μέσα από την ενσωμάτωση των ευρωπαϊκών αστικών κοινωνικών αξιών.⁵⁵ Έτσι στην κοινωνία συγκροτούνται δύο στρατόπεδα, με διαφορετική προσέγγιση απέναντι στις ηθικές αξίες της σύγχρονης εποχής. Ορισμένοι υπεραμύνονται της διατήρησης των αξιών της παράδοσης, της υπαίθρου, της Εκκλησίας και της οικογένειας, ενώ οι άλλοι ταυτίζουν την επαρχία με τη βαρβαρότητα και την υπανάπτυξη. Για τους τελευταίους, οι αξίες του σύγχρονου δυτικού κόσμου είναι ζητούμενο, ενώ για τους πρώτους ταυτίζονται με τον ηθικό εκφυλισμό.⁵⁶ Στη διαμάχη αυτή, κομβικής σημασίας είναι η αντιπαράθεση μεταξύ της ατομικής αρετής, η οποία αποτελεί κορωνίδα του σύγχρονου δυτικού αξιακού συστήματος και της οικογενειακής τιμής, η οποία θεωρείται κατάλοιπο της ανατολίζουσας νοοτροπίας. Ο μετασχηματισμός αυτός, αποτελεί διαδικασία από τα πάνω μιας αυταρχικής νεωτερικότητας, όπως αναφέρει η Έφη Αβδελά, στην οποία οι επίσημοι λόγοι, δημοσιογράφοι, νομικοί, δικαστικοί ταυτίζουν το οικογενειακό περιεχόμενο τιμής με την οπισθοδρόμηση και τη βαρβαρότητα, την υποκρισία μιας απαξιωμένης υπαίθρου.

⁵⁵ Έφη Αβδελά, ό.π., σελ.155 και 198.

⁵⁶ Στο ίδιο, σελ.191.

Η στάση του Παλαιολόγου, τον Ιούλιο του '67, είναι ενδεικτική της όλης διαμάχης. Αφορμή αυτή τη φορά για τη στήλη, δεν αποτελεί κάποια επιστολή, αλλά ένα έγκλημα τιμής που ήρθε στο φως της δημοσιότητας. Το συγκεκριμένο έγκλημα διέπραξε ένας πατέρας σε μια επαρχιακή πόλη, ο οποίος έσφαξε τη δεκαεπτάχρονη κόρη του, επειδή διατηρούσε αισθηματικό δεσμό με νεαρό φαντάρο. Ο Παλαιολόγος είναι απόλυτος και η θέση του αδιαπραγμάτευτη. Αν και θεωρεί πως το φαινόμενο είναι τώρα σπανιότερο απ' ό,τι στο παρελθόν, εντούτοις στην ελληνική επαρχία εξακολουθεί να είναι αξιοσημείωτος ο αριθμός παρόμοιων περιστατικών. Καταλήγει πως: *“Η ανατροπή της ελεεινής αυτής παραδόσεως είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να μπούμε στον ηθικό ρυθμό ευρωπαϊκής χώρας. Δεν είναι αξιοσέβαστες όλες οι παραδόσεις μόνο και μόνο επειδή είναι παραδόσεις”*, ενώ καλεί την κοινωνία και την πολιτεία να δραστηριοποιηθούν για την αντιμετώπιση του φαινομένου: *“Καμία επιείκεια εκ μέρους της δικαιοσύνης. Αλλά και καμία συγκατάβαση εκ μέρους της κοινής γνώμης. Πριν περάσουν από το εκτελεστικό οι πατροκτόνοι και οι αδελφοκτόνοι να παραδίδονται στον δημόσιο εμπτυσμό”*.⁵⁷

Αν τα εγκλήματα δια λόγους τιμής είναι μια επονεϊδίστη παράδοση και μια παραφυάδα, στον κατά τ' άλλα καθολικά αποδεκτό, θεσμό της ελληνικής παραδοσιακής οικογένειας, η ανατροπή των έμφυλων ρόλων αποτελεί σοβαρή απειλή για την ίδια την υπόσταση του θεσμού και πρέπει πάση θυσία να αποφευχθεί. Ο Παλαιολόγος στέκεται, ιδιαίτερος αρνητικά απέναντι σε θέματα που σχετίζονται με την αμφισβήτηση παραδοσιακών αντιλήψεων για τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Στο τεύχος 1.116⁵⁸ καταφέρεται εναντίον των γυναικών μεγαλύτερης ηλικίας, που συνδέονται ερωτικά και ενίοτε παντρεύονται νεαρούς άνδρες, αναφέροντας πως σε αυτές τις περιπτώσεις οι άνθρωποι δεν οδηγούνται από το αμοιβαίο αίσθημα, αλλά από το πάθος *“που δίνει σημεία υπάρξεως και στις προχωρημένες ακόμα ηλικίες”*. Οι δεσμοί αυτοί, σύμφωνα με τον συντάκτη, δημιουργούνται μεταξύ *“γυναικών που με το φορτίο των ετών μαστιγώνονται από βίτσια”* και νεαρών χωρίς *“ανδρική αξιοπρέπεια, που ανέχονται περιπτώξεις με πρόσωπα που ο χρόνος έχει απωθήσει πέρα από τον ερωτικό στίβο”*. Εδώ, εκτός από το έμφυλο στερεότυπο που προσδιορίζει το γυναικείο ερωτικό πάθος ως διαστροφή, ερχόμαστε αντιμέτωποι μ' ένα ακόμη στερεότυπο, το οποίο αναπαράγεται από όλους τους συντάκτες, αλλά το εντοπίζουμε και στα γράμματα των αναγνωστών, το ότι ο έρωτας έχει ηλικία.

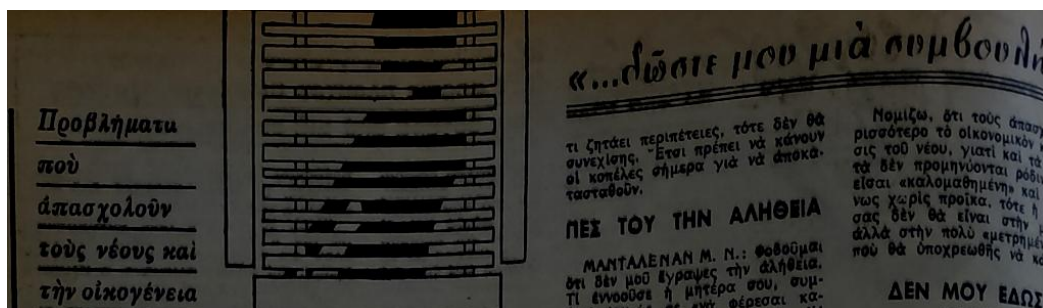
Ο έρωτας ως συναίσθημα φαίνεται πως αφορά μόνο τα νεαρά σε ηλικία άτομα και αποτελεί μάλιστα, αποκλειστικό τους δικαίωμα, γι' αυτό άλλωστε και η κυρία Μίρκα στέκεται με κατανόηση απέναντι στα αισθηματικά προβλήματα των νεαρών κοριτσιών,

⁵⁷ Ρομάντσο, τ.1273, 25//7/67, σελ.2

⁵⁸ Ρομάντσο, τ.1116, 21//7/64, σελ.2.

θωρώντας πως τα ερωτικά αισθήματα είναι χαρακτηριστικό της νεανικής καρδιάς, αρκεί βέβαια να παραμένουν αγνά. Στις μεγαλύτερες ηλικίες ο έρωτας δεν είναι συναίσθημα ταιριαστό. Στις μεγαλύτερες ηλικίες θα πρέπει να παραχωρεί τη θέση του στην βαθιά στοργική αγάπη, την τρυφερότητα και την αλληλοβοήθεια, που χαρακτηρίζει τη σχέση των συζύγων. Σύμφωνα με τον Π.Παλαιολόγο “εμπνέουν σεβασμό κάτι τέτοιες ενώσεις, όπου οι πρέσβυτες δίνουν το χέρι ο ένας στον άλλο και βαδίζουν μαζί προς το τέρμα”. Σε αυτή την σταθερή, ήρεμη και αρμονική σχέση, που φιλοδοξεί να συνοδεύσει τους ανθρώπους ως το τέλος του βίου τους, συναίσθημα έντονα, άστατα και δυναμικά, όπως περιγράφεται ο έρωτας, φαίνεται πως δεν έχουν θέση. Όσο προοδευτικές κι αν προβάλλονται οι θέσεις ορισμένων συντακτών, είναι σαφές πως εναντιώνονται στις ιδέες και τις πρακτικές, που τείνουν να ανατρέψουν θεμελιώδεις αρχές της κοινωνικής ευταξίας.

Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί, πως η επιλογή της ανάθεσης στηλών αλληλογραφίας, σε αναγνωρισμένους άνδρες με κύρος, γνωστούς και αγαπητούς στο ευρύ κοινό, δεν πρέπει να ήταν ασυνήθιστη, αφού και στο *Πάνθεον* συναντούμε το αντίστοιχο με τη στήλη «Χαρούμενη Αλληλογραφία» του Τσιφόρου. Οι γνώσεις, η παιδεία, αλλά κυρίως η δημοτικότητα και η σχέση οικειότητας που έχουν αναπτύξει οι άνθρωποι αυτοί με το αναγνωστικό κοινό, μέσα από τη χρόνια παρουσία τους στα έντυπα, φαίνεται πως τους καθιστά προτιμητέους για την επικοινωνία με τους αναγνώστες. Ωστόσο, τα περιοδικά δεν αρκούνται σε αυτό, αφού οι στήλες αυτές συνυπάρχουν με άλλες, που αναλαμβάνουν άγνωστοι και ανώνυμοι συντάκτες. Ενδεχομένως, το κύρος και η αναγνωρισιμότητα αυτών των προσώπων να αποθάρρυνε μια μερίδα αναγνωστών που θα ένιωθε μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης, απευθυνόμενοι σε κάποιο άγνωστό τους πρόσωπο. Την κατηγορία αυτή έρχεται να καλύψει η κυρία Μίρκα, με τη στήλη της «Δώστε μου μία συμβουλή», που πρωτοεμφανίζεται στο τ.1067 του 1963⁵⁹, και φέρει υπότιτλο «Προβλήματα που απασχολούν τους νέους και την οικογένεια».

Η νέα αυτή στήλη καταλαμβάνει μία ολόκληρη σελίδα στο τέλος κάθε τεύχους, όπου δημοσιεύεται ενίοτε μια επιστολή- συνηθέστερα ένα απόσπασμα αυτής- και η απάντησή της

⁵⁹ *Ρομάντσο*,, τ.1067, 13-8-1963, σελ.88.

κυρίας Μίρκας, όπως και οι απαντήσεις της στα άλλα γράμματα που δεν δημοσιεύονται. Πριν το '63 η αλληλογραφία της «κας Μίρκας» αποτελούσε υποκατηγορία στη στήλη «Η αλληλογραφία μας» του περιοδικού, η οποία καταλάμβανε συνήθως μιάμιση με δύο σελίδες, όπου δημοσιεύονταν απαντήσεις σε πάσης φύσεως ερωτήσεις αναγνωστών. Σε κάποιες από αυτές αναλάμβανε να απαντήσει η σύνταξη του περιοδικού, άλλες ήταν ιατρικής φύσεως και της απαντούσε ο συνεργαζόμενος με το περιοδικό ιατρός, ενώ υπήρχε και αρμόδιος διακοσμητής, ο οποίος έδινε απαντήσεις και συμβουλές στις νοικοκυρές για την επίπλωση και τη διακόσμηση των σπιτιών, την οργάνωση και την προετοιμασία ενός γιορτινού δείπνου στο σπίτι κ.ά. Τέλος η «κυρία Μίρκα» απαντούσε στους αναγνώστες που ζητούσαν συμβουλές για προσωπικά και κατά κύριο λόγο αισθηματικά προβλήματα.

Τα αισθηματικά προβλήματα είναι και εδώ ο κύριος λόγος για τον οποίο οι αναγνώστες αποφασίζουν να απευθυνθούν στις στήλες αλληλογραφίας και αυτό εξηγεί εν μέρει την αυτονόμηση της αλληλογραφίας της «κας Μίρκας». Οι δηλώσεις των αναγνωστών είναι ξεκάθαρες, ως προς την αίσθηση απελευθέρωσης που τους προσφέρουν οι συγκεκριμένες στήλες. Χαρακτηριστική είναι η εισαγωγή της επιστολής ενός εικοσάχρονου φοιτητή με το ψευδώνυμο Τάκης (Σ+Η), στο τεύχος 237 του *Πάνθεον*, στη στήλη «Εμείς οι νέοι»: *“με το θάρρος της ανωνυμότητας που μου επιτρέπει να γράψω πράγματα που σε καμία περίπτωση δεν θα έγραφα και σε καμία περίπτωση δεν θα έλεγα, περιμένω μια λύση στα αισθηματικά μου προβλήματα”*.⁶⁰ Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο έρωτας και οι σεξουαλικές σχέσεις αποτελούν, για διαφορετικούς λόγους και σε διαφορετικό βαθμό, ανάλογα με το φύλο και την ηλικία, αλλά και με την κοινωνική θέση, θέματα ταμπού για την κοινωνία. Έτσι, πολλοί είναι εκείνοι που αναζητούν στις στήλες αυτές και τους συντάκτες τους ευήκοα ώτα, χωρίς να διατρέχουν τον κίνδυνο στιγματισμού. Οι επιστολογράφοι που απευθύνονται στην κυρία Μίρκα ζητούν κατά κύριο λόγο, τη συμβουλή της για κάποιο αισθηματικό πρόβλημα, αλλά επίσης πολλά είναι και τα γράμματα νεαρών κοριτσιών που εκφράζουν τα παράπονά τους για την έλλειψη ελευθερίας και την αυστηρότητα των γονιών τους. Νεόνυμφες που αντιμετωπίζουν προβλήματα, συνήθως με τις πεθερές τους, νεαρά άτομα και των δύο φύλων που ανησυχούν για το επαγγελματικό τους μέλλον και έρχονται σε σύγκρουση με τους γονείς τους για το λόγο αυτό, απελπισμένες μητέρες που δεν ξέρουν πως να αντιμετωπίσουν την ανυπακοή των παιδιών τους, απευθύνονται επίσης στην κυρία Μίρκα, ζητώντας την καθοδήγηση και τις συμβουλές της.

Συγκρίνοντας τους επιστολογράφους στη στήλη της κυρίας Μίρκας, με εκείνους της του Παλαιολόγου, θα πρέπει να σημειωθεί η εντονότερη παρουσία ανήλικων κοριτσιών στην πρώτη περίπτωση. Οι νεαρές επιστολογράφοι, που όπως λέει ο Παλαιολόγος είναι πρώτες

⁶⁰ *Πάνθεον*, τ.237, 8/6/1966, σελ.25.

στη σειρά της επιστολογραφίας της στήλης του, έχουν ξεπεράσει τη σχολική ηλικία και ενίοτε είναι και φοιτήτριες, δηλαδή άνθρωποι με υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Αντίθετα στην άλλη στήλη, η κατηγορία των νεαρών γυναικών περιλαμβάνει και δεκαεξάχρονα ακόμη και δεκατετράχρονα κορίτσια, που συνήθως απευθύνονται στην κυρία Μίρκα διαμαρτυρόμενα για την αυστηρότητα των γονιών τους, για την έλλειψη ελευθεριών και κατανόησης και δευτερευόντως για αισθηματικά προβλήματα. Όπως θα δούμε και παρακάτω, εξετάζοντας τη στήλη «Εμείς οι νέοι» στο *Πάνθεον*, όπου τα ανήλικα κορίτσια αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία επιστολογράφων, τα αισθηματικά προβλήματα είναι ο κύριος λόγος που απευθύνονται στη σελίδα. Η διαφοροποίηση αυτή της θεματολογίας, εντός της ίδιας ηλικιακής ομάδας, κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται στο διαφορετικό προφίλ των δύο συντακτριών.

Για την «κυρία Μίρκα» αντλούμε ελάχιστες πληροφορίες, όπως ήταν σύνηθες άλλωστε με τους συντάκτες παρόμοιων στηλών. Αυτό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα, επειδή η ίδια το αναφέρει συχνά, αλλά δηλώνεται και από το ψευδώνυμό «κυρία Μίρκα» - σε αντίθεση με άλλες συντάκτριες όπως η «Αντιγόνη» στο *Πάνθεον* ή η «Μυρτώ» στη *Γυναίκα* που δεν προσδιορίζονται ως κυρίες - είναι πως πρόκειται για μια έγγαμη, μεγαλύτερη σε ηλικία γυναίκα, που δεν εντάσσεται στην κατηγορία των νεαρών, αλλά δεν απέχει και πολύ ηλικιακά, ώστε να θεωρείται «εκτός πραγματικότητας» από τους αναγνώστες. Πέραν αυτού, μπορούμε να μόνο να εικάσουμε, πως η κυρία Μίρκα είναι μια γυναίκα που έχει τελειώσει το Γυμνάσιο, αλλά ενδεχομένως χωρίς πανεπιστημιακή μόρφωση, λόγω της απλοϊκότητας της σύνταξης, του λεξιλογίου, αλλά και του περιεχομένου των απαντήσεών της. Συγκρίνοντας, το λόγο της κυρίας Μίρκας με των υπόλοιπων συντακτών, είναι εμφανώς απλοϊκότερος, γεγονός που καθιστά την επικοινωνία της με τους αναγνώστες αμεσότερη. Είναι μάλιστα ενδεικτικό, πως αρκετοί επιστολογράφοι γράφουν περισσότερες από μία φορές, ενημερώνοντας την κυρία Μίρκα για την εξέλιξη των υποθέσεων τους και αναπτύσσοντας, με τον τρόπο αυτό, μεγαλύτερη οικειότητα μαζί της.

Η κυρία Μίρκα λοιπόν, με το κύρος της κοινωνικής της θέσης ως έγγαμης, άρα ευπόληπτης γυναίκας και με την ώριμη ηλικία της -που μεταφράζεται σε πείρα ζωής- κρίνεται ως η αρμόδια να δώσει τις συμβουλές της στους αναγνώστες του περιοδικού. Ένας επιπλέον λόγος καταλληλότητας, για την ανάληψη μιας τέτοιας θέσης, φαίνεται πως είναι και το φύλο. Η κοινή παραδοχή της συναισθηματικής «φύσης» των γυναικών, τις καθιστά αρμόδιες στα «ζητήματα καρδιάς». Η κυρία Μίρκα δομεί το πρόσωπο της καλής, μυαλωμένης και έμπειρης «θείας», η οποία στέκεται αντικειμενικά απέναντι στα προβλήματα, τα οποία ψύχραιμα μπορεί να αξιολογήσει και να δώσει τη σωστή συμβουλή γι' αυτά. Ως σωστή συμβουλή, στην περίπτωση της κυρίας Μίρκας, ορίζεται αυτή που θα βοηθήσει

τον/την επιστολογράφο να ευθυγραμμιστεί με τα πρότυπα και τις ηθικές επιταγές της κοινωνίας, αυτή δηλαδή που θα βοηθήσει να «ξαναμπει στον ίσιο δρόμο» από τον οποίο έχει ξεστρατίσει. Ο λόγος της κυρίας Μίρκας αναπαράγει κατ' εξοχήν κανονιστικά πρότυπα και προτρέπει σε συμπεριφορές σύμφωνες με τους κοινωνικούς κανόνες. Είναι πάντοτε συντηρητική και παραδοσιακή στις απόψεις της και κάθετη σε ζητήματα «ηθικής». Είναι ενδεικτικό ότι στα γράμματα των νεαρών κοριτσιών, που παραπονιούνται για την αυστηρότητα των γονιών τους και την έλλειψη κατανόησης από πλευράς τους, η κυρία Μίρκα παίρνει πάντα το μέρος των γονιών. Τα παραδείγματα είναι άφθονα στις απαντήσεις της στήλης της, αλλά θα παραθέσω εδώ ένα από τα χαρακτηριστικότερα, όπου αναδεικνύονται οι θέσεις και η στάση της.

Στο τεύχος 1099⁶¹ - 18χρονη, που έχει ξαναγράψει στο παρελθόν στην κυρία Μίρκα με το ψευδώνυμο «Μισώ την ομορφιά», αναφέρει πως είναι δυστυχισμένη και μισεί την ομορφιά της, γιατί εξαιτίας της ζει “σα φυλακισμένη” - , οι γονείς της είναι πολύ αυστηροί και δεν της “επιτρέπουν την ελάχιστη ελευθερία”. Όταν γνωρίστηκε με ένα νεαρό φαντάρο, με τον οποίο είναι ερωτευμένη και τα αδέρφια της το ανακάλυψαν, της απαγόρευσαν να βγαίνει ασυνόδευτη από το σπίτι. Η νεαρή επιστολογράφος κλείνοντας το γράμμα της, ρωτά την κα Μίρκα: “Είναι τόσο κακό να έχω κάποιο αίσθημα και μου το απαγορεύουν;”. Η κυρία Μίρκα απαντά πως: “ένα αισθηματάκι αγνό και ωραίο” ασφαλώς και δεν είναι κακό, αλλά “στη σημερινή εποχή και με τη φιλοδοξία των νέων που θέλουν να μιμηθούν τους Σκανδιναβούς, έπαυσε προ πολλού να παραμένει ένα “αγνό” αίσθημα, έχει τσαλακωθεί και κυλιστεί στο βούρκο, παρασύροντας τα πάντα”. Αναφέρει ακόμη, πως σκοπός της οικογένειάς της, δεν είναι να τη βασανίσει, αλλά να την προστατεύσει, ακριβώς επειδή είναι όμορφη και διατρέχει περισσότερους και μεγαλύτερους κινδύνους από τα άλλα κορίτσια. Τα αδέρφια της κοπέλας “δεν είναι κέρβεροι, αλλά ξέρουν τη ζωή και μάλιστα της πόλεως, που ζήτε.”. Δεν θα πρέπει επομένως, σύμφωνα με την κυρία Μίρκα, να στεναχωριέται γιατί ο νεαρός αυτός θέλει μόνο να περάσει την ώρα του μαζί της, όπως όλοι οι νεαροί φαντάροι που “αναζητούν την περιπέτεια.(...)Σπάνια δημιουργούν σοβαρούς δεσμούς που οδηγούν στο γάμο, γιατί έχουν ήδη στην πατρίδα τους κάποια κοπέλα που τους περιμένει”. Συμβουλεύει τη νεαρή κοπέλα να το πάρει απόφαση και να μην “εκτίθεται άδικα”, δημιουργώντας αρνητικό κλίμα μέσα στην οικογένεια και πως αν αποφασίσουν να την παντρέψουν με συνοικέσιο, οι γονείς της θα διαλέξουν αυτόν που θεωρούν καλύτερο και δεν θα της τον επιβάλλουν με τη βία. Καταλήγει με μια προτροπή και προειδοποίηση: “Να μην επαναστατείς. Εκτός από την οικονομική εξάρτηση που έχεις από τα αδέρφια σου και που χωρίς τη βοήθειά τους, ίσως να μην είσαι εις θέσιν, ούτε τον επιούσιον σου να κερδίσεις, πρέπει να ξέρεις ότι όσες κοπέλες “έκαναν του

⁶¹ Ρομάντσο, τ.1099, 24/3/1964, σελ.90.

κεφαλιού τους” μετάνιωσαν κατόπιν πικρά.”.

Το παραπάνω παράδειγμα μας δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε καλύτερα τους λόγους των συντακτών. Πέρα από τις προσωπικές τους απόψεις, τις οποίες εκφράζουν στις απαντήσεις τους, έχουν συνείδηση του δημόσιου λόγου που παράγουν και φροντίζουν σχεδόν πάντα αυτός να ευθυγραμμίζεται με δεδομένους κοινωνικούς κανόνες και ενδεδειγμένα πρότυπα συμπεριφοράς. Ο σεβασμός απέναντι στους γονείς, η σεξουαλική πειθάρχηση των νεαρών κοριτσιών και η διαφύλαξη της αγνότητας μέχρι την πρώτη νύχτα του γάμου, η αποφυγή της έκτρωσης με οποιοδήποτε κόστος, η επίκριση και η καταδίκη των εξωσυζυγικών δεσμών, είναι μερικές από τις κόκκινες γραμμές όλων των συντακτών.

Η κυρία Μίρκα συγκεκριμένα, στην αρχή της απάντησής στο παραπάνω απόσπασμα, φαίνεται πως αναπαράγει ένα γνώριμο λόγο για την εποχή, αυτόν του «ηθικού πανικού» για την νεολαία. Η χρονιά άλλωστε δεν είναι συμπτωματική, καθώς το '64 παρατηρείται μια πύκνωση και επίταση του φαινομένου. Ο Κώστας Κατσάπης, αναφέρει πως το '64 φέρνει στο προσκήνιο μια καινοφανή εκδοχή του νεανικού προβλήματος⁶², που δεν σχετίζεται με την πολιτική αμφισβήτηση μιας συγκεκριμένης υποκατηγορίας της ελληνικής νεολαίας, αλλά αποτελεί μετεξέλιξη του φαινομένου της νεανικής παραβατικότητας. Στην ελληνική περίπτωση κυρίαρχη όψη υπήρξε ο τεντιμποϊσμός του οποίου οι απαρχές του τοποθετούνται στη δεκαετία του '50.⁶³ Το '64, με αφορμή το ξέσπασμα της μπητλομανίας στην Ελλάδα, θα έρθουν στο προσκήνιο, οι «μοντέρνοι», «έξαλλοι» νέοι. Η χρήση του όρου «μοντέρνος» στην Ελλάδα παραπέμπει στους νέους που έτειναν να ευθυγραμμίσουν τη συμπεριφορά τους με τα πρότυπα που έρχονταν από τις δυτικές κοινωνίες. Η αντίδραση των «μεγάλων» προέρχεται από πολλά και διαφορετικά στρατόπεδα, οι γονείς παραπονιούνται για την ανυπακοή των παιδιών, οι καθηγητές επισημαίνουν τα ύποπτα σημάδια, ο τύπος κάνει λόγο για αγεφύρωτο «χάσμα γενεών», οι νέοι υποτίθεται πως έχουν κηρύξει τον πόλεμο στους γονείς τους, “ενάντια στην κατεστημένη τους ηθική και ακυρώνοντας τις προσδοκίες τους”.⁶⁴

Αν η Βρετανία και η Αμερική μπαίνουν στο στόχαστρο της κριτικής για τις εξαλλοσύνες, στις οποίες οδηγούν τους νέους τα μουσικά συγκροτήματα, οι Σκανδιναβικές χώρες και ειδικά η Σουηδία επικρίνονται για τη σεξουαλική ελευθεριότητα των νεαρών γυναικών. Η αναφορά της κυρίας Μίρκας είναι απολύτως στοχευμένη, αφού αντανακλά μια ακόμη όψη του ηθικού πανικού, που σχετίζεται με την καταδίκη της χαλάρωσης των ηθών των νεαρών κοριτσιών, αυτή τη φορά. Αν ο τεντιμποϊσμός του '50 ήταν φαινόμενο που αφορούσε την ηθική παρακμή των νεαρών αγοριών των πόλεων που επιδεικνύουν παραβατικές

⁶² Κώστας Κατσάπης, *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, εκδ. Απρόβλεπτες, Αθήνα 2008, σελ.18.

⁶³ Έφη Αβδελα, «Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις : ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», ό.π., σελ.30-31.

⁶⁴Κώστας Κατσάπης, ό.π., σελ.37.

συμπεριφορές, στην περίπτωση των κοριτσιών η χαλάρωση των ηθών αφορούσε τη διαχείριση της σεξουαλικότητας τους, αφού η γυναικεία τιμή και ηθική ταυτίζονταν με την ορθή σεξουαλική συμπεριφορά. Είναι ενδιαφέρον πως, στο ίδιο τεύχος του περιοδικού εντοπίζουμε ένα άρθρο με τίτλο «Η Σουηδία του 1964, μια χώρα με τολμηρές ελευθερίες».⁶⁵ Το άρθρο, όπως τα περισσότερα άρθρα του περιοδικού, είναι ανυπόγραφο. Σε αντίθεση με την αυστηρή θέση της κυρίας Μίρκας, ότι η ελληνική νεολαία, παρασυρόμενη από το σουηδικό μοντέλο, οδηγείται στο «βούρκο της ακολασίας», στο άρθρο προβάλλεται μια πιο μετριοπαθής άποψη, που φαίνεται να στοχεύει στην αποδαιμονοποίηση του εν λόγω προτύπου. Ο/Η άγνωστος/η αρθρογράφος αναφέρει πως η «ελευθεριότις -ασυδοσία θα την έλεγαν οι πουριτανοί μας- είναι κάτι πολύ φυσικό για τους Σουηδούς» και πως οι νεαρές Σουηδέζες συνηθίζουν να έχουν αρκετούς ερωτικούς συντρόφους πριν παντρευτούν. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι είναι διεφθαρμένες, αλλά ότι μ' αυτό τον τρόπο προσπαθούν να κάνουν καλύτερη εκλογή συζύγου και πως όταν πια παντρευτούν θα γίνουν «υποδειγματικές σύζυγοι και πρώτης τάξεως μητέρες». Η στάση αυτή, όπως περιγράφεται στο άρθρο, αποτελεί το νέο μοντέλο ερωτικών σχέσεων που δειλά εισάγεται και στη χώρα μας, όπως αποδεικνύουν τα γράμματα των στηλών αλληλογραφίας, συναντώντας άλλοτε ισχυρές αντιστάσεις, άλλοτε σύγχυση και αμφιθυμία.

Η κυρία Μίρκα εναντιώνεται στην άσκοπη και αδικαιολόγητη επαναστατικότητα που επιδεικνύουν οι σημερινοί νέοι και συμβουλεύει την νεαρή επιστολογράφο να μείνει πιστή στις οικογενειακές αξίες και παραδόσεις, σύμφωνα με τις οποίες οι γονείς και ειδικά οι άνδρες της οικογένειας, ως υπεύθυνοι προστάτες, γνωρίζουν ποιο είναι το καλό για εκείνη. Δεν θα πρέπει λοιπόν, να συγκρούεται μαζί τους, καθώς έξω από τη γονεϊκή και ανδρική προστασία/κηδεμονία, μόνο κίνδυνοι και κακοτοπιές παραμονεύουν. Ο λόγος της κυρίας Μίρκας αναπαράγει ένα δημοφιλές έμφυλο στερεότυπο, αυτό της γυναικείας «αδυναμίας». Σύμφωνα με την Ute Frevert, η φιλολογία του 19ου προσδιόρισε τη γυναικεία φύση ως χαρακτηριστικά αδύναμη και ασθενική, είναι μάλιστα αυτή η έννοια της αδυναμίας που καθόρισε την έννοια της θηλυκότητας.⁶⁶ Επομένως, οι «αδύναμες» και «ανίσχυρες» από τη φύση τους γυναίκες, κρίνονται ανίκανες να αντιμετωπίσουν μόνες τους κινδύνους της ζωής και του «έξω κόσμου». Η φύση τους είναι ταιριαστή με την οικειική σφαίρα, όπου μπορούν να αξιοποιήσουν τα ιδιαίτερα ταλέντα του φύλου τους. Η τελευταία αυτή διαπίστωση μας πάει πάλι πίσω στο 19ο αιώνα, όταν θεμελιώνεται ο κανόνας της οικειακότητας⁶⁷, ο οποίος

⁶⁵ Ρομάντσο, τ.1099, 24/3/1964, σελ.4.

⁶⁶ Ute Frevert, *Emotions in history- Lost and found*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2011, σελ.92.

⁶⁷ Σύμφωνα με το ιδανικό της οικειακότητας του 19ου το σπίτι ορίζεται ως καταφύγιο για τον άνδρα στο επιχειρηματία και αντιπαραβάλλεται στον ανταγωνιστικό καπιταλιστικό κόσμο των επιχειρήσεων. Το σπίτι είναι ο φυσικός χώρος της οικογένειας όπου η θαλπωρή, η αρετή, η ηθική, η τρυφερότητα και η ανιδιοτελής

ουσιαστικά τεκμηριώσε και προσέφερε ιδεολογική νομιμοποίηση στον περιορισμό των γυναικών εντός της σφαίρας του σπιτιού-νοικοκυριού.

Ταυτοχρόνως, σε αυτές τις λίγες γραμμές της απάντησης της κυρίας Μίρκας, εντοπίζουμε και άλλα στερεότυπα, όπως η δαιμονοποίηση της πόλης και του αστικού κέντρου, όπου σε αντίθεση με την αγνή ζωή της επαρχίας, επικρατούν η εγκληματικότητα και η διαφθορά και ελλοχεύουν μεγάλοι κίνδυνοι για τη νεολαία. Όπως αναφέρει η Αβδελά, από τη δεκαετία του '50, διαδίδεται η ιδέα πως η εγκληματικότητα και ελευθεριότητα των ηθών που παρατηρείται στη νεολαία, είναι απότοκος τόσο της εξοικείωσης με τη βία κατά την προηγούμενη δεκαετία, αλλά και της αστικοποίησης της μεταπολεμικής περιόδου και των νέων συνθηκών ζωής στην πόλη.⁶⁸

Τέλος αξίζει να σημειωθεί πως η θεματολογία των επιστολών της στήλης «Δώστε μου μια συμβουλή» βρίσκεται σε απόλυτη συνάφεια με την ευρύτερη θεματολογία του περιοδικού. Οι οικογενειακές σχέσεις, η διαπαιδαγώγηση των παιδιών και κυρίως οι σχέσεις των δύο φύλων είναι τα δημοφιλέστερα θέματα, με τα οποία καταπιάνονται οι διάφοροι συντάκτες του περιοδικού. Ενδεικτική είναι η στήλη «Η άλλη όψη της ζωής» της συντάκτριας με το ψευδώνυμο «Άριελ». Η θεματολογία της στήλης αφορμάται συνήθως από ένα άρθρο ή μια έρευνα που δημοσιεύτηκε σε κάποιο περιοδικό του εξωτερικού. Η συντάκτρια, αφού αναδημοσιεύσει μερικά αποσπάσματα, κάνει τα δικά της σχόλια. Και εδώ τα θέματα είναι παρεμφερή. Η μείωση των γάμων που παρατηρείται στους νέους και ειδικά στις νεαρές κοπέλες του εξωτερικού, η οποία αποδίδεται στην αλλαγή των ηθών, τη γυναικεία χειραφέτηση και τη σεξουαλική απελευθέρωση, η αύξηση των διαζυγίων, ζητήματα σχετικά με την ισότητα των φύλων, οι λόγοι προστριβής και η φθορά της καθημερινότητας στα παντρεμένα ζευγάρια, ή το ποιος θεωρείται ιδανικός σύζυγος για τη σύγχρονη γυναίκα, είναι μερικά ενδεικτικά θέματα με τα οποία καταπιάνεται η στήλη.

Μελετώντας την αρθρογραφία του *Ρομάντσου*, στη διάρκεια της δεκαετίας, είναι σαφές πως το περιοδικό εστιάζει στα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα, στις μεταβολές και τους μετασχηματισμούς που υφίστανται οι ανθρώπινες σχέσεις. Η επικράτηση του έρωτα, ως βασικής προϋπόθεσης για το γάμο, η διάδοση των προγαμιαίων σχέσεων, η γυναικεία

αγάπη βασιλεύουν. Η γυναίκα που είναι αποτραβηγμένη από την αρένα του φιλόδοξου ανταγωνισμού, καθώς η φύση της είναι ταιριαστή με την οικιακή σφαίρα, είναι αρμόδια και υπεύθυνη ώστε να διατηρεί αυτές τις αρετές στο σπιτικό της και μάλιστα επιτελώντας τα ειρηνικά, οικιακά της καθήκοντα, βρίσκει τη δική της προσωπική ολοκλήρωση και ευτυχία. Με βάση το ιδανικό της οικιακότητας το πνεύμα της δημόσιας ζωής προβάλλεται πολύ διαφοροποιημένο από αυτό του σπιτιού, ακριβώς γιατί αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές σφαίρες δραστηριοτήτων, οι οποίες ταυτίζονται με τα δύο φύλα και τα οποία με τη σειρά τους ορίζονται ως φύσει διαφορετικά και μάλιστα ετερόνυμα. βλ. αναλυτικά Nancy F. Cott, *The bonds of Womanhood. Women's Sphere in New England, 1780-1835*, Yale University Press, χ.τ., 1977, σελ.65-70 όπως και Laura Levine Frader, «Women in the Industrial Capitalist Economy», στο (επιμ.) Renate Bridenthal, Claudia Koonz, Suzan Stuard, *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη 1987, σελ.313.

⁶⁸ Έφη Αβδελά, ό.π.,σελ.32.

εργασία, η επαναστατικότητα των εφήβων και το περίφημο χάσμα γενεών, η συχνότητα και η ευκολία με την οποία τα σύγχρονα ζευγάρια οδηγούνται στη διάλυση του γάμου και η εμφάνιση των μονογονεϊκών οικογενειών, είναι φαινόμενα που προσελκύουν το ενδιαφέρον των συντακτών, προκαλώντας άλλοτε την αγανάκτησή τους για την έκλυση των ηθών και τη διείσδυση των αμερικάνικων και βορειοευρωπαϊκών προτύπων, άλλοτε την επιδοκιμασία τους για τις αλλαγές και τα θετικά στοιχεία της εξέλιξης και της προόδου. Γίνεται φανερό πως ορισμένες αλλαγές η κοινωνία, όπως τουλάχιστον αυτή αντανακλάται μέσα από την αρθρογραφία του περιοδικού, τις δέχεται ευκολότερα ενώ αντιστέκεται σθεναρά στην αποδοχή άλλων. Για παράδειγμα φαίνεται πως ο γάμος από έρωτα, είναι γενικά προτιμητέος από το γάμο που είναι προϊόν συμφέροντος ή προέκυψε από συνοικέσιο, χωρίς αυτό να σημαίνει ασφαλώς, πως το συνοικέσιο αποτελεί απορριπτέα πρακτική. Ωστόσο, ως ιδανική προβάλλεται η ένωση δύο νέων ανθρώπων, με κοινά ενδιαφέροντα, ίδιο ή παρεμφερές κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, που τρέφουν αισθήματα αμοιβαίας εκτίμησης και σεβασμού και τους ένωσε ο έρωτας. Ένας έρωτας αγνός και ρομαντικός, ο οποίος με την πάροδο του χρόνου θα μετασχηματιστεί σε βαθιά αγάπη, τρυφερότητα και αλληλοβοήθεια. Από την άλλη η τάση ορισμένων γυναικών να επιθυμούν την επαγγελματική τους καριέρα, περισσότερο από τη δημιουργία οικογένειας, η μετάθεση του γάμου σε μεγαλύτερη ηλικία, η ύπαρξη προγαμιαίων και εξωσυζυγικών σχέσεων των γυναικών, η ροπή των νεαρών κοριτσιών προς τις διασκεδάσεις, οι βόλτες στα νυχτερινά κέντρα, οι έξαλλοι χοροί, το κάπνισμα, τα πάρτι και ο συχνός συγχρωτισμός με αγόρια στα μέρη αυτά, αντιμετωπίζονται συνολικά ως δείγματα ενός ηθικού εκφυλισμού της νέας γενιάς και ως απότοκο του εκδυτικισμού και εξαστισμού της ελληνικής κοινωνίας.

Εν κατακλείδι μπορούμε να πούμε πως η στήλη της κυρίας Μίρκας βρίσκεται σε απόλυτη συνάφεια με τη θεματολογία, το ύφος και το πνεύμα του περιοδικού. Σπανίως θα βρούμε τολμηρά άρθρα στο περιοδικό, ενώ όλοι οι συντάκτες προσπαθούν ν' αποφεύγουν τόσο τις «τολμηρές τοποθετήσεις», όσο και το «σκληρό» συντηρητισμό. Η κυρία Μίρκα επιδεικνύει ενίοτε μια μεγαλύτερη αυστηρότητα και απολυτότητα σε ορισμένα ζητήματα, η οποία δικαιολογείται όμως από το ρόλο της ως ειδικού συμβούλου σε αισθηματικά ζητήματα, που πρωτίστως θα πρέπει με τις συμβουλές της να συνετίζει και να καθοδηγεί τη νεολαία.

– Οι στήλες αλληλογραφίας στο *Πάνθεον*

Στο *Πάνθεον* μέχρι το Γενάρη του 1964 βρίσκουμε μια μόνο στήλη αλληλογραφίας, πολύ ιδιαίτερη και διαφορετική από τις συνηθισμένες στήλες των περιοδικών ποικίλης ύλης. Είναι η «Χαρούμενη αλληλογραφία» του Ν. Τσιφόρου. Ο Τσιφόρος αναλαμβάνει να

απαντήσει στις πάσης φύσεως ερωτήσεις και προβλήματα που απασχολούν τους αναγνώστες, με το προσωπικό του καυστικό και χιουμοριστικό ύφος. Η σάτιρα στην εν λόγω στήλη είναι αυτοσκοπός και επιπλέον δεν δημοσιεύονται τα γράμματα των αναγνωστών. Θα μπορούσαμε ίσως να τη δούμε και ως απόπειρα του Τσιφόρου να σατιρίσει τις παραδοσιακές στήλες αλληλογραφίας, όπου ο συντάκτης απαντά πάντα με σοβαρότητα και υπευθυνότητα όσο «αστείο» ή ασήμαντο μπορεί να του φαίνεται το πρόβλημα του επιστολογράφου. Ο Τσιφόρος, στο πλαίσιο της σάτιρας και του χιούμορ, που άλλωστε χαρακτηρίζει τη γραφή του, δεν θα διστάσει να ειρωνευτεί, να σχολιάσει, ακόμα και με πικρόχολο χιούμορ ενίοτε, τους επιστολογράφους, γεγονός για το οποίο μερικοί αναγνώστες στα γράμματά τους προς τη στήλη του, τον εγκαλούν. Επιπλέον, οι αναγνώστες φαίνεται να μην λαμβάνουν υπόψη τη σατιρική και χιουμοριστική διάθεση της στήλης και πολλοί επιλέγουν να απευθυνθούν για πολύ σοβαρά προβλήματα, ζητώντας λύσεις στα αδιέξοδά τους, γεγονός που ίσως μαρτυρεί την έντονη ανάγκη των ανθρώπων να μιλήσουν για τα προβλήματά τους και να ζητήσουν βοήθεια, σε μια εποχή μάλιστα, όπου η προσφυγή στους ψυχολόγους και ψυχαναλυτές, ήταν ελάχιστα διαδεδομένη πρακτική. Λόγω της ιδιαιτερότητας λοιπόν της συγκεκριμένης στήλης, αλλά και της απουσίας των γραμμάτων των αναγνωστών, επέλεξα να μην τη συμπεριλάβω στην εργασία.

Ωστόσο στο τεύχος 111 του '64 εμφανίζεται μια νέα στήλη αλληλογραφίας με τίτλο «Μεταξύ μας», την οποία αναλαμβάνει ο «συνεργάτης Μ.».⁶⁹ Η στήλη στην αρχή καταλαμβάνει δύο σελίδες, όπου, εκτός από τις επιστολές των αναγνωστών και τις απαντήσεις του συντάκτη, συναντούμε ένα μικρό ανυπόγραφο άρθρο, πιθανότατα του ίδιου του συνεργάτη Μ., που καταλαμβάνει το 1/8 περίπου της σελίδας και ασχολείται με θέματα φιλολογικού, λογοτεχνικού, λαογραφικού ή και φιλοσοφικού περιεχομένου. Στη δεύτερη σελίδα βρίσκουμε ένα κειμενάκι σε πλαίσιο, το οποίο καταλαμβάνει σχεδόν το 1/2 της σελίδας. Το κείμενο αυτό έχει τη μορφή έμμετρου ομοιοκατάληκτου ποιήματος που με χιούμορ σχολιάζει φαινόμενα της επικαιρότητας, παραθέτοντας την αρνητική και τη θετική τους πλευρά. Η στήλη αυτή, σε αντίθεση με τη «Χαρούμενη Αλληλογραφία» του Τσιφόρου, χαρακτηρίζεται από τη σοβαρότητά της όσον αφορά την επικοινωνία με τους αναγνώστες. Ο

⁶⁹ Πάνθεον, τ.111, 8/1/1964, σελ.20-21.

συνεργάτης Μ. προσπαθεί πάντα με αίσθημα ευθύνης να απαντήσει με σοβαρότητα και κατανόηση στα προβλήματά τους.

Για τον ίδιο το συντάκτη αντλούμε κάποιες πληροφορίες για την εξωτερική του κυρίως εμφάνιση, αφού στο πάνω μέρος της στήλης συναντούμε μια φωτογραφία πιθανότατα του ίδιου. Ο άνδρας της φωτογραφίας είναι ώριμος, με ψαρά μαλλιά, μεγάλα κοκάλινα γυαλιά, ντυμένος με κοστούμι και γραβάτα. Όπως προκύπτει από τη μελέτη της εν λόγω στήλης ο συνεργάτης Μ. φαίνεται άνθρωπος με ευρεία πνευματική καλλιέργεια και μόρφωση και αρκετά προοδευτικός στις αντιλήψεις του, συγκρινόμενος με την κυρία Μίρκα, καθώς και λιγότερο επικριτικός. Ίσως αυτό να οφείλεται και στο γεγονός πως προβάλλεται περισσότερο η δημοσιογραφική του ιδιότητα, εν αντιθέσει με την κυρία Μίρκα της οποίας ο βασικός ρόλος είναι της ειδικού συμβούλου στα ζητήματα καρδιάς. Σε αντίθεση με το λόγο της κυρίας Μίρκας, της οποίας το ύφος είναι πολύ προσωπικό προάγοντας την οικειότητα, ο συνεργάτης Μ. είναι πιο αποστασιοποιημένος και το ύφος του πιο ουδέτερο και λιγότερο προσωπικό.

Κάτω από τον τίτλο της στήλης και δίπλα από τη φωτογραφία του συντάκτη υπάρχει υπότιτλος «*Ο συνεργάτης Μ. κουβεντιάζει με τους αναγνώστες του Πανθέου*». Δεδομένου ότι το *Πάνθεον* έχει πιο νεανικό χαρακτήρα από το *Ρομάντσο*, μοιάζει κάπως παράδοξη η επιλογή ενός ώριμου κυρίου για ν' αναλάβει μια τέτοια στήλη. Εντούτοις, η στήλη αυτή διαφοροποιείται από την αντίστοιχη της κυρίας Μίρκας, γεγονός που υποδηλώνεται και στον υπότιτλο. Η στήλη του συνεργάτη Μ. δεν είναι μια κατά αποκλειστικότητα συμβουλευτική στήλη, για τα αισθηματικά και οικογενειακά προβλήματα των αναγνωστών, αλλά μια στήλη συζήτησης και επικοινωνίας του περιοδικού με τους αναγνώστες του. Εδώ η θεματολογία είναι ευρύτερη και είναι πολλοί εκείνοι που στέλνουν γράμματα θέλοντας να πουν την άποψή τους για φιλολογικά φιλοσοφικά και καλλιτεχνικά ζητήματα, για κοινωνικά φαινόμενα και γενικά να εκφράσουν τις σκέψεις τους σε ποικίλα θέματα που τους προσέλκυσαν το ενδιαφέρον. Μια ακόμη μεγάλη κατηγορία επιστολογράφων είναι αυτή των επίδοξων συγγραφέων, που στέλνουν τα πρωτόλεια έργα τους στο συνεργάτη Μ. προκειμένου να τους πει τη γνώμη του, ευελπιστώντας πως θα δημοσιεύσει και κάποια από αυτά στη σελίδα του.

Η στήλη «Μεταξύ μας» με τον πιο λογοτεχνικό χαρακτήρα φαίνεται πως έρχεται σε σύμπνοια με τον ποιοτικό χαρακτήρα που φιλοδοξεί να δημιουργήσει το περιοδικό. Όπως στη στήλη, τα πιο «ελαφρά» θέματα, που αφορούν τα αισθηματικά προβλήματα και τις διαπροσωπικές σχέσεις, συνυπάρχουν με φιλολογικά και φιλοσοφικά θέματα, τα οποία είτε θίγονται από τους αναγνώστες, είτε τις περισσότερες φορές γράφει για αυτά ο συνεργάτης Μ. σε σύντομα άρθρα, έτσι και στην ευρύτερη ύλη του περιοδικού συνυπάρχει η ελαφριά με την πιο σοβαρή θεματολογία. Τα αισθηματικά φωτορομάντζα και διηγήματα φαίνεται πως είναι εκ των ων ουκ άνευ στοιχείο των περιοδικών ποικιλής ύλης κι έτσι δεν λείπουν ούτε από το

Πάνθεον. Όπως δεν λείπουν και οι στήλες με τα καλλιτεχνικά νέα. Ωστόσο, σε κάθε τεύχος του *Πάνθεον*, θα συναντήσει κανείς θέματα εγκυκλοπαιδικά, κοινωνικές αναλύσεις, ταξιδιωτικά, εθνολογικά και λαογραφικά άρθρα και αφιερώματα, ενώ από το '65 εγκαινιάζεται και μια νέα στήλη όπου ο Τσιφόρος γράφει με ύφος απλό και χιουμοριστικό την ιστορία διαφόρων χωρών σε συνέχειες.

Εντούτοις παρ' όλες αυτές τις διαφοροποιήσεις και τη στόχευση της στήλης, να δημιουργηθεί ένας χώρος συζήτησης και επικοινωνίας με τους αναγνώστες και εδώ η πλειοψηφία των γραμμάτων αφορά στα αισθηματικά προβλήματα. Ο συνεργάτης Μ. θα προσπαθήσει εμμέσως να στρέψει το ενδιαφέρον των επιστολογράφων και σε άλλα θέματα αφιερώνοντας σε κάθε τεύχος, περίπου το 1/4 στη μία από τις δύο σελίδες που καταλαμβάνει η στήλη του, για να γράψει αναφορικά με ένα θέμα συνήθως λαογραφικό, καλλιτεχνικό ή φιλολογικό. Το γεγονός ωστόσο ότι η πλειονότητα δεν ανταποκρίνεται στο κάλεσμα της στήλης, να καταπιαστούν με «σοβαρότερα» ζητήματα, φαίνεται πως ενοχλεί τους πιο «εκλεπτυσμένους» αναγνώστες. Στο τεύχος 113⁷⁰ ένας αναγνώστης με το ψευδώνυμο «Αναγνώστης Ι.Α.» γράφει πως παρακολουθεί με ενδιαφέρον τα κείμενα της στήλης που είναι «γενικότερου ενδιαφέροντος» και πως παρόλο που βρίσκει σωστές τις απαντήσεις του συντάκτη στα αισθηματικά προβλήματα των αναγνωστών, δίνουν στην στήλη «ένα τόνο κάπως ελαφρό» και πως τα σημερινά προβλήματα είναι τόσο πολλά «ώστε οι ερωτικές ανησυχίες των αναγνωστριών να μας φαίνονται σχεδόν αστείες». Ο συνεργάτης Μ. θα υπερασπιστεί τους «ερωτευμένους» αναγνώστες της στήλης του λέγοντας πως είναι λάθος να θεωρούμε τις «ερωτικές στεναχώριες σαν κάτι ελαφρό, σαν παιδιάστικο καπρίτσιο μπροστά στις άλλες στεναχώριες της ζωής» κι αναφέρει ακόμη, πως ο έρωτας είναι η κινητήριος δύναμη της ζωής και πως δεν μπορούμε να αγνοούμε και να θεωρούμε ασήμαντο ένα αίσθημα που έχει οδηγήσει πολλούς ανθρώπους στο έγκλημα ή στην αυτοκτονία.

Ο συνεργάτης Μ., όπως προκύπτει από τις απαντήσεις του στα γράμματα, απαντά πάντα με νηφαλιότητα, αποφεύγοντας τα κλισέ και τις στερεότυπες εκφράσεις. Δεν αποπαίρνει τους «παραστρατημένους» νέους, δεν υποτιμά τους εφηβικούς έρωτες και δεν σοκάρεται από «ηθικώς μεμπτές» συμπεριφορές, καταφεύγοντας σε ηθικοπλαστικά κηρύγματα. Στη συγκεκριμένη στήλη συναντούμε άλλωστε και τα πιο τολμηρά γράμματα και σύνθετα προβλήματα, συγκριτικά με τις άλλες δύο. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση του συντάκτη, αλλά και του περιοδικού, να δημοσιεύσει ένα πρόβλημα πολύ ευαίσθητο και λεπτό, που θίγει σε επιστολή της μια νεαρή αναγνώστρια από τη Θεσσαλονίκη.⁷¹ Το γράμμα λόγω της σοβαρότητας του θέματος, αλλά και της ωμότητας της γραφής του, όπως αναφέρει ο

⁷⁰ *Πάνθεον*, τ.113, 22/1/64, σελ.34.

⁷¹ *Πάνθεον*, τ.114, 29/1/64, σελ.30.

συντάκτης, δεν δημοσιεύεται κι έτσι ο συνεργάτης Μ. αναλαμβάνει να διατυπώσει με δικά του λόγια το θέμα του γράμματος και κατόπιν να απαντήσει στην επιστολογράφο. Η 23χρονη κοπέλα αναφέρει πως σε ηλικία επτά ετών είδε τους γονείς της να κάνουν σεξ και παρακίνησε τον κατά δύο χρόνια μικρότερο αδελφό της να μιμηθούν την πράξη. Το περιστατικό αυτό της δημιούργησε ένα τρομερό σύμπλεγμα ενοχής, όπως λέει, με αποτέλεσμα να αποφεύγει τους ερωτικούς δεσμούς *“καταπνίγοντας το ερωτικό της ένστικτο”*, όπως σχολιάζει ο συντάκτης. Όταν όμως ερωτεύτηκε ένα νέο ένιωσε πως δεν του αξίζει και ότι θα πρέπει να τον αφήσει ή να του εξομολογηθεί το μεγάλο της μυστικό. Ο συνεργάτης Μ. προσπαθεί να μειώσει τις διαστάσεις της προβλήματος στο μυαλό της επιστολογράφου λέγοντας, πως αν δει κανείς ρεαλιστικά και ορθολογιστικά τα πράγματα, η περίπτωση της είναι *“μηδαμινή και ασήμαντη”* και ότι καμία ενοχή δεν πρέπει να νιώθει, αφού ήταν μόνο ένα παιδί χωρίς συναίσθηση και γνώση. Προσθέτει ακόμη, πως στο ζωικό βασίλειο η μίμηση με σκοπό την προετοιμασία, είναι νόμος φυσικός και έτσι ενήργησε και αυτή, ως παιδί που μιμείται, χωρίς να συμμετέχουν στην πράξη αυτή *“οι πνευματικές και ψυχικές λειτουργίες”*. Στο τέλος της εκτενούς απάντησης του ο συνεργάτης Μ. κλείνει με υστερόγραφο, απευθυνόμενος στους γονείς και αναφέροντας πως *“είναι τραγικό σφάλμα να νομίζουν ότι το σεξουαλικό ένστικτο εμφανίζεται με την ήβη”*.

Η απόφαση του συντάκτη, να μιλήσει τόσο ανοικτά για ένα τέτοιο θέμα, είναι ιδιαίτερος τολμηρή, καθώς η παιδική σεξουαλικότητα όπως και η αιμομιξία είναι ίσως κορυφαία θέματα ταμπού και φυσικά δεν συναντούμε οποιαδήποτε άλλη νύξη στο βάθος της δεκαετίας, σε κανένα άλλο γράμμα ή άρθρο και των δύο περιοδικών. Εξίσου προοδευτική και επηρεασμένη από τα συμπεράσματα της ψυχολογίας, τα οποία διαδίδονται στο ευρύ κοινό και εκλαϊκεύονται μέσω των περιοδικών ποικίλης ύλης της περιόδου, είναι και η άποψη πως τα παιδιά έχουν σεξουαλικότητα, δεν είναι άλλωστε τυχαίο, πως στα περιοδικά της περιόδου, συναντά κανείς συχνές αναφορές για το θέμα ένταξης της σεξουαλικής αγωγής των παιδιών στο σχολείο.

Ο συνεργάτης Μ. και οι πιο φιλελεύθερες θέσεις του στα ζητήματα που θίγουν οι επιστολογράφοι στα γράμματά τους, ενίοτε προκαλούν τις αντιδράσεις των πιο συντηρητικών αναγνωστών. Στο τεύχος 140 του περιοδικού⁷², για παράδειγμα, μια παντρεμένη κυρία αναφέρει πως ένα βράδυ σε μια φιλική συντροφιά φέρθηκε με οικειότητα και εγκαρδιότητα σ' ένα νεαρό αφήνοντας τον να την φλερτάρει. Ο νεαρός μετά από εκείνο το βράδυ άρχισε να διαδίδει πως έχουν δεσμό. Η εν λόγω κυρία μίλησε στο σύζυγό της για το περιστατικό και εκείνος της είπε πως δεν πρέπει να φέρεται με οικειότητα στους άνδρες, *“γιατί οι άνδρες είναι έτσι”*. Ο συνεργάτης Μ. απαντά πως δεν είναι έτσι οι άνδρες, αλλά οι ανόητοι, οι οποίοι είναι

⁷² Πάνθεον τ.140, 29/7/64, σελ.34.

οι πιο επικίνδυνοι για μια γυναίκα, καθώς όποια στάση και να κρατούσε η επιστολογράφος εκείνος “θα έλεγε εις βάρος της κάποια βλακεία”. Ο μόνος τρόπος αντιμετώπισης, σύμφωνα με το συντάκτη, είναι να μάθει κανείς να αναγνωρίζει τέτοιους τύπους και ειδικά οι γυναίκες, που κινδυνεύουν περισσότερο από αυτούς, ώστε να κρατιούνται σε όσο το δυνατό μεγαλύτερη απόσταση. Στο τεύχος 146⁷³ ένας εξοργισμένος αναγνώστης από τη Φρανκφούρτη επιπλήττει το συνεργάτη Μ. για την απάντησή του στο συγκεκριμένο γράμμα, αναφέροντας πως με την απάντηση αυτή, είναι σα να δικαιώνει τη σύζυγο που φλέρταρε με έναν άγνωστο νεαρό, αντί να την επιπλήξει για την απαράδεκτη συμπεριφορά της και μάλιστα ότι την ενθαρρύνει να το επαναλάβει, αρκεί να προσέξει ώστε την επόμενη φορά να διαλέξει ένα πιο εχέμυθο επίδοξο εραστή. Ο συνεργάτης Μ. νιώθει την ανάγκη να ξεκαθαρίσει τη θέση του, επισημαίνοντας πως ποτέ δεν άφησε να εννοηθεί ότι η συμπεριφορά της συγκεκριμένης κυρίας ήταν η ενδεδειγμένη, αλλά πως τελικά δεν έκανε και κάποια μεγάλη αμαρτία, αφού δεν ενέδωσε στο φλερτ του νεαρού. Ακόμη αναφέρει, πως το περιστατικό αυτό είναι μάλλον σύνηθες, αφού κάποιες γυναίκες είτε από φιλαρέσκεια, είτε από εξωστρέφεια χαρακτήρος, δημιουργούν μια φιλική ατμόσφαιρα και μερικοί “έξαλλοι δονζουανίσκοι” μεταφράζουν τη στάση τους “ως πρόταση δημιουργίας ερωτικών σχέσεων”. Την προέτρεψε επομένως να έχει πιο προσεκτική στάση και να φυλάγεται από τέτοιους ανόητους νεαρούς. Επιλέγει να κλείσει την απάντηση τους μ’ ένα απόφθεγμα του Προύστ πως: “*Το φλερτ είναι το αμάρτημα των ηθικών γυναικών και η εξιλέωσις των ανήθικων*”.

Αν και όπως αναφέρθηκε, ο συνεργάτης Μ. παρουσιάζει μια ευρύτητα πνεύματος και αντιλήψεων, υπάρχουν και γι’ αυτόν οι κόκκινες γραμμές. Η έμφυλη κατανομή των ρόλων, εντός της οικογένειας και κατ’ επέκταση εντός της κοινωνίας, αποδεικνύεται ένα ανθεκτικό στερεότυπο και στην περίπτωση του συνεργάτη Μ. Η Stephanie Coontz αναφέρει, πως στο δυτικό κόσμο ως και τις αρχές του ’60, αν και το ποσοστό των εργαζόμενων συζύγων και μητέρων παρουσίασε μέσα σε μια δεκαετία αύξηση ως και 400%, οι αντιλήψεις για την ιδανική οικογένεια παρέμειναν αμετάβλητες και εξακολουθούν να προσδιορίζουν ως ιδανική, την οικογένεια που συνίσταται στον άνδρα κουβαλητή με εξειδίκευση στις πρακτικές δραστηριότητες, απαραίτητες για την επιβίωση της οικογένειας και τη μητέρα-σύζυγο-νοικοκυρά, που φροντίζει για τις συναισθηματικές ανάγκες του συζύγου και των παιδιών της.⁷⁴ Η παρατήρηση της Coontz επαληθεύεται στο τεύχος 144, σ’ ένα γράμμα που φέρει τον ειρωνικό τίτλο «Η σκλάβα του σπιτιού».⁷⁵ Η επιστολογράφος είναι μια γυναίκα 39 ετών που κλείνει 20 χρόνια παντρεμένη και το πρόβλημα για το οποίο απευθύνεται στη στήλη «Μεταξύ

⁷³ Πάνθεον τ.146, 9/9/64, σελ.34.

⁷⁴ Stephanie Coontz, *Marriage: A History from Obedience to Intimacy*, Penguin Books, Νέα Υόρκη 2006, σελ. 236 και 242.

⁷⁵ Πάνθεον, τ.146, 26/8/64, σελ.34.

μας» , είναι πως τώρα που παντρεύεται η κόρη της και θα φύγει από το σπίτι “νιώθει πως έχασε τη ζωή της” και αναλογιζόμενη την πορεία της βρίσκει πως όλα υπήρξαν “κοινά, μέτρια και συνηθισμένα”. Αναφέρει πως ζηλεύει τους ανθρώπους που έχουν ζήσει μια ζωή πλούσια σε περιεχόμενο, ενώ αντίθετα αυτή υπήρξε πάντα μια “σκλάβα του σπιτιού” και «κακίζει» τον άντρα της, που όπως λέει, της έφαγε τα καλύτερα της χρόνια. Ο συνεργάτης Μ. είναι από τις ελάχιστες φορές που απαντά με τόνο οξύ και ειρωνικό: “Ενώ τώρα θα τα είχες ε; Και ποιος ξέρει τι ωραία που θα τα διέθετες. Θα πήγαινες για σαφάρι στην αφρικανική ζούγκλα ή θα ζούσες κοσμοπολίτικες περιπέτειες στο Ακαπούλκο...”. Θεωρεί εντελώς παράλογο να κατηγορεί το σύζυγο της και διερωτάται ποια προσόντα μπορεί να έχει εκείνη, ώστε να αξιώνει μια ζωή διαφορετική από αυτή των περισσότερων γυναικών. Σύμφωνα με το συνεργάτη Μ. τα προσόντα της ήταν μιας καλής νοικοκυράς και τα αξιοποίησε ορθά, παίρνοντας ένα σύζυγο και κάνοντας ένα παιδί. Αυτές είναι οι δυνατές συγκινήσεις στη ζωή μιας γυναίκας, συνεχίζει, και μπορεί να τις βιώσει και “στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού της”. Ενώ στο ίδιο πνεύμα απαντά και σε μια άλλη παραπονεμένη σύζυγο στο τεύχος 149⁷⁶, η οποία θλίβεται από την υποτιμητική συμπεριφορά του συζύγου της, ο οποίος δεν μοιράζεται μαζί της τα επαγγελματικά του προβλήματα και όπως λέει, τη θεωρεί “σαν ένα άτομο προορισμένο μονάχα για να τον υπηρετεί ανίκανο να του δώσει μια συμβουλή”. Ο συνεργάτης Μ. φαίνεται πως δεν συμμερίζεται, ούτε σε αυτή την περίπτωση, τις παραπονεμένες συζύγους και απαντά ως εξής: “Είναι τόσο υποτιμητικό τάχα για μια γυναίκα να προσφέρει τις υπηρεσίες της στην οικογένειά της; Και ο άντρας αυτός που σας προσφέρει τα πάντα, όπως η ίδια λέτε, δεν σας υπηρετεί; Τι άλλο σκοπό έχει η οικογένεια αν όχι την αμοιβαία βοήθεια, την αμοιβαία εξυπηρέτηση; Μονάχα που πρέπει να παραμένει ο καθένας στο ρόλο του, στην ειδικότητά του. Αυτό υπαγορεύει η λογική και συμβουλεύει η πείρα ότι είναι το σωστότερο.”.

Όπως αναφέρει η Coontz, το μοντέλο της οικογένειας, που βασίζεται στην αμοιβαία αγάπη των συζύγων και στην οποία ο άνδρας έχει το ρόλο του αρχηγού και κουβαλητή, ενώ η γυναίκα της στοργικής συζύγου μητέρας και νοικοκυράς, λειτούργησε στο μεταπολεμικό κόσμο ως οδοστρωτήρας που συνέθλιψε οποιαδήποτε άλλη αντίληψη για την οικογένεια.⁷⁷ Ο γάμος που βασίζεται στον έρωτα και η οικογένεια που προκύπτει από την ένωση αυτή έγινε, σύμφωνα με την Coontz, το πλαίσιο εντός του οποίου οι άνθρωποι όχι μόνον έβρισκαν το βαθύτερο νόημα της ύπαρξής τους, αλλά κι ένα μέρος όπου περνούσαν ευχάριστα, διασκεδάζοντας και απολαμβάνοντας τις νέες συνθήκες ευημερίας της καταναλωτικής οικονομίας.⁷⁸ Αν και από το 19ο αιώνα, όταν θεμελιώνεται ο ρομαντικός γάμος, μας χωρίζουν σχεδόν 150 χρόνια, η αντίληψη για τους διαφορετικούς ρόλους που οφείλουν να επιτελούν οι

⁷⁶ Πάνθεον, τ.149, 30/9/64, σελ.34.

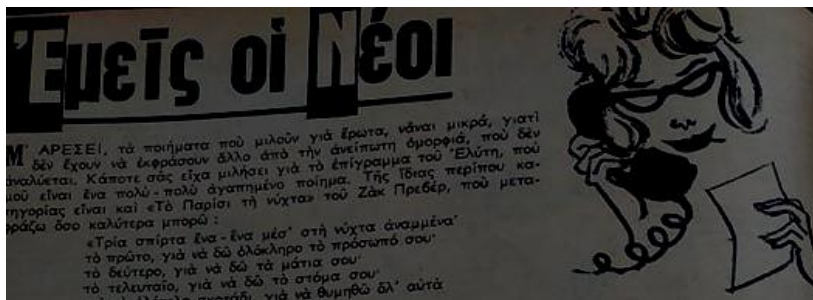
⁷⁷ Stephanie Coontz, ό.π.,σελ.229.

⁷⁸ Στο ίδιο, σελ.233.

σύζυγοι στο πλαίσιο της οικογένειας, οι οποίοι εδράζονται στη φυσική ετερονομία των δύο φύλων, παραμένει αναλλοίωτη μέχρι τα μέσα τουλάχιστον της δεκαετίας του '60. Όχι για πολύ όμως ακόμα, αφού οι άνεμοι αλλαγής που πνέουν στο δυτικό κόσμο από της αρχές της δεκαετίας, θα οδηγήσουν στην αποκαθίλωση του, μέσα σε λιγότερο από 25 χρόνια.⁷⁹

Κλείνοντας την επισκόπηση της στήλης «Μεταξύ μας», αξίζει να σημειωθεί πως εδώ, σε αντίθεση με τη στήλη της Αντιγόνης που θα εξετάσουμε αμέσως μετά και της κυρίας Μίρκας στο *Ρομάντσο*, επιλέγουν να απευθυνθούν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία αναγνώστες. Το φύλο και το σοβαρό προφίλ του συντάκτη φαίνεται πως εμπνέουν την εμπιστοσύνη των μεγαλύτερων ανθρώπων, ώστε να απευθυνθούν σε αυτόν για να εκφράσουν τα προβλήματά τους και να ζητήσουν τη συμβουλή του. Και στη στήλη της κυρίας Μίρκας θα συναντήσουμε μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες, κυρίως γυναίκες, οι οποίες όμως γράφουν συνήθως για προβλήματα που αντιμετωπίζουν με τα παιδιά τους και όχι για θέματα γάμου και συζυγικών ή ερωτικών σχέσεων.

Η στήλη δεν θα μακροημερεύσει ωστόσο και στις αρχές του 65 θα παυθεί, όταν θα την υπερκεράσει η στήλη της Αντιγόνης και τα αμιγώς νεανικά ενδιαφέροντα, στα οποία αποφασίζει να εστιάσει και το περιοδικό.

Η στήλη «Εμείς οι νέοι» εμφανίζεται για πρώτη φορά στο τεύχος 111, που πρωτοσυναντάμε και τη στήλη «Μεταξύ μας». Συντάκτρια της στήλης αναλαμβάνει μια νεαρή κοπέλα με το ψευδώνυμο Αντιγόνη. Στο σκίτσο όπου απεικονίζεται η Αντιγόνη, στο πάνω μέρος της σελίδας, παρουσιάζεται ως μια νεαρή κοπέλα, με μοντέρνο χτένισμα και γυαλιά που στο ένα χέρι κρατά το ακουστικό του τηλεφώνου και στο άλλο ένα γράμμα. Τόσο το σκίτσο, όσο και το ψευδώνυμο μας δίνουν πληροφορίες για την προσωπικότητα της συντάκτριας, η Αντιγόνη άλλωστε είναι αυτή για την οποία μαθαίνουμε τα περισσότερα συγκριτικά με τους άλλους συντάκτες. Πρόκειται, με βάση το σκίτσο, για μια νέα μοντέρνα κοπέλα, που κρίνοντας από την εμφάνιση, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως θα είναι εξίσου «μοντέρνα» στις ιδέες και τις αντιλήψεις της. Ταυτοχρόνως, το ψευδώνυμο Αντιγόνη προσδίδει κύρος και σοβαρότητα στην περσόνα αυτή, ώστε να μην μπορεί κανείς κρίνοντας

⁷⁹ Στο ίδιο, σελ.247.

από την εξωτερική της εμφάνιση, να βιαστεί και να την κατατάξει στην κατηγορία των έξαλλων και ελαφρόμυαλων νεαρών κοριτσιών. Επιπλέον, το ψευδώνυμο θα μπορούσε να παραπέμψει και σε αυτό που δηλώνει η ετυμολογία του και υποδηλώνεται από την ιστορία του. Έτσι θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η Αντιγόνη και οι απόψεις της αντιπροσωπεύουν την υγιή μερίδα της σύγχρονης νεολαίας, που με τις ιδέες και τις απόψεις της, εναντιώνεται και αντιτίθεται σε ό,τι θεωρείται άδικο ή νοσηρό ή γενικώς βλαβερό και επιζήμιο για την κοινωνία και που κυρίως αντιτίθεται στις παλιές και ξεπερασμένες ιδέες της προηγούμενης γενιάς.

Η στήλη «Εμείς οι νέοι» είναι μια στήλη αλληλογραφίας και επικοινωνίας μεταξύ των νεαρών αναγνωστών/τριών του περιοδικού. Σκοπός της στήλης είναι οι νέοι να στέλνουν στη συγκεκριμένη σελίδα τα γράμματά τους και να μοιράζονται σκέψεις, προβλήματα, να μιλούν και να ανταλλάσσουν απόψεις για ό,τι τους ενδιαφέρει και τους απασχολεί. Στα πρώτα τρία τεύχη η στήλη θα φιλοξενεί μόνο τις απόψεις της Αντιγόνης, για κάποιο θέμα που εκείνη επιλέγει να αναπτύξει. Αλλά και μετά το τεύχος 114, όταν λαμβάνει και δημοσιεύει το πρώτο γράμμα στη σελίδα, η Αντιγόνη ως διαχειρίστρια, σε κάθε τεύχος θέτει ένα θέμα προσκαλώντας τους αναγνώστες να γράψουν την άποψή τους.

Η στήλη αυτή έχει μια μεγάλη διαφορά από τις υπόλοιπες και σχετίζεται με το συμβουλευτικό χαρακτήρα αυτού του είδους στηλών. Ο συμβουλευτικός χαρακτήρας των στηλών αλληλογραφίας δημιουργεί μια εξουσιαστική σχέση ανάμεσα στον εκάστοτε συντάκτη και τους αναγνώστες-επιστολογράφους, η οποία υπάρχει defacto από τη στιγμή που κάποιος παραδέχεται και μάλιστα δημόσια, την αδυναμία του να πάρει κάποια απόφαση, ή να δράσει καταλλήλως σε κάποιο προσωπικό του θέμα οπότε και στρέφεται στον συντάκτη της εκάστοτε στήλης, ζητώντας λύσεις και συμβουλές. Ο συντάκτης από την άλλη, θεωρείται για διαφορετικούς λόγους, ανάλογα με την περίπτωση, ως κατάλληλος και αρμόδιος για να δώσει συμβουλές. Στην περίπτωση της κυρίας Μίρκας, του συνεργάτη Μ. και του Π. Παλαιολόγου το κύρος και η πείρα ζωής είναι τα στοιχεία που τους καθιστούν ικανούς ν' αναλάβουν μια τέτοια αρμοδιότητα. Το γυναικείο φύλο, στην περίπτωση της κυρίας Μίρκας, είναι καταλληλότερο στο να αφουγκράζεται τα ζητήματα καρδιάς, γνωρίζει, έχει μεγαλύτερη εμπειρία και επιδεξιότητα στη διαχείριση των οικογενειακών προβλημάτων και για τους λόγους αυτούς, η στήλη «Δώστε μου μία συμβουλή» περιορίζεται σε αυτά τα ζητήματα. Από την άλλη, το ανδρικό φύλο με την τετράγωνη λογική, την καλύτερη γνώση της ζωής και των ανθρώπων, που έχει «τριφτεί» και ζήσει μέσα στην κοινωνία, έχει αποκτήσει μεγαλύτερη σοφία. Στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις, του Παλαιολόγου και του συνεργάτη Μ. πρόκειται επιπλέον και για ανθρώπους με μόρφωση και καλλιέργεια.

Η περίπτωση της Αντιγόνης είναι διαφορετική, είναι μια νεαρή, αρά χωρίς πείρα ζωής,

ανύπανδρη κοπέλα, άρα χωρίς ιδιαίτερο κοινωνικό status, απόφοιτος Γυμνασίου, χωρίς να γνωρίζουμε ακριβώς το μορφωτικό της επίπεδο. Έτσι, όπως η ίδια θα τονίσει επανειλημμένως στα πρώτα τεύχη, δεν είναι αρμόδια για να δώσει συμβουλές. Αντιθέτως, η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην Αντιγόνη και τους αναγνώστες της στήλης «Εμείς οι νέοι», είναι φιλική και ως τέτοια υπόσχεται ισότητα και οικειότητα. Σε αντίθεση με τις στήλες «Δώστε μου μια συμβουλή...» της κυρίας Μίρκας, το «Χρονογράφημα μας» του Π. Παλαιολόγου στο *Ρομάντσο*, τη στήλη «Μεταξύ μας», αλλά και τη «Χαρούμενη αλληλογραφία» του Τσιφόρου, στο *Πάνθεον*, η στήλη της Αντιγόνης διαφοροποιείται ως προς την επιδιωκόμενη σχέση με τους αναγνώστες. Οι άλλοι συντάκτες είναι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας, των οποίων η γνώμη εμπνέει σεβασμό και γίνεται αποδεκτή και σεβαστή ακριβώς γιατί η διαφορά ηλικίας - «και επομένως εμπειρίας και γνώσης»- δομεί μια εξουσιαστική σχέση.⁸⁰ Στις περιπτώσεις του Τσιφόρου και του Παλαιολόγου, εκτός από το κύρος της ηλικίας, η φήμη και η επαγγελματική καταξίωση ενδυναμώνουν το προφίλ της αυθεντίας. Το *Πάνθεον* όμως με τη στήλη «Εμείς οι νέοι» υπόσχεται στους νεαρούς αναγνώστες του μια σχέση ισότητας, μια φιλική γωνιά, όπου ελεύθερα μπορούν να μιλήσουν και να εκφραστούν, να ανταλλάξουν απόψεις με άλλους συνομηλίκους, χωρίς το φόβο επίκρισης, χλευασμού ή αδιαφορίας «των μεγάλων» που δεν τους καταλαβαίνουν.

Η Αντιγόνη με κάθε ευκαιρία τονίζει ότι δεν έχει καμιά διαφορά από τους αναγνώστες και πως οι απαντήσεις της στα ερωτήματα-προβλήματα τους δεν αποτελούν συμβουλές διδακτικού χαρακτήρα, καθώς δεν έχει μεγαλύτερη πείρα από αυτούς, είναι απλώς η γνώμη της ως εξωτερικού παρατηρητή και ίσως ακριβώς γι' αυτό, πιο αντικειμενική. Στο πρώτο δημοσιεύσιμο γράμμα που θα λάβει η στήλη της στο τεύχος 114, λέει χαρακτηριστικά: «*Αυτό που παρακαλώ ιδιαίτερα είναι όταν μου γράφετε να χρησιμοποιείτε τον ενικό αριθμό. Μιλώντας μου στον πληθυντικό μου προσθέτετε χρόνια, τέλος πάντων, και με απομακρύνετε από την ηλικία σας*».⁸¹ Στο ίδιο τεύχος, ξεκαθαρίζοντας περισσότερο τη θέση της, αναφέρει στην απάντηση της προς το γράμμα της νεαρής Μυρτώς: «*Είμαι πράγματι μια νέα κοπέλα που δεν καταλαβαίνω, αλλά ζω τα προβλήματά μας. Ίσως και αυτή να 'ναι η μόνη διαφορά μου από έναν "ώριμο άνθρωπο" που θα αναλάμβανε τη σελίδα[...]* Δεν δίνω συμβουλές. Τι συμβουλές να δώσει μια όμοια με εσάς στην πείρα φίλη;[...] Το μόνο που μπορώ να κάνω εγώ όντας ψύχραιμη, ενώ εσείς όντας στις συγκινήσεις του προβλήματός σας δεν θα είστε, είναι να σας βοηθήσω να δείτε τα πράγματα ανοιχτά...».

Έτσι η Αντιγόνη θα γίνει για τους αναγνώστες της στήλης μια ιδανική φίλη την οποία

⁸⁰ Έφη Αβδελά, «Γλώσσα των συναισθημάτων και επιστολογραφία: «παραστρατημένοι» ανήλικοι και οι επιμελητές τους στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Ανδρέας Κ.Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια, εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ), Ηράκλειο 2014, σελ.228.

⁸¹ *Πάνθεον*, τ.114, 29/1/64, σελ.29.

εμπιστεύονται, θαυμάζουν και δεν θα αργήσουν να την εξιδανικεύσουν. Οι εκδηλώσεις εκτίμησης και αγάπης προς το πρόσωπό της αφθονούν στα γράμματα της στήλης. Ειδικά τα μικρότερα κορίτσια που βρίσκονται στην εφηβεία, αντιμετωπίζουν την Αντιγόνη σαν τη μεγάλη τους αδελφή ή την καλύτερή τους φίλη, που μπορούν να της εξομολογηθούν τα πάντα και να υπολογίζουν στη συμπαράσταση και την καθοδήγησή της. Χαρακτηριστική είναι η εισαγωγή του γράμματος της δεκαεξάχρονης «Αικατερίνης 6», στο τεύχος 179: *“Αγαπητή φίλη μου, Αντιγόνη. Το φίλη μου που σας γράφω, ίσως να μην έχω το δικαίωμα αλλά είστε η μόνη που νοιώθω τόσο κοντά μου[...]Είστε για μένα η ιδανική φίλη, ίσως επειδή δεν σας ξέρω και σας φαντάζομαι όπως εγώ έχω σκεφθεί την ιδανική φίλη[...] Θα ήθελα λοιπόν να γίνω μέλος της συντροφιάς σας και αν ήτο δυνατό να μου λύσετε τα προβλήματά μου.”*⁸² Η Αντιγόνη που με προθυμία, όρεξη, καλή προαίρεση και σύνεση απαντά σε όλα τα γράμματα που δέχεται, αναπτύσσει μια τέτοια σχέση οικειότητας με τους αναγνώστες της, που κανείς άλλος συντάκτης παρόμοιας στήλης δεν έχει κατορθώσει να αναπτύξει. Δεν είναι όμως μόνο οι έφηβες φίλες της στήλης, αλλά και οι άνδρες αναγνώστες, που φαίνεται πως αναπτύσσουν μια σχέση οικειότητας αλλά και σεβασμού με την Αντιγόνη. Στο τεύχος 268 ο 23χρονος Χάρης, νεαρός φοιτητής, στην εξομολογητική του επιστολή προς την Αντιγόνη την προσφωνεί “Αδελφή”, προσφώνηση την οποία επαναλαμβάνει αρκετές φορές στο γράμμα του και καταλήγει: *“Αδελφή, ζητώ συγγνώμη για τις περιαιτιολογίες. Όμως θα 'πρεπε σε κάποιον τα πω. Και τώρα που ψάχνω διαπιστώνω πως δεν υπάρχει άλλος από 'σένα.”*⁸³

Στη στήλη «Εμείς οι νέοι» ωστόσο, δεν είναι μόνο η Αντιγόνη που αναλαμβάνει να απαντήσει στις επιστολές των αναγνωστών. Όσοι αναγνώστες έχουν γίνει «δεκτοί στη συντροφιά» με τα γράμματά τους, μπορούν επίσης να πουν τη γνώμη τους και να απευθυνθούν στα υπόλοιπα μέλη της σελίδας. Με τον τρόπο αυτό προωθείται η ενεργότερη συμμετοχή των αναγνωστών, αλλά επιτυγχάνεται και η δημιουργία ενός μόνιμου και σταθερού αναγνωστικού κοινού. Οι αναγνώστες αποκτούν την αίσθηση του ανήκειν σε μια νεανική συντροφιά, στην οποία μπορούν να ξεδιπλώσουν πτυχές του εαυτού τους και να μιλήσουν ελεύθερα για όσα τους απασχολούν. Το περιοδικό μάλιστα θα φροντίσει να ενδυναμώσει τη σχέση αυτή, διοργανώνοντας πάρτι στο οποίο η Αντιγόνη προσκαλεί τους φίλους της στήλης, προκειμένου να γνωριστούν και από κοντά. Στο τεύχος 212 το Δεκέμβριο του '65, η Αντιγόνη ανακοινώνει στους φίλους της σελίδας την απόφαση του περιοδικού να διοργανώσει ένα πρωτοχρονιάτικο πάρτι και τους καλεί να παρευρεθούν για να γιορτάσουν όλοι μαζί τα δύο χρόνια της επιτυχημένης πορείας της σελίδας. Στα τεύχη που ακολουθούν οι αναγνώστες περιγράφουν στις επιστολές τους τις εντυπώσεις τους από το πάρτι και την

⁸² Πάνθεον, τ.179, 28/4/65, σελ.37.

⁸³ Πάνθεον, τ.268, 11/1/67, σελ, σελ.27.

γνωριμία τους με Αντιγόνη.

Στη στήλη απευθύνονται άτομα νεαρής ηλικίας και των δύο φύλων, μάλιστα η παρουσία νεαρών ανδρών είναι στη στήλη αυτή συχνότερη από ότι στις άλλες στήλες. Οι νέοι στη στήλη της Αντιγόνης είναι άτομα από 13 ετών έως 28 χρονών. Τη μεγάλη πλειοψηφία αποτελούν οι έφηβες από 15 έως 18 ετών. Μεγάλη είναι και η ομάδα των νεαρών κοριτσιών από 19 έως 25, καθώς και οι νεαροί άνδρες 18 έως 28. Είναι αξιοσημείωτο πως δεν εντοπίζουμε γράμματα γυναικών μεγαλύτερων των 25 ετών, ενώ στις ελάχιστες περιπτώσεις που συμβαίνει αυτό, διευκρινίζουν πως αποφασίζουν να γράψουν στην στήλη, αν και ηλικιακά δεν εντάσσονται στην κατηγορία των νέων. Αντιθέτως τα γράμματα ανδρών 25- 28 είναι αρκετά περισσότερα και οι ίδιοι αυτοπροσδιορίζονται ως νέοι. Αυτή η διαφορετική πρόσληψη της νεότητας, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο κοινωνικό status, καθώς οι κοπέλες άνω των 25 που απευθύνονται στη στήλη, είναι έγγαμες, ενώ οι άνδρες ελεύθεροι. Σύμφωνα με τον Πιέρ Μπουρντιέ, η ηλικία είναι ένα σύστημα ταξινόμησης και άρα μια κοινωνική μορφή του χρόνου, όπου τα σύνορα ανάμεσα στις διάφορες ηλικιακές ομάδες τοποθετούνται με βάση τη διανομή των διαφορετικών πλεονεκτημάτων και υποχρεώσεων, δικαιωμάτων και καθηκόντων.⁸⁴ Έτσι για τις νεαρές παντρεμένες, ο γάμος, με τα διαφορετικά καθήκοντα και πλεονεκτήματα του και όχι η βιολογία, φαίνεται να είναι η συνθήκη που τις θέτει εκτός της ηλικιακής κατηγορίας της νεότητας.

Οι νέοι λοιπόν αναγνώστες του περιοδικού, στη στήλη «Εμείς οι νέοι» της Αντιγόνης, έχουν τη δυνατότητα να απευθυνθούν και να ανταλλάξουν απόψεις με τους συνομηλίκους τους για πάσης φύσεως ζητήματα. Από τις μουσικές τους προτιμήσεις και τη μεγάλη διαμάχη για τους Μπητλς, που διχάζει τους αναγνώστες του περιοδικού ανάμεσα σε φανατικούς θαυμαστές και φανατικούς πολεμίους, μέχρι προσωπικά προβλήματα, όπως ερωτικές απογοητεύσεις, επαγγελματικά, εργασιακά ζητήματα, αλλά και υπαρξιακά αδιέξοδα. Η στήλη φαίνεται πως έχει ως στόχο, μέσα από τα γράμματα των νεαρών αναγνωστών, να προβάλλει τη θετική όψη της σύγχρονης νεολαίας. Μιας νεολαίας με ιδανικά, όνειρα, στόχους, μόρφωση, καλλιέργεια και ηθικές αξίες. Η καθοδήγηση της Αντιγόνης, ως προς τη θεματολογία της σελίδας και οι δικές της τοποθετήσεις στα θέματα που θίγουν οι επιστολογράφοι, προσανατολίζονται ακριβώς στο στόχο αυτό. Στο τεύχος 142 η Αντιγόνη, στο προλογικό σημείωμα της σελίδας, συνοψίζει τα θέματα που κατά καιρούς έχει θέσει προς συζήτηση και καλεί εκ νέου τους αναγνώστες να γράψουν τις σκέψεις τους πάνω σε αυτά: *“α) Ποια ταινία μου άρεσε και γιατί; β) Από πού πηγάζουν τα ιδανικά μου; γ) Πρέπει να καταργηθεί η θανατική ποινή; δ) Πρέπει η γυναίκα να επιδιώκει επιστημονική καριέρα ή μια καλή επαγγελματική*

⁸⁴ Pierre Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Πατάκης, Αθήνα 2002, όπως αναφέρεται στο Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Δημόσια κοινωνικότητα και νεολαία», ό.π., σελ.8.

αποκατάσταση όπως ο άνδρας πρέπει να επιδιώκει;”. Ταυτοχρόνως, στο ίδιο σημείωμα επισημαίνει πως τα γράμματα που λαμβάνει λογοκρίνονται, όταν εμπεριέχουν απρεπείς εκφράσεις που δεν θα μπορούσαν να δημοσιευτούν στο περιοδικό, ή ζητήματα και τοποθετήσεις που άπτονται της πολιτικής, σύμφωνα με τους κανονισμούς του περιοδικού.⁸⁵ Από τις προτροπές της Αντιγόνης γίνεται αντιληπτό πως επιδιώκεται η σελίδα να λειτουργήσει ως απάντηση στους επικριτές της σύγχρονης νεολαίας, προβάλλοντας την εικόνα μιας νεολαίας με ευρύτητα ενδιαφερόντων, κοινωνικές και καλλιτεχνικές ανησυχίες και προβληματισμούς, που δεν στερείται ιδανικών και προσόντων, που δεν είναι τόσο αποχαλιωμένη, ασύδοτη και επιπόλαιη όσο την κατηγορούν.

Μια μεγάλη μερίδα επιστολογράφων είναι αυτή που θέλουν να ενταχθούν στη «συντροφιά» της στήλης και έτσι στα γράμματά τους αυτοσυστήνονται, μιλώντας για τα ενδιαφέροντα και τις προτιμήσεις τους, χωρίς να θέτουν κάποιο συγκεκριμένο ζήτημα στο πρώτο τους γράμμα. Ειδικά για τους εφήβους και περισσότερο για τα μικρά κορίτσια της επαρχίας, των οποίων οι κοινωνικές συναναστροφές είναι ιδιαίτερος περιορισμένες, η σελίδα λειτουργεί ως μια διέξοδος κοινωνικοποίησης. Είναι πολλά τα γράμματα προς την Αντιγόνη, όπου οι έφηβοι παραπονιούνται για τη μοναξιά που βιώνουν, την έλλειψη φιλίας και ελευθερίας συναναστροφής, ειδικά με άτομα του αντίθετου φύλου και είναι ακριβώς αυτή η έλλειψη τους οδηγεί να γράψουν στη σελίδα, αναζητώντας τη φιλία που τους λείπει. Τα αισθηματικά προβλήματα και οι ερωτικές απογοητεύσεις είναι και εδώ το πιο συχνό θέμα που αναπτύσσουν οι επιστολογράφοι και σε κάθε τεύχος απαντάται τουλάχιστον ένα γράμμα με τη θεματολογία αυτή. Τα νεαρά κορίτσια 14 έως 18 ετών είναι αυτά που φαίνεται να απασχολούνται περισσότερο με αισθηματικής φύσεως ζητήματα. Φυσικά δεν έχουν το μονοπώλιο, καθώς το θέμα είναι δημοφιλές σε όλες τις ηλικιακές υποκατηγορίες και για τα δύο φύλα. Οι νέοι ωστόσο που έχουν ενηλικιωθεί φαίνεται πως απασχολούνται και με άλλα ζητήματα. Οι σπουδές και το επαγγελματικό τους μέλλον, κοινωνικά φαινόμενα, κινηματογράφος και καλλιτεχνικά δρώμενα, εμπλουτίζουν περαιτέρω τη θεματολογία των γραμμάτων τους. Στη διάρκεια της δεκαετίας συναντάμε ορισμένους σταθερούς επιστολογράφους στη σελίδα, των οποίων τα γράμματα έχουν λίγο έως πολύ παρεμφερή θεματολογία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του νεαρού φοιτητή Μαθηματικών που υπογράφει, μάλλον με το πραγματικό του όνομα, ως Λάκης Παππάς. Η φιλοσοφία και οι τέχνες φαίνεται πως μονοπωλούν τα ενδιαφέροντα του νεαρού επιστολογράφου, ο Σάρτρ, το έργο και η φιλοσοφική σκέψη του, η μοντέρνα ποίηση και οι σουρεαλιστές ποιητές, η φιλοσοφία των Μαθηματικών, είναι μερικά ενδεικτικά θέματα με τα οποία καταπιάνεται ο εν λόγω φοιτητής. Τα γράμματά του έχουν χαρακτήρα δοκιμίου, η γλώσσα είναι σύνθετη και

⁸⁵ Πάνθεον, τ.142, 12/8/64, σελ.31.

περίτεχνη. Λίγοι μόνο αναγνώστες θα ακολουθήσουν το παράδειγμά του, αναπτύσσοντας παρόμοια θεματολογία στα γράμματα τους. Η Αντιγόνη από την πλευρά της θα στηρίξει την επιλογή της θεματολογίας αυτής, αφιερώνοντας στα γράμματα άφθονο χώρο.

Αναφέρθηκε αρχικά πως η στήλη «Εμείς οι νέοι» διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες, λόγω της επιδιωκόμενης με τους αναγνώστες σχέση, εντούτοις παρά τις διακηρυγμένες προθέσεις της Αντιγόνης, η σχέση που θα αναπτυχθεί με τους αναγνώστες θα αποκτήσει εξουσιαστικό χαρακτήρα. Η γνώμη της Αντιγόνης θα είναι σχεδόν πάντα αδιαμφισβήτητη και ο λόγος της θα αντανακλά ευρέως παραδεδομένα κοινωνικά πρότυπα και αξίες, στα οποία οι νέοι οφείλουν να πειθαρχήσουν και να προσαρμοστούν. Και αναμένεται πως θα πειθαρχήσουν, όχι επειδή κάποιος «ανώτερος» τους το επιβάλλει, αλλά επειδή η γνώμη της Αντιγόνης προβάλλεται ως ισορροπημένη, λογική και αντικειμενική. Προβάλλεται ως πρότυπο προς μίμηση, ένα υγιές για τη κοινωνία πρότυπο, στο οποίο οι νέοι θα θέλουν να μοιάσουν, καθώς χαίρει εκτίμησής από όλους ανεξαρτήτως ηλικίας. Οι περισσότεροι επιστολογράφοι που απευθύνονται στην Αντιγόνη, εκφράζουν την εμπιστοσύνη που τρέφουν στο πρόσωπό της και την πεποίθηση πως θα τους δώσει την πιο σωστή συμβουλή. Ενδεικτικά μια 18χρονη φοιτήτρια στο τεύχος 178 αναφέρει: *“Αγαπητή Αντιγόνη, πάντοτε με ενδιαφέρον παρακολουθούσα τις απαντήσεις στα προβλήματα που απασχολούσαν τους φίλους της συμπαθέστατης συντροφιάς. Εθαύμαζα την σαφήνεια και την ωριμότητα των σκέψεών σου και φιλοδοξούσα να είχα κι εγώ μια προσωπική απάντηση στο πρόβλημα που με απασχολεί.”*⁸⁶ Δεν είναι όμως και λίγα τα γράμματα μεγαλύτερων ανθρώπων προς την Αντιγόνη που εκφράζουν το θαυμασμό και την εκτίμηση προς το πρόσωπό της και τον τρόπο που διαχειρίζεται τα προβλήματά των νέων, ενώ ακόμη και ο ίδιος ο συνεργάτης Μ. θα στείλει γράμμα στη σελίδα της στο τεύχος 143, εκφράζοντας και αυτός την εκτίμησή του και καταθέτοντας τη γνώμη του για ένα καλλιτεχνικό θέμα που έθεσε η Αντιγόνη, ενώ θα προτρέψει τους νέους που στέλνουν γράμματα στη δική του στήλη να τα στείλουν στην Αντιγόνη.

Η Αντιγόνη αποτελεί, θα μπορούσαμε να πούμε, το σύμβολο του νέου που το ίδιο το περιοδικό φαίνεται να έχει ως πρότυπο και κατευθύνει τους αναγνώστες του σε αυτό. Το *Πάνθεον* άλλωστε ως νεανικό περιοδικό διεκδικεί το ρόλο και το κύρος ενός μοντέρνου και ευχάριστου μέν, ποιητικού και ψυχαγωγικού δέ, μέσου για τη νεολαία. Η Αντιγόνη είναι εν ολίγοις ο «θετικός μοντέρνος νέος άνθρωπος». Είναι μοντέρνος, καθώς είναι μορφωμένος με ευρεία καλλιέργεια, έχει στενή επαφή με τις νεολαιίστικες τάσεις του εξωτερικού, αγαπά τις τέχνες και τις διασκεδάσεις, έχει επαγγελματικές φιλοδοξίες. Εντούτοις είναι «θετικός» καθώς σέβεται και πειθαρχεί στις θεμελιώδεις αξίες και αρχές της ελληνικής κοινωνίας και

⁸⁶*Πάνθεον*, τ.178, 21/4/65, σελ.37.

παράδοσης. Είναι ενδεικτικό πως η Αντιγόνη αντιτίθεται στη σεξουαλική απελευθέρωση, στους Μπητλς, στη γυναικεία χειραφέτηση, που αμφισβητεί τους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους, ενώ όπως λέει η ίδια το μεγαλύτερο όνειρό της είναι να κάνει μια ευτυχισμένη οικογένεια. Είναι θα λέγαμε ο «άλλος δρόμος» διαχείρισης του «προβλήματος νεολαία», που αποφεύγοντας τον ηθικό πανικό, αντιτάσσει τα θετικά πρότυπα για τη νεολαία, που στέκονται ανάμεσα στη συντηρητική παράδοση και τον αχαλίνωτο προοδευτισμό.

Έτσι η διακηρυγμένη ως φιλική σχέση μετατρέπεται και εδώ σε σχέση εξουσίας, όπου η γνώμη της Αντιγόνης έχει αδιαμφισβήτητο χαρακτήρα και λειτουργεί ως δέον γενέσθαι σε κάθε περίπτωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

*Ο ρομαντικός έρωτας των εφήβων, η χριστιανική αγάπη των συζύγων
και ο αμαρτωλός πόθος των ενστίκτων.*

– Αισθηματικοί λόγοι στις στήλες Αλληλογραφίας του Πάνθεον

Σκοπός του συγκεκριμένου κεφαλαίου είναι να διερευνήσει τις συγκροτήσεις των αισθηματικών λόγων των επιστολογράφων των στηλών αλληλογραφίας στα περιοδικά ποικίλης ύλης της δεκαετίας του '60. Μέχρι στιγμής αποπειράθηκα να δώσω μια εικόνα του πλαισίου εντός του οποίου παράγονται αυτοί οι λόγοι. Εστιάζοντας στο κεφάλαιο αυτό στους λόγους των επιστολογράφων, σκοπός μου είναι να φωτίσω και αναδείξω αφενός συγκεκριμένες κοινωνικές αντιλήψεις απέναντι σε συναισθήματα όπως ο έρωτας και αφετέρου να ανακαλύψω τις συναισθηματικές εμπειρίες και προσδοκίες που εγγράφονται σε συγκεκριμένους κοινωνικούς θεσμούς και πρακτικές όπως ο γάμος, ο αρραβώνας και γενικώς οι διαπροσωπικές ερωτικές σχέσεις, οι οποίες ως κοινωνικές εκδηλώσεις έχουν τη δυνατότητα, όχι μόνο να εμπερικλείουν και να εκφράζουν συναισθήματα, αλλά και να τα διαπλάθουν.

Οι συγκεκριμένοι αισθηματικοί λόγοι επιπλέον, εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο, που οι Stearns ονομάζουν συναισθηματολογία μιας περιόδου, εννοώντας τον τρόπο με τον οποίο ένας συγκεκριμένος πολιτισμός μιλά για συγκεκριμένα συναισθήματα.⁸⁷ Αναζητώντας κανείς τη συναισθηματολογία μιας περιόδου, ισχυρίζονται οι Stearns, διαπιστώνει πως ορισμένα συναισθήματα είτε αξιολογούνται ως σημαντικά, είτε περιθωριοποιούνται, είτε προσδιορίζονται επιστημονικά, είτε κωδικοποιούνται μέσω της θρησκείας. Η διαφοροποιημένη επομένως στάση, μιας κοινωνίας ή ενός πολιτισμού, απέναντι στα διάφορα συναισθήματα των ανθρώπων, μας οδηγεί στη διαπίστωση του Reddy, για την ύπαρξη συγκεκριμένων συναισθηματικών καθεστώτων, τα οποία δομούνται στη βάση μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ της ατομικής και κοινωνικής εμπειρίας. Ο Reddy παρατηρεί πως, σε ότι αφορά τα συναισθήματα, συναντάμε σε παγκόσμια κλίμακα δύο βασικά χαρακτηριστικά: α) το γεγονός πως οι κοινωνίες ερμηνεύουν τα συναισθήματα ως ένα σημαντικό πεδίο προσπάθειας και β) ότι εφοδιάζουν τα άτομα με συγκεκριμένες προδιαγραφές και συμβουλές στην αναζήτηση της συναισθηματικής μάθησης και της ιδανικής συναισθηματικής ισορροπίας. Έτσι διαμορφώνονται συγκεκριμένα συναισθηματικά

⁸⁷ Erin Sullivan, «The History of Emotions. Past, Present, Future», Cultural History τ.2, v.1, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2013, σελ.95.

καθεστώτα τα οποία αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία όλων των σταθερών πολιτικών καθεστώτων. Ο Reddy επισημαίνει, πως οι ανθρωπολογικές έρευνες της δεκαετίας του '80 προσέφεραν πληθώρα αποδείξεων και για τις δύο αυτές παρατηρήσεις. Απέδειξαν πρώτα, ότι η φήμη του ατόμου εξαρτάται από την παρελθοντική του δράση και αφετέρου από την ικανότητά του να υποτάσσει τα συναισθήματά του στους εκάστοτε συναισθηματικούς κανόνες. Επιπλέον η μελέτη συγκεκριμένων κοινωνικών εκδηλώσεων και τελετών απέδειξε, ότι αυτές, όχι μόνο εκφράζουν, αλλά και δημιουργούν αυτό που αναπαριστούν. Έτσι θα μπορούσαμε να δούμε τις κοινωνικές τελετές, όχι μόνον σαν ένα απλό πολιτισμικό κείμενο που πρέπει να ερμηνευθεί σωστά, αλλά ως μια συλλογική προσπάθεια διάπλασης συναισθήματος.⁸⁸ Για τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο που εξετάζουμε εδώ, ο γάμος ως κοινωνικός θεσμός, αποτελεί ένα ιδιαίτερος σημαντικό πολιτισμικό πλαίσιο, εντός του οποίου παράγονται και διαπλάθονται συναισθήματα, αποτελώντας ταυτοχρόνως πεδίο νομιμοποίησης αλλά και απονομιμοποίησής τους. Είναι ίσως, το κατεξοχήν πολιτισμικό κείμενο, με κομβικό ρόλο στη διαμόρφωση και συντήρηση ενός συγκεκριμένου συναισθηματικού καθεστώτος.

Η Stephanie Coontz χαρακτηρίζει την περίοδο 1947-1964 ως τη μακρά δεκαετία του παραδοσιακού γάμου. Θεωρεί την περίοδο αυτή ως μοναδική στιγμή στην ιστορία του γάμου, καθώς ποτέ πριν στην ιστορία δεν υπήρξε τέτοια ομοφωνία ως προς την ύπαρξη ενός και μοναδικού μοντέλου οικογένειας που θεωρείται φυσιολογικό.⁸⁹ Ο γάμος κατά την περίοδο αυτή θεωρείται ως ο μοναδικός πολιτισμικά αποδεκτός δρόμος προς την ενηλικίωση, ενώ κάθε απόκλιση από το παραδοσιακό μοντέλο, θεωρείται κοινωνικά αποκλίνουσα συμπεριφορά. Οι ψυχίατροι συμφωνούν και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας το επιβεβαιώνουν, πως κάθε γυναίκα που δεν βρίσκει την ολοκλήρωση στη δημιουργία ενός σπιτικού, είναι σημάδι πως πάσχει από σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα.⁹⁰ Ο παραδοσιακός γάμος λοιπόν, που προκύπτει από την ένωση δύο ανθρώπων, τους οποίους έφερε κοντά ο ρομαντικός έρωτας, που μοιράζονται αισθήματα αμοιβαίου σεβασμού, εκτίμησης και συντροφικότητας και έχουν ευδιάκριτους και διαφορετικούς ρόλους, υποχρεώσεις και καθήκοντα μέσα σε αυτόν, θεωρείται όχι μόνο το κατεξοχήν πλαίσιο, όπου οι άνθρωποι επιτυγχάνουν τη συναισθηματική τους τελείωση, αλλά πολύ περισσότερο αποτελεί μονόδρομο για τη συναισθηματική τους ισορροπία. Συναισθήματα, που βοηθούν και προάγουν τη δημιουργία και τη συντήρηση του γάμου συνακολούθως, εξαίρονται, αν όχι ιεροποιούνται, ενώ αυτά που θεωρούνται επικίνδυνα και αποσταθεροποιητικά δαιμονοποιούνται. Οι άνθρωποι που τα

⁸⁸ William M. Reedy, *The navigation of feeling. A framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2001, σελ.55-59.

⁸⁹ Stephanie Coontz, *Marriage , a History . How Love Conquered Marriage*, Penguin Books, Η.Π.Α. 2005, σελ.229.

⁹⁰ Στο ίδιο, σελ.230.

βιώνουν τα εισπράττουν ως προσωπική αποτυχία, ως πρόβλημα που πρέπει να λύσουν, αν θέλουν η ζωή τους να προχωρήσει και να θεωρηθεί ολοκληρωμένη.

Η αλληλογραφία των συμβουλευτικών στηλών του περιοδικού τύπου, νομίζω πως αποτελεί ένα ιδανικό πλαίσιο μελέτης των συναισθηματικών καθεστώτων που περιγράφει ο Reddy, ακριβώς γιατί μας προσφέρει τη δυνατότητα μελέτης της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας. Ο ρόλος των συντακτών, μέσα από το πρίσμα αυτό, αποκτά μεγάλη σημασία, καθώς ουσιαστικά λειτουργούν ως εκφραστές της κοινής γνώμης και μέσω του ρόλου αυτού θα προσπαθήσουν να βοηθήσουν τα άτομα να ευθυγραμμίσουν τα αισθήματα και τις προσδοκίες τους στους συναισθηματικούς κανόνες της κοινωνίας. Οι επιστολογράφοι από την άλλη, απευθύνονται στις στήλες ζητώντας την καθοδήγηση των συντακτών στην αναζήτηση της “ιδανικής συναισθηματικής ισορροπίας”, όπως αναφέρει ο Reddy. Απευθύνονται λοιπόν, σε αυτούς, όχι ως ειδικούς επιστήμονες ψυχολόγους ή ψυχαναλυτές που μπορούν να τους συνδράμουν στην προσωπική τους περιπέτεια, αλλά ως εκπροσώπους μιας κοινωνίας, οι οποίοι μπορούν να τους βοηθήσουν να ευθυγραμμίσουν τις συναισθηματικές εμπειρίες τους σ' ένα δεδομένο συναισθηματικό καθεστώς.

«Μεταξύ μας»

Στη στήλη του συνεργάτη Μ. η μεγάλη πλειοψηφία των γραμμάτων προέρχεται από γυναίκες 20 έως 40 ετών. Οι σχέσεις με το άλλο φύλο είναι ο κατ' εξοχήν λόγος για τον οποίο οι γυναίκες απευθύνονται στη στήλη. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο συνεργάτης “*Από τα δέκα γράμματα που λαμβάνω με θέμα τις σχέσεις των δύο φύλων τα 7 προέρχονται από ανύπαντρες που παραπονιούνται ότι τις θέλουν μόνο ως ερωμένες και τα 3 από παντρεμένες που παραπονιούνται επειδή ο σύζυγός τους έχει ξεχάσει το ρόλο του εραστή και δεν βλέπει σε αυτές παρά μόνο τη νοικοκυρά που θα φροντίζει το σπίτι του*”.⁹¹ Η μεγαλύτερη ενασχόληση των γυναικών με τα αισθηματικά τους, όπως προκύπτει από τη μελέτη της επιστολογραφίας, συνδέεται ασφαλώς με την κοινή παραδοχή του προσδιορισμού των γυναικών ως το συναισθηματικό φύλο. Μια παραδοχή που ενστερνίζονται όλοι και διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την αυτοεικόνα τους, αλλά και τις σχέσεις με το άλλο φύλο. Στην περίπτωση των γυναικών οδηγεί, συνηθέστερα, στην απενοχοποίηση της συναισθηματικής έκφρασης, ενώ αντιθέτως για τους άνδρες οι έντονες συναισθηματικές εκδηλώσεις είναι απευκταίες, καθώς πλήττουν, ένα από τα βασικότερα στοιχεία συγκρότησης της αρρενωπότητας, την ισχύ και την ικανότητα της λογικής να επιβάλλεται και να χαλιναγωγεί το συναίσθημα.⁹² Έτσι οι λόγοι των γυναικών για ζητήματα αισθηματικής φύσεως είναι πιο πληθωρικοί σε σχέση με τους

⁹¹ Πάνθεον, τ.138 13/7/64, σελ.34.

⁹² Ute Frevert, *Emotions in history- Lost and found*, εκδ. Central European University Press, Βουδαπέστη 2011, σελ.105.

λόγους των ανδρών. Αν και, ο αριθμός των ανδρών που καταφεύγει στις στήλες των περιοδικών ζητώντας συμβουλές για αισθηματικά προβλήματα, δεν είναι μικρός, εντούτοις διαφοροποιείται τις περισσότερες φορές στην έκφρασή του. Είναι περισσότερο φειδωλός, μετρημένος και λακωνικός ως προς τις συναισθηματικές διατυπώσεις. Οι άνδρες επιστολογράφοι στη στήλη «Μεταξύ μας» συγκεκριμένα, σπανίως απευθύνονται σε αυτή για τα αισθηματικά τους προβλήματα. Είναι ενδεικτικό ότι στον ένα χρόνο ζωής της στήλης εντοπίζονται μόνο τέσσερις επιστολές ανδρών με θέμα τις ερωτικές σχέσεις ή τα αισθηματικά τους προβλήματα. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η εν λόγω στήλη έχει ως ένα βαθμό, λογοτεχνικό χαρακτήρα και καταπιάνεται σε κάθε τεύχος με θέματα φιλολογικού περιεχομένου. Οι άνδρες επιστολογράφοι, ειδικά οι μεγαλύτεροι σε ηλικία, φαίνεται πως προτιμούν τη «σοβαρότερη» θεματολογία, επιβεβαιώνοντας την παρατήρηση πως τα αισθηματικά ζητήματα απασχολούν περισσότερο τη γυναικεία καρδιά ή τουλάχιστον μαρτυρούν, πως οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερη άνεση να μιλήσουν για αυτά.

Όπως διαπιστώνει και ο ίδιος ο συνεργάτης Μ., το πιο συνηθισμένο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες επιστολογράφοι της στήλης, είναι το πως θα δημιουργήσουν ένα σοβαρό δεσμό ή πώς να καθοδηγήσουν ένα ήδη υπάρχοντα στο γάμο. Ο γάμος λειτουργεί ως μοναδική επίσημη και απαραίτητη για την κοινωνία, επισφράγιση ενός ρομαντικού ειδυλλίου, το οποίο χωρίς αυτόν μπορεί να μετατραπεί σε εφιάλτη για μια νεαρή κοπέλα. Η αγωνία για την πολυαναμενόμενη επισημοποίηση του δεσμού, φαίνεται να είναι κυρίαρχο αίσθημα των νεαρών γυναικών στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή μιας 19χρονης κοπέλας από την Κόρινθο, η οποία είχε πριν από λίγο καιρό αρραβωνιαστεί με έναν 29χρονό, τον οποίο, αν κι έχουν αρκετές διαφορές, δηλώνει πως τον αγαπά. Η συμπεριφορά του ωστόσο την κάνει να αμφιβάλλει για την αίσια έκβαση του δεσμού τους και αυτό της προκαλεί έντονο φόβο και αγωνία “ Όταν πηγαίνουμε σε κανένα κέντρο, εκείνος κυττά τις γυναίκες που χορεύουν και τραγουδούν και λέει “Αυτές είναι γυναίκες για ζωή”. Εγώ φοβάμαι μη τον χάσω. Έχουμε επτά μήνες αρραβωνιασμένοι, οι σχέσεις μας έχουν προχωρήσει και φοβάμαι πως αν αποτραβηχτεί δεν θα αντέξω το πλήγμα. Πολλές φορές σκέπτομαι την αυτοκτονία, για να δώσω ένα τέλος στη ζωή μου, που με έχει απογοητεύσει”.⁹³

Η σκέψη της αυτοκτονίας διατυπώνεται πολύ συχνά στα γράμματα των νεαρών κοριτσιών, των οποίων οι ερωτικοί δεσμοί δεν έχουν ή δεν φαίνεται να οδεύουν προς την ευτυχή κατάληξη του γάμου. Όπως παρατηρεί η Ελίζα Άννα Δελβερούδη, μελετώντας τις φιλικές αφηγήσεις της ίδιας δεκαετίας, αν και ορισμένες ελευθερίες κατοχυρώνονται το '60, ο κανόνας της παρθενίας διατηρείται ακέραιος.⁹⁴ Το να ενδώσει μια κοπέλα στην επιθυμία του

⁹³ Πάνθεον, τ.141 5/8/64, σελ.34.

⁹⁴ Ελίζα Άννα Δελβερούδη, *Οι νέοι στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου 1948-1974*, Κέντρο

συντρόφου της για σεξουαλική επαφή ενέχει μεγάλους κινδύνους. Αν τα πράγματα πάνε κατ' ευχή και τελικά παντρευτούν, δεν συντρέχει λόγος ανησυχίας, στην αντίθετη όμως περίπτωση, που ο νέος δεν αποκαθιστά τη νέα, της οποίας στερήσε την παρθενία, ισοδυναμεί με κοινωνικό θάνατο για την κοπέλα, η οποία διολισθαίνει από την κατηγορία της τίμιας στην κατηγορία της ανήθικης γυναίκας. Τιμωρείται με κοινωνικό στιγματισμό και καταδικάζεται να απέχει της κοινωνικής προσδοκίας για γάμο και παιδιά⁹⁵, κατ' επέκταση αποκλείεται από το σπουδαιότερο, αν όχι το μοναδικό, σκοπό που έχει να επιτελέσει στην κοινωνία.

Ο συνεργάτης Μ. συμβουλεύει να την επιστολογράφο να προσπαθήσει να σώσει τη σχέση της, *“δημιουργώντας μια ευχάριστη ατμόσφαιρα”* για το σύντροφό της και να φροντίσει να επισπεύσει το γάμο, καθώς *“έγιναν και ορισμένα πράγματα που όταν γίνονται δεν ευνοούν και πολύ τη θέση μιας γυναίκας”*. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, ακόμη και αν όλα πάνε στραβά και την εγκαταλείψει ο αρραβωνιαστικός της *“αυτό δεν μπορεί να σημαίνει το τέλος της ζωής και των ελπίδων για ένα κορίτσι 19 χρονών”*. Η αδυναμία μιας γυναίκας να οδηγήσει ένα δεσμό στα σκαλιά της εκκλησίας συνεπάγεται την ολική απόρριψη της προσωπικότητάς της και τη φέρνει αντιμέτωπη με υπαρξιακά ερωτήματα, εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη πως ύψιστος σκοπός της γυναικείας ζωής είναι ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας. Η διάψευση των προσδοκιών που συνεπάγεται μια εγκατάλειψη, οδηγεί σε απώλεια νοήματος της ίδιας της ύπαρξης.

Η επίσης 19χρονη εγκαταλελειμμένη από το σύντροφό της επιστολογράφος του τεύχους 113, επιβεβαιώνει την παραπάνω παρατήρηση από το ψευδώνυμό της ακόμη, καθώς υπογράφει ως *«ΕΧΑΣΑ ΤΗ ΖΩΗ ΜΟΥ Λ.Γ.»*⁹⁶ Το φαινόμενο των αυτοκτονιών εγκαταλελειμμένων γυναικών, ειδικά όσων είχαν προχωρήσει στη σεξουαλική επαφή με τους συντρόφους τους, δεν πρέπει να ήταν άλλωστε σπάνιο και οι συντάκτες από την πλευρά τους προσπαθούν με τις συμβουλές και την καθοδήγησή τους να αποτρέψουν τις κοπέλες από το απονενομημένο διάβημα. Φυσικά για τα ένταση με την οποία βιώνουν οι συγκεκριμένες επιστολογράφοι τη διάλυση του δεσμού τους θα πρέπει να υποθέσουμε πως σημαντικός παράγοντας είναι και η ηλικία.

Ένας ερωτικός δεσμός, όπως αυτός περιγράφεται στα γράμματα των νεαρών γυναικών, βασίζεται στην προσφορά. Μια γυναίκα που δηλώνει ερωτευμένη είναι πρόθυμη να προσφέρει τα πάντα στον άνδρα που αγαπά και που ευελπιστεί πως θα γίνει σύζυγός της, οπότε και θα συνεχίσει να του προσφέρει ανιδιοτελώς τις υπηρεσίες και την αγάπη της, όπως επιβάλλει ο ρόλος της σωστής συζύγου και μητέρας.⁹⁷ Η νεαρή κοπέλα με το ψευδώνυμο

Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 2004, σελ.171.

⁹⁵ Στο ίδιο, σελ.172.

⁹⁶ Πάνθεον, τ.113, 22/1/64, σελ.34.

⁹⁷ Η έννοια της γυναικείας προσφοράς θεμελιώνεται στη βάση της ηθικής της φροντίδας – σε αντιδιαστολή με

“ΑΠΕΛΠΙΣΜΕΝΗ Ν.Δ.” στο τεύχος 112 αναφέρει χαρακτηριστικά για το δεσμό της που διαλύθηκε μετά από τέσσερα χρόνια, όταν ο αγαπημένος της την παράτησε για μια άλλη: *“Επί τέσσερα χρόνια έκανα κάθε θυσία για αυτόν και δεχόμουν κάθε εξευτελισμό. Δεχόμουν τις απαιτήσεις του, τα καπρίτσια του, προσφέροντάς του όλη μου την αγάπη. Εκείνος δεν έκανε ποτέ την παραμικρή, ελάχιστη υποχώρηση. Δεν μου προσέφερε ποτέ τίποτα από τον εαυτό του δεν με αγαπούσε καν. Εγώ ήμουν για εκείνον μια απλή ψυχαγωγία, ενώ εκείνος ήταν για μένα το παν.”*⁹⁸ Η αίσθηση πως η δοτικότητα και η προσφορά είναι η αναμενόμενη στάση της γυναίκας, σε μια μη επιστημοποιημένη σχέση, ενώ η ανδρική συμπεριφορά χαρακτηρίζεται από εγωισμό και ιδιοτέλεια, προβάλλεται ως κοινός τόπος. Στο σημείο αυτό εντοπίζουμε μια ακόμη εφαρμογή του «διπλού κανόνα», αυτή τη φορά στη συναισθηματική βίωση του ερωτικού δεσμού. Η 26χρονη «ANNA M.» στο τεύχος 111 εκφράζει την αγωνία της, καθώς η πολυαναμενόμενη ώρα του γάμου δεν φαίνεται να πλησιάζει για εκείνη και αιτία είναι η επιπολαιότητα και η ιδιοτέλεια που δείχνουν οι άντρες στις σχέσεις τους: *“Όλοι θέλουν να περνούν την ώρα τους, αλλά μόλις μια κοπέλα τους ζητήσει να σκεφτούν σοβαρότερα, αμέσως γυρίζουν τις πλάτες και φεύγουν.”*⁹⁹ Ύστερα από την τελευταία ερωτική απογοήτευση που δοκίμασε, όταν ο σύντροφός της τη χώρισε μετά το τελεσίγραφο που του έδωσε, πως αν δεν γνωρίσει τους γονείς του δεν θέλει να ξανασυναντηθούν, κατέληξε στο συμπέρασμα πως *“ερχόταν μαζί μου χωρίς να νιώθει τίποτα για εμένα”*. Με βάση τα λεγόμενα των επιστολογράφων, οι γυναίκες βιώνουν τον αληθινό έρωτα μέσα στη σχέση, ο οποίος μεταφράζεται σε ολοκληρωτική προσφορά του εαυτού τους και τη θέληση να δεσμευτούν για πάντα με τον άνδρα που έχουν επιλέξει, ενώ οι άνδρες δεν δεσμεύονται συναισθηματικά, συνάπτουν δεσμούς για να περάσουν ευχάριστα τον καιρό τους και δεν επενδύουν στο μέλλον.

Η αίσθηση για μια γυναίκα πως ένας δεσμός δεν θα οδηγήσει στο επιθυμητό τέλος και πως ο άνδρας την αντιμετωπίζει ως μια ευχάριστη περιπέτεια και μια ακόμη κατάκτηση, οδηγεί ορισμένες επιστολογράφους στο να δώσουν οι ίδιες τέλος στη σχέση, ακόμα και αν έχουν

την ηθική της δικαιοσύνης- , στην οποία αναγνωρίζονται οι γυναίκες ως ηθικές συνειδήσεις. Αποτελεί ένα σύνολο ηθικών στάσεων που βασίζονται στο ενδιαφέρον και την ανάληψη της ευθύνης και φροντίδας κάποιου άλλου. Βασίστηκε στην απόδοση των διαφορετικών συναισθηματικών ποιτήτων σε άνδρες και γυναίκες και η θεωρητική της θεμελίωση εντοπίζεται στην ηθική φιλοσοφία του Διαφωτισμού. Η γυναίκα λοιπόν που αφιερώνει τη ζωή της στην υπηρεσία και τη φροντίδα των άλλων-συνήθως του συζύγου και των παιδιών- που αναμένεται από αυτή να αγαπά και να προσφέρει ανιδιοτελώς, παραμερίζοντας δικές της επιθυμίες και στόχους, δεν προσδιορίζεται ως κοινωνικά επιβεβλημένη συμπεριφορά, αλλά ως φυσική νομοτέλεια. Βλ. Lawrence Blum, «Kant's and Hegel's moral rationalism. A feminist perspective.» *Canadian Journal of Philosophy*, τ.12, 1982, σ. 287-302 όπως και Μ.Μαροπούλου, Χ. Τσακιστράκη «Ορθός λόγος, συναίσθημα και κανονιστικές ηθικές θεωρίες υπό το πρίσμα του πολιτισμικού φεμινισμού της διαφοράς» στο Ε.Ρεθυμνωτάκη, Μ.Μαροπούλου, Χ.Τσακιστράκη, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016, σελ.109-113.

⁹⁸ *Πάνθεον*, τ.112, 15/1/64, σελ.34.

⁹⁹ *Πάνθεον*, τ.111, 8/1/64, σελ.34.

συνδεθεί συναισθηματικά με τον άνδρα αυτό. Μια τέτοια περίπτωση είναι και η νεαρή «NINA B.» στο τεύχος 116¹⁰⁰, όταν ο νέος με τον οποίο έβγαινε της ζήτησε να προχωρήσουν τις σχέσεις τους, λέγοντας πως αυτό θα αποτελούσε απόδειξη της αγάπης της. Εκείνη του απάντησε πως δεν είναι “κατάλληλη για περιπέτειες” και πως αν την αγαπούσε και “ήθελε σχέσεις, πρώτα παπά και στεφάνι”. Τελικά έκοψε κάθε επικοινωνία μαζί του παρόλο που μετά, όπως αναφέρει, υπέφερε γιατί τον είχε ερωτευθεί. Όμως ο έρωτας στην προκειμένη περίπτωση δεν ήταν το ισχυρότερο συναίσθημα για την επιστολογράφο, καθώς όπως τόνιζε: “Πρώτα απ’ όλα βάζω την αξιοπρέπεια και την ηθική”. Ο συνεργάτης Μ. επικρότησε τη στάση της επιστολογράφου την οποία χαρακτηρίζει σωστή και λογική και κατέληγε πως: “Οι απαιτήσεις ερωτικών αποδείξεων δεν είναι καλά προγνωστικά για ένα ειδύλλιο. Γι’ αυτό καλά έκανες και τον έβγαλες από τη ζωή σου. Αυτός αποζητούσε την περιπέτεια και τίποτε άλλο...Μακρυνά!”.

Όπως γίνεται φανερό από τα γράμματα, η επιθυμία ενός άνδρα για σεξουαλική επαφή σε μια σχέση θεωρείται αυτονόητη και δεδομένη, όπως αυτονόητη και δεδομένη θα πρέπει να θεωρήσουμε την απουσία της επιθυμίας αυτής από την πλευρά των γυναικών. Στη συντριπτική πλειοψηφία των γραμμάτων η σεξουαλική επιθυμία των γυναικών δεν αποτελεί ποτέ αιτία ή κίνητρο για να προχωρήσει σε σεξουαλική επαφή με το σύντροφό της, πριν την επισημοποίηση της σχέσης τους. Η απουσία του πόθου στους λόγους των γυναικών για τον έρωτα και τους αισθηματικούς τους δεσμούς συνδέεται ασφαλώς με τα κοινωνικά στερεότυπα για τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Η ιδέα πως η γυναίκα συγκρινόμενη με τον άνδρα είναι ένα σεξουαλικό ον, σύμφωνα με πολλές ιστορικούς, είναι εφεύρεση του 19ου αιώνα. Όπως αναφέρει η Hera Cook κατά το 19ο αιώνα συντελούνται ριζικές αλλαγές, τόσο στην πρόσληψη της γυναικείας σεξουαλικότητας όσο και στην ίδια τη βίωση, από τις γυναίκες, των σεξουαλικών τους εμπειριών.¹⁰¹ Η Stephanie Coontz επισημαίνει, πως η μεσαιωνική αντίληψη ότι οι γυναίκες έπρεπε να ελεγχθούν, καθώς είναι εγγενώς επιρρεπείς στο πάθος και τα ηθικά παραπτώματα, αντικαθίσταται το 19ο με την ιδέα της σεξουαλικής φύσης των γυναικών.¹⁰² Η Cook συνδέει την επικράτηση αυτής της αντίληψης με την αυξανόμενη οικονομική εξάρτηση των γυναικών από τους άνδρες, στον αναδυόμενο κόσμο των χρηματικών συναλλαγών, από τον οποίο αποκόβονται οι γυναίκες, καθώς η οικία αποσυνδέεται από το χώρο εργασίας. Ταυτοχρόνως, σύμφωνα με την Anna Clark, η αστική τάξη κερδίζοντας την πολιτική εξουσία, επιβάλλει και το δικό της σύστημα ηθικής και

¹⁰⁰ Πάνθεον, τ.116, 12/2/64, σελ.35.

¹⁰¹ Hera Cook, *The Long Sexual Revolution. English Women, Sex and Contraception 1800-1975*, Oxford Unoversity Press, Η.Π.Α. 2004, σελ.62.

¹⁰² Stephanie Coontz, ό.π., σελ.160.

αξιών.¹⁰³ Με βάση την αστική λοιπόν ιδεολογία, οι κοινωνικοί κανόνες δεν επιβάλλονται πλέον από την εκκλησία ή το κράτος, αλλά αποτελούν ζήτημα προσωπικής ηθικής.¹⁰⁴ Η ηθική υπόσταση και η κοινωνική υπόληψη κατ' επέκταση, μιας γυναίκας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αγνότητα, τη σεξουαλική αυτοσυγκράτηση και την απόρριψη του προγαμιαίου και εξωσυζυγικού σεξ. Ο αυξανόμενος έλεγχος των ανδρών, συζύγων, πατέρων ή αδελφών, επί της γυναικείας σεξουαλικότητας, κατά το 19ο αιώνα, όπως εξηγεί η Coontz, προσέφερε ένα παροδικό συμβιβασμό ανάμεσα στις ισονομιστικές τάσεις που προωθούσε ο Διαφωτισμός και τους φόβους ότι η ισότητα αυτή θα μπορούσε να ανατρέψει τις κοινωνικές ιεραρχίες, οδηγώντας στο χάος.¹⁰⁵

Από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι τη στιγμή που οι νεαρές επιστολογράφοι της στήλης «Μεταξύ μας» συντάσσουν τις επιστολές τους έχουν μεσολαβήσει σχεδόν 150 χρόνια. Τα πρώτα φεμινιστικά κινήματα του 20ού αιώνα, η διάδοση των φροϋδικών αντιλήψεων για τη σημασία του ερωτικού ενστίκτου και ο εμποτισμός της λαϊκής κουλτούρας με το σεξ, από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τη βιομηχανία της διαφήμισης, θα οδηγήσουν στην υποχώρηση των αντιλήψεων περί σεξουαλικής φύσης των γυναικών.¹⁰⁶ Η ιδέα όμως της γυναίκας-αγγέλου του σπιτιού αποδεικνύεται ανθεκτικότερη. Το αποτέλεσμα είναι η αναγνώριση της γυναικείας σεξουαλικότητας, η οποία όμως εγείρεται μόνο μέσω της συναισθηματικής ασφάλειας που προσφέρει το πλαίσιο του γάμου. Στα γράμματα των νεαρών επιστολογράφων η σεξουαλική επαφή προσλαμβάνεται ως παραχώρηση, από την πλευρά των γυναικών, μια παραχώρηση που χρησιμοποιείται στρατηγικά για την εξυπηρέτηση του απώτερου σκοπού του γάμου. Εάν μια γυναίκα δεν είναι αρκετά έξυπνη, ή λογική, ή ηθική, ή καταφερτζού, ώστε να μην προβεί σε τέτοιες παραχωρήσεις, χωρίς τα απαραίτητα εχέγγυα, τότε οι κίνδυνοι είναι μεγάλοι και οι συνέπειες σοβαρές. Η στάση της γυναίκας, μέσα σε μια σχέση, χαρακτηρίζεται από την πληθώρα των διαφορετικών στρατηγικών που πρέπει να ακολουθήσει, ώστε να διατηρήσει τις ισορροπίες και να φτάσει στον τελικό σκοπό. Ενδεικτικές είναι οι συμβουλές του συνεργάτη Μ. στη συγκεκριμένη επιστολογράφο, ώστε στο μέλλον, έχοντας βελτιωμένη στρατηγική, να επιτύχει καλύτερα αποτελέσματα: *“Απόφευγε να λες στους άνδρες -και μάλιστα μόλις τους γνωρίσεις- κάτι φράσεις όπως “πρώτα , παπά και στεφάνι” [...] κάτι τέτοια λόγια δίνουν στους άνδρες το συναίσθημα ότι μια γυναίκα θέλει να τους “τυλίξει” και αυτό τους δημιουργεί δυσάρεστες αντιδράσεις[...]* Το φταίξιμο είναι και δικό σου που από το πρώτο ραντεβού του μίλησες για παπάδες και στεφάνια[...]

¹⁰³ Anna Clark, *Womens Silence, Men's Violence: Sexual Assault in England 1770-1845*, στο Hera Cook, ό.π., σελ.66.

¹⁰⁴ Stephanie Coontz, ό.π., σελ.158.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σελ.160.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σελ.198.

πολιτισμένο. Οι γυναίκες βρίσκουν χίλιους δυο τρόπους να βάλουν έναν άνδρα στη θέση του[...]
Η σοβαρότητα σε ένα κορίτσι είναι μεγάλο ατού αλλά μαζί μ' αυτή λίγη ευγένεια, λίγο πνεύμα,
λίγο χιούμορ δεν βλάπτει. Κ' είναι μ' αυτόν τον τρόπο που θα κατακτήσεις έναν άνδρα..”.

Από την άλλη, η στόχευση του άνδρα προβάλλεται εντελώς διαφορετική, αφού αυτό που αποζητά, σύμφωνα με τα λεγόμενα των επιστολογράφων, είναι η σεξουαλική επαφή, χωρίς όμως περαιτέρω δεσμεύσεις και συνέπειες. Έτσι η ερωτική σχέση διαμορφώνεται ως ένας τύπος σύγκρουσης διαφορετικών συμφερόντων και στρατηγικών για τα δύο φύλα. Ένας ακόμη κοινός τύπος, στους λόγους των νεαρών γυναικών για τους δεσμούς τους με το άλλο φύλο, είναι οι δηλώσεις έρωτα και αγάπης. Από την πλευρά των γυναικών οι δηλώσεις αγάπης και έρωτα λειτουργούν νομιμοποιητικά για τη σύναψη ερωτικών δεσμών και κυρίως για τη σεξουαλική επαφή. Ενδεικτική είναι η επιστολή της 26χρονης Λ.Κ. στο τεύχος 145.¹⁰⁷ Η εν λόγω επιστολογράφος βρίσκεται, σύμφωνα με τα γραφόμενά της, σε απελπιστική θέση, καθώς έχει μείνει έγκυος από το σύντροφό της: “Τον άνδρα αυτό τον αγαπούσα πολύ, αλλά σιγά σιγά όλη η μεγάλη αγάπη που είχα γι’ αυτόν έσβησε ενώ ανακάλυπτα ένα ένα τα άπειρα ελαττώματά του.” Παρόλο που ο φίλος της είναι πρόθυμος να την παντρευτεί, εκείνη διστάζει: “συλλογίζομαι αν είναι σωστό να συνεχίσω τη ζωή μου μ' έναν άνθρωπο για τον οποίο δεν αισθάνομαι ούτε αγάπη, ούτε εκτίμηση”. Μια σχέση μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας δεν μπορεί ποτέ να νοηθεί εάν δεν υπάρχουν, τουλάχιστον από την πλευρά της γυναίκας, αισθήματα αγνού έρωτα. Ο ρομαντικός, αγνός έρωτας, που βασίζεται στην προσφορά, την αλληλοεκτίμηση και τον θαυμασμό, που τρέφει η γυναίκα για τον σύντροφό της, είναι ο μοναδικός λόγος σύναψης ενός δεσμού, προκειμένου να έχει ηθική νομιμοποίηση. Ταυτοχρόνως τα στοιχεία αυτά είναι απαραίτητα σ' ένα δεσμό, καθώς αποτελούν προϋποθέσεις για το γάμο, που αν όλα εξελιχθούν ομαλά, θα είναι και το επόμενο στάδιο.

Η ιδεολογία του γάμου από έρωτα στις αρχές του '60 συνιστά πλέον κατεστημένο. Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος William Goode, ο οποίος διεξάγει στις αρχές του '60 μια εκτενή και με μεγάλη επίδραση έρευνα για τα πρότυπα του γάμου, συλλέγοντας δεδομένα σχεδόν από όλο τον κόσμο, συμπεραίνει πως πρόκειται για μια ριζοσπαστική ιδεολογία που προτάσσει την ελευθερία και το δικαίωμα του ατόμου να επιλέξει τον/την σύζυγο που επιθυμεί. Ταυτοχρόνως προβάλλει την αξία του ατόμου, έναντι των άλλων παραγόντων και κινήτρων, στην επιλογή συζύγου.¹⁰⁸ Ο συνεργάτης Μ. ενστερνιζόμενος την παραπάνω θέση απαντά πως: “δεν υπάρχει τίποτα πιο θλιβερό από ένα γάμο που δεν στηρίζεται πουθενά, ούτε στην αγάπη, ούτε στην εκτίμηση, αλλά βασίζεται αποκλειστικά και μόνο σε μια υποχρέωση”. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση, ο γάμος είναι μονόδρομος επειδή πρωτίστως συνιστά

¹⁰⁷ Πάνθεον, τ.145, 2/9/64, σελ.34.

¹⁰⁸ William Goode, *World Revolution and Family Patterns*, στο Stephanie Coontz ό.π., σελ.243.

“*ηθική υποχρέωση*” απέναντι στο παιδί, αλλά επιπροσθέτως είναι και η μοναδική λύση στις υλικές ανάγκες που συνεπάγεται η γέννηση και το μεγάλωμά του: “*φοβούμαι ότι με μια απόφαση σαν κι αυτή θα το στερήσεις και από άλλα πρακτικά δικαιώματα. Έχεις λόγου χάρη τη δυνατότητα να του δώσεις τα υλικά μέσα ζωής που θα του δώσει ο άντρας τον οποίο αρνείσαι να παντρευτείς*”. Αν και τη δεκαετία του '60, όλο και περισσότερες γυναίκες, αφού ολοκληρώσουν τη βασική εκπαίδευση, συνεχίζουν την σταδιοδρομία τους σε ανώτερες σπουδές, διεκδικώντας όλο και καλύτερα αμειβόμενες θέσεις εργασίας, παντού στην Ευρώπη αλλά και στην Αμερική, όπως αναφέρει η Coontz, ήταν απολύτως νόμιμο να αμείβονται οι γυναίκες χαμηλότερα από τους άνδρες για την ίδια εργασία και μάλιστα στις δεκαετίες του '50 και στις αρχές του '60 η έμφυλη ανισότητα των μισθών μεγεθύνεται. Το νέο μοντέλο της εργαζόμενης μητέρας, παρόλο που εμφανίζεται όλο και συχνότερα από τη δεκαετία του '50 και μετά, εντούτοις αφορά κυρίως τις μητέρες άνω των 45 ετών, που έχουν εκπληρώσει σε μεγάλο βαθμό τα μητρικά καθήκοντά τους και τα παιδιά τους έχουν μεγαλώσει.¹⁰⁹ Ταυτοχρόνως, οι άνδρες εξακολουθούν να θεωρούν πως ο βιοπορισμός της οικογένειας είναι αποκλειστικά δικό τους καθήκον. Στις συνθήκες αυτές, μοιάζει λογικό το ερώτημα του συντάκτη, καθώς μια ανύπανδρη μητέρα, χωρίς μάλιστα άλλη οικογένεια, όπως στην περίπτωση της συγκεκριμένης επιστολογράφου, πολύ δύσκολα μπορεί να αντεπεξέλθει στις οικονομικές απαιτήσεις ενός παιδιού. Ο γάμος επομένως, εκτός από συναισθηματική, παραμένει και μια οικονομική ένωση, στην οποία γυναίκες και παιδιά αποτελούν τα εξαρτώμενα, από τον άνδρα-κουβαλητή, μέλη.

Στη στήλη του συνεργάτη Μ. σημαντικό ποσοστό των επιστολών προέρχεται από παντρεμένες γυναίκες, που επίσης αντιμετωπίζουν προβλήματα αισθηματικής φύσεως. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως συγκριτικά με τις υπόλοιπες τρεις στήλες, η στήλη «Μεταξύ μας» φιλοξενεί τα περισσότερα αναλογικά, γράμματα παντρεμένων γυναικών. Στη στήλη της κυρίας Μίρκας, που επίσης γράφουν παντρεμένες γυναίκες, απευθύνονται ως μητέρες και όχι ως σύζυγοι, που ζητούν συμβουλές στα προβλήματα γάμου. Πιθανόν αυτό να οφείλεται στο γεγονός, ότι χρειάζονταν περισσότερο μια ανδρική οπτική στα προβλήματά τους. Δεδομένου ότι οι συναναστροφές με το άλλο φύλο, ειδικά για μια έγγαμη γυναίκα, ήταν σαφώς περιορισμένες, η γνώμη του συνεργάτη Μ. καθίσταται πολυτιμότερη. Ένας ακόμη λόγος, πιθανόν να είναι και ο συντηρητισμός των απόψεων της κυρίας Μίρκας, που ιδιαίτερος στις περιπτώσεις εξωσυζυγικών δεσμών, θα αποθάρρυνε τις επιστολογράφους να απευθυνθούν σε αυτή. Αντιθέτως, η ηπιότητα και νηφαλιότητα του συνεργάτη Μ., φαίνεται πως λειτουργεί απελευθερωτικά, ώστε οι γυναίκες να τολμήσουν να εξομολογηθούν τα μεγάλα τους μυστικά. Είναι ενδεικτικό, ότι σε αντίθεση με τα γράμματα των ανύπανδρων, οι ερωτικές διατυπώσεις

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σελ.236-238.

σπανίζουν στις επιστολές των παντρεμένων γυναικών. Η αναφορά στον έρωτα συνήθως γίνεται για να περιγράψει την προ του γάμου περίοδο, αλλά σπανίως χρησιμοποιείται ως συναίσθημα που κυριαρχεί στην έγγαμη σχέση.

Το βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν τα έγγαμα ζευγάρια, με βάση τα γράμματα της στήλης, είναι οι εξωσυζυγικές σχέσεις. Από τα τέσσερα γράμματα ανδρών με κάποιο αισθηματικό πρόβλημα το ένα προέρχεται από απατημένο σύζυγο. Στις περισσότερες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με γράμματα απατημένων γυναικών, μόνο δύο προέρχονται από γυναίκες που απιστούν, ενώ δεν συναντάμε κανένα γράμμα άνδρα με εξωσυζυγικό δεσμό. Το να παραδεχτεί μια γυναίκα δημόσια, έστω και στο πλαίσιο της ανωνυμίας που προσφέρουν οι στήλες αλληλογραφίας, ότι διατηρεί εξωσυζυγικό δεσμό είναι φαινόμενο σπάνιο, αν και σε επίπεδο πρακτικής μάλλον όχι και τόσο. Στη στήλη του Παλαιολόγου, ξεχωρίζουν άλλα δυο γράμματα γυναικών που διατηρούσαν εξωσυζυγικό δεσμό, φαινόμενο που ο συντάκτης αναφέρει ως αρκετά συνηθισμένο.

Στο πρώτο τεύχος που εμφανίζεται η στήλη, ο συνεργάτης Μ. καλείται να απαντήσει σε δύο άπιστες συζύγους, οι οποίες θα είναι οι πρώτες και τελευταίες που εμφανίζονται στη στήλη.¹¹⁰ Το πρώτο γράμμα της 28χρονης Λέλας, παντρεμένης εδώ και επτά χρόνια μ' ένα άνδρα δεκαέξι χρόνια μεγαλύτερό της, είναι ιδιαίτερος προκλητικό και θα προκαλέσει την αγανάκτηση του συνεργάτη Μ. Η νεαρή επιστολογράφος παραδέχεται ότι στη διάρκεια του έγγαμου βίου της είχε αρκετές περιπέτειες και όπως αναφέρει σε αυτό την ώθησε το γεγονός πως δεν μπορούσε να ζήσει “*μια ζωή γεμάτη θυσίες*” στο πλευρό ενός άνδρα που χαρακτηρίζει κτηνώδη, που είχε ήδη δύο παιδιά όταν την παντρεύτηκε και τα οποία δεν κατόρθωσε ποτέ ν' αγαπήσει, που δεν ήταν “*καν πολύ πλούσιος*” και που τελικά μαζί του δεν απέκτησε δικό της παιδί. Όταν ο σύζυγος την έπιασε επ' αυτοφόρω, την ξυλοκόπησε και την πήγε στη μάνα της, στην οποία είπε ότι δεν ήθελε να την ξαναδεί και να μην τολμήσει να του ζητήσει διατροφή. Σε αντίθεση με την αναμενόμενη κατακλείδα της επιστολής, η Λέλα δεν παρουσιάζεται διόλου μετανιωμένη ή τεθλιμμένη, αντιθέτως είναι θυμωμένη και μάλλον αισιόδοξη για το μέλλον: “*Πέστε μου σας παρακαλώ τι μου απομένει να κάνω; Να αρνηθώ τη ζωή; Δεν θα το κάνω ποτέ μ' αρέσει πολύ η ζωή κι ύστερα είμαι σίγουρη πως και τώρα μπορώ να βρω έναν άλλον άνδρα*”. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως η εν λόγω επιστολογράφος δεν αναφέρεται πουθενά σε αισθήματα αγάπης και έρωτα, ούτε όταν μιλά για το σύζυγό της στο πρώτο στάδιο της γνωριμίας τους, ούτε όταν κάνει λόγο για τους εξωσυζυγικούς της δεσμούς, τους οποίους μάλιστα χαρακτηρίζει ως περιπέτειες, λέξη που συνήθως χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη στάση των ανδρών, απέναντι στους εφήμερους αισθηματικούς τους δεσμούς. Οι συναισθηματικές διατυπώσεις, ίσως να της προσέφεραν

¹¹⁰ Πάνθεον τ.111 8/1/64, σελ.34-35.

κάποιου είδους ελαφρυντικό, όπως και οι δηλώσεις μετανοίας, η απουσία τους όμως, προκαλεί την έκπληξη και την οργή του συντάκτη: *“Το γράμμα σου είναι τόσο ξεδιάντροπο που μοιάζει ψεύτικο – και ίσως να είναι. Το εύχομαι – αλλά αν δεν είναι δεν ξέρω τι μπορεί να θέλεις από ‘μένα, να σε λυπηθώ;[...] είσαι τόσο ασυνείδητη, είσαι τόσο εγωίστρια, δεν βλέπεις τα λάθη σου, δεν βλέπεις τον ζεπεσμό σου, βλέπεις τον εγωισμό σου. Αλλά λυπάμαι κι εκείνον το δυστυχή που σε παντρεύτηκε ελπίζοντας να βρει τη δεύτερη μητέρα για τα παιδιά του[...] Αν εσύ αναγνώριζες τουλάχιστον τα σφάλματά σου θα μπορούσα να νιώσω για σένα οίκτο ακόμη και συμπάθεια[...] Δες “τερατώδη” έναν άντρα που αντέδρασε φυσικά και ανθρώπινα σ’ ένα τέτοιο πόνο σε μια τέτοια ταπείνωση που τον έκανες να δοκιμάσει[...] Μπορώ μονάχα να σου ευχηθώ να μάθεις να σέβεσαι την αξιοπρέπεια των άλλων, αφού δεν ξέρεις να σέβεσαι τη δική σου.”* Η εν λόγω επιστολογράφος, με το λόγο και τα πεπραγμένα της, αντιτίθεται ριζικά σε όλες τις συναισθηματικές ποιότητες, που προσδιορίζουν την έννοια της θηλυκότητας και στις οποίες εδράζεται η γυναικεία ηθική. Αυτό ακριβώς, είναι που προκαλεί τόση έκπληξη όσο και αμηχανία στο συντάκτη, ώστε να υποθέσει πως το γράμμα της μπορεί να είναι ψεύτικο. Η παντελής απουσία, της διάθεσης για προσφορά, της τρυφερότητας, του έντονου συναισθηματισμού, των αγνών κινήτρων στη σύναψη των ερωτικών της δεσμών και αντιθέτως η ιδιοτέλεια, ο κυνισμός και ο εγωκεντρισμός στις επιλογές και τις αποφάσεις της, φαντάζουν εξωπραγματικά για το συνεργάτη Μ.

Έτσι, η αντιμετώπιση της άλλης επιστολογράφου που διατηρεί εξωσυζυγικό δεσμό, είναι εντελώς διαφορετική, καθώς επενδύει σε μια επιχειρηματολογία, που βασίζεται στα στερεότυπα για τη γυναικεία ψυχοσύνθεση. Η 38χρονη επιστολογράφος είναι 12 χρόνια παντρεμένη με το σύζυγό της, τον παντρεύτηκε από έρωτα, τον εκτιμά ως άνθρωπο και η έγγαμη ζωή τους χαρακτηρίζεται από όλα τα αξιοσέβαστα συναισθήματα που πρέπει να διέπουν τη συζυγική σχέση γενικά και που αναμένεται από μια σωστή σύζυγο να τρέφει ειδικότερα: *“Ο άνδρας μου[...] είναι ένας καλός ισορροπημένος άνθρωπος. Παντρευτήκαμε από έρωτα, κάναμε δύο παιδιά, ο έρωτας σιγά-σιγά μεταβλήθηκε σε αγάπη, ύστερα σε κάτι αλλιώςτικο[...] Δεν ξέρω αν είναι αγάπη ή στοργή ή φιλία. Είναι εκείνο το αίσθημα που σε κάνει να ανησυχείς μήπως ο άλλος αρρωστήσει, αν αργήσει να γυρίσει φοβάσαι μήπως του συνέβη κάποιο δυστύχημα, ενδιαφέρεσαι για μια επιτυχία του, όχι μονάχα γιατί αυτό θα έχει και για ‘σένα οικονομικό όφελος [...] Ίσως είναι αυτό που λένε μερικοί “συζυγική αγάπη”, αλλά οπωσδήποτε είναι κάτι που απέχει πολύ από τον έρωτα.”* Η επιστολογράφος νόμιζε, όπως αναφέρει πως ήταν ευτυχισμένη στο πλαίσιο αυτό, *“τουλάχιστον με την έννοια που δίνει ο κόσμος σε αυτή τη λέξη, να μην έχεις δηλαδή μεγάλες στεναχώριες, να τρώγεις με τα μικρά καθημερινά προβλήματα και να ταξιδεύεις σ’ ένα ανέφελο ουρανό γαλήνης και άπνοιας”*. Ωσπου γνώρισε τον άλλον, αυτή η σχέση όμως δεν προέκυψε από *“κάποιο κεραυνοβόλο*

έρωτα”, καθώς η επιστολογράφος τονίζει επανειλημμένα ότι δεν νιώθει για εκείνον “ούτε έρωτα, ούτε στοργή, ούτε κάποιο ιδιαίτερο θαυμασμό”. Αντιθέτως, το ερωτικό πάθος που νιώθει εκείνος γι' αυτή ήταν που ξύπνησε μέσα της αισθήματα χαράς και ευφορίας: “Νιώθω πως είμαι πάλι νέα, πως είμαι ακόμα μια γυναίκα που μπορεί να αρέσει, να είναι επιθυμητή, να είναι γυναίκα. Αισθήματα που ξαναδοκιμάζοντας τα μου φάνηκαν υπέροχα.”. Αντιμετωπίζει το δεσμό αυτό ως θνησιγενή, αφού και ο εραστής της είναι παντρεμένος και αυτό που επιζητεί είναι να διατηρήσει λίγο ακόμη αυτή την ανέλπιστη “ψυχική εφορία”. Η απάντηση του συνεργάτη Μ. δείχνει κατανόηση και σεβασμό στα “ανθρώπινα” αισθήματα της επιστολογράφου: “Το κακό αγαπητή φίλη είναι ότι δεν τελειώνουν πάντα ανώδυνα αυτές οι ιστορίες. Δυστυχώς η ωραία αυτή εισαγωγή έχει μια λιγότερο χαρούμενη συνέχεια και μοιραία ένα θλιβερό τέλος[...] τί θα γίνει όταν το αναπόφευκτο τέλος έρθει κάποτε. Θα πεις τότε στον εαυτό σου με ψυχρή λογική ότι η ευτυχισμένη παρένθεση έκλεισε και θα ξαναγυρίσεις ήσυχα ήσυχα στον ανέφελο ουρανό της ηρεμίας και της πλήξης σου;[...] Για κάθε πράγμα υπάρχει ένα τίμημα, αλλά υπάρχουν πράγματα που πληρώνονται ιδιαίτερα ακριβά. Πρόσεξε.”.

Η φιλαρέσκεια θεωρείται επίσης, βασικό στοιχείο της γυναικείας ιδιοσυγκρασίας και αντιμετωπίζεται με κατανόηση, ως φυσικό ελάττωμα. Η επιστολογράφος κάνει λόγο για εκδηλώσεις λατρείας του εραστή της και για έντονο ερωτικό πάθος από την πλευρά του, τη στιγμή που η ίδια δεν συμμερίζεται τα ίδια αισθήματα, αντιθέτως παρακινείται από την θωπεία της φιλαρέσκειας της. Η φιλαρέσκεια είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα του προσδιορισμού της γυναίκας, ως αντικειμένου ερωτικής επιθυμίας (ή και υπό-κειμένου των ανδρικών φαντασιώσεων), το οποίο, όπως αναφέρει η Υβόν Κοσμά, συνιστά εγγενές γνώρισμα της πατριαρχίας.¹¹¹ Ταυτοχρόνως, προκύπτει ως απόρροια της κοινωνικής απαίτησης έναντι των γυναικών, να ανταποκριθούν στο θεμελιώδες κριτήριο που τις καθιστά ερωτικά επιθυμητές, το οποίο αφορά στην εμφάνισή τους. Τα υποκείμενα, σύμφωνα με την Κοσμά, γνωρίζοντας συνειδητά ή ασυνειδήτα, τους όρους με τους οποίους λειτουργεί η εξουσία, διαπραγματεύονται ένα χώρο κυριαρχίας στο εσωτερικό του ηγεμονικού λόγου. Αν και η δράση αυτή, δεν αποσκοπεί στην ανατροπή του status quo, ενίοτε δίνει στα υποκείμενα τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν τη συνθήκη προς όφελός τους. Η ευχαρίστηση που αντλείται από την ικανοποίηση της φιλαρέσκειας, είναι το κέρδος για τη γυναίκα, σε αυτή τη διαπραγματεύση.

Στα περισσότερα γράμματα της κατηγορίας με θέμα την συζυγική απιστία, που όπως αναφέρθηκε προέρχονται από απατημένες συζύγους, η ερμηνεία είναι απλή και η συμβουλή, με μικρές διαφοροποιήσεις ανά περίπτωση, η ίδια. Η ανδρική απιστία εκλαμβάνεται ως μια

¹¹¹ Υβόν Κοσμά, «Εικόνες για το φύλο μέσα από τον ελληνικό κινηματογράφο του '60: Η ταινία «Δεσποινίς Διευθυντής»», στο (επιμ.) Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ό.π., σελ.407-408.

“φυσική αδυναμία των αισθήσεων”, όπως τη χαρακτηρίζει ο συνεργάτης Μ. στο τεύχος 137 και η γυναικεία στάση απέναντι σε αυτή πρέπει να είναι αρχικά η κατανόηση και δευτερευόντως η μεταχείριση διαφόρων μέσων και στρατηγικών, ώστε ο παραστρατημένος σύζυγος να συνειστέι και να επανέλθει στον “δρόμο της κανονικότητας”. Ως έσχατη λύση προβάλλεται ο χωρισμός, ο οποίος φυσικά είναι απευκταίος, ειδικά στις οικογένειες με παιδιά. Εάν, ο μη γένοιτο, συμβεί κάτι τέτοιο η ευθύνη βαραίνει εξίσου και τα δύο μέρη, καθώς αναμένεται από τη γυναίκα να κατέχει την τέχνη της διαχείρισης του αρσενικού, όπως αναφέρει ο συνεργάτης Μ.: “Αν μια γυναίκα ξέρει να συμπεριφερθεί με σταθερότητα και τέχνη, συχνά κατορθώνει να βρίσκει μια λύση και για καταστάσεις ιδιαίτερα λεπτές.”¹¹²

Εάν, για τις απατημένες συζύγους, η απιστία του άνδρα εκλαμβάνεται ως προδοσία και πλήγμα στη γυναικεία αξιοπρέπεια, για τους άνδρες συνιστά επιπλέον, δημόσια γελοιοποίηση και επιφέρει κοινωνικό στιγματισμό, καθώς συνδέεται άμεσα με την προσβολή της ανδρικής τιμής. Το στοιχείο του κοινωνικού χλευασμού, ως απόρροια της απιστίας, απουσιάζει εντελώς από τους λόγους των γυναικών. Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά, το νόημα της τιμής έχει έντονα έμφυλο χαρακτήρα. Τα φύλα προσλαμβάνονται ως αντίθετες, αλλά συμπληρωματικές ηθικές και βιολογικές κατηγορίες, με αντιθετικά αναμενόμενες συμπεριφορές.¹¹³ Στο πλαίσιο αυτό, η γυναικεία τιμή συνδέεται με τη σεξουαλική πειθάρχηση, σε αντίθεση με την ανδρική που δεν φέρει σεξουαλικές υποδηλώσεις. Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Frevert, η γυναικεία τιμή δεν είναι κτήμα της γυναίκας, καθώς λόγω της φυσικής της αδυναμίας, δεν είναι σε θέση να την υπερασπιστεί, έτσι ο άνδρας καθίσταται αρμόδιος να την περιφρουρήσει και από αυτή του την ικανότητα, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό, η δική του ανδρική τιμή και κατ' επέκταση ο ανδρισμός του.¹¹⁴ Ο άνδρας στο σχήμα αυτό δεν είναι ωστόσο μόνο προστάτης, αλλά ιδιοκτήτης της τιμής της γυναίκας, που επίσης του ανήκει -τουλάχιστον ηθικά- ως σύζυγος, κόρη ή αδελφή. Η μοιχεία της συζύγου επομένως, προσλαμβάνεται ως ασέβεια προς το σύζυγο, του οποίου όχι μόνο η τιμή, αλλά και ο ανδρισμός αμφισβητούνται.¹¹⁵ Στερημένος επομένως, ο σύζυγος από τον ανδρισμό του, μετατρέπεται σε περίγελο της κοινωνίας.

Ακριβώς αυτά τα συναισθήματα μας μεταφέρει η μοναδική επιστολή απατημένου συζύγου που συναντάμε στο τεύχος 121: “Με μεγάλο κόπο σας γράφω αυτό το γράμμα, γιατί συμβαίνουν ορισμένα πράγματα στη ζωή του ανθρώπου που είναι δύσκολο να τα εξομολογηθεί, ακόμα και σ' έναν άγνωστο[...]. Κι όμως το δράμα μου είναι τόσο κοινό[...] που για τους τρίτους παύει να είναι δράμα, οι τρίτοι χαμογελούν ειρωνικά μπροστά στο ιλαροτραγικό

¹¹² Πάνθεον, τ.137, 8/7/64, σελ.34.

¹¹³ Έφη Αβδελά, «Δια λόγους τιμής»..., ό.π., σελ.217.

¹¹⁴ Ute Frevert, *Emotions in history- Lost and found*, Central European University Press, Βουδαπέστη 2011, σελ.68-69.

¹¹⁵ Στο ίδιο, σελ.72.

πρόσωπο του απατημένου συζύγου.”¹¹⁶ Στην περίπτωση αυτή, ο νεαρός σύζυγος συνειδητοποίησε ότι γυναίκα του τον απατά, όταν την άκουσε να μιλά στο τηλέφωνο με τον εραστή της. Η περιγραφή της συναισθηματικής βίωσης μιας τέτοιας ανακάλυψης περιγράφεται από τον επιστολογράφο με γλαφυρότητα και αποδίδεται με συναισθηματική ένταση, πολύ μεγαλύτερη από αυτή που μεταφέρουν οι επιστολές των απατημένων γυναικών: “Ήταν όλα τόσο σκοτεινά μέσα στο μυαλό μου που τώρα απορώ πως δεν έγινε κανένα δράμα. Είμαι ένας ήσυχος άνθρωπος, αλλά εκείνη τη στιγμή δεν ήμουν εγώ, ήμουν ένας άνδρας που έβλεπε να γίνεται εις βάρος του μια φοβερή αδικία και η απελπισία του, η αγανάκτησή του ζητούσαν να βρουν μια διέξοδο. Της φέρθηκα βίαια, της είπα λόγια που δεν φανταζόμουν ποτέ πως θα μπορούσα να προφέρω, σήκωσα το χέρι μου και τη χτύπησα.”. Μετά το συμβάν την έδιωξε από το σπίτι, επιτρέποντας της να πάρει μαζί το μικρότερο από τα δύο παιδιά τους, που ήταν μόλις ενός έτους και ανησυχούσε πως εκείνος δεν ήταν ικανός να το φροντίσει.

Σε αντίθεση με τη στάση των απατημένων γυναικών, η πρώτη αντίδραση του συζύγου είναι η βιαιοπραγία και δευτερεύοντος η αποπομπή της γυναίκας που τον ατίμασε από το σπίτι του, αντίδραση που είχε και ο σύζυγος της 28χρονης Λέλας, που αναφέρθηκε παραπάνω, στο τεύχος 111. Οι γυναίκες, με βάση τα γράμματα τους, δεν λειτουργούν ποτέ «εν βρασμό ψυχής», ακόμα και αν παραδέχονται πως η πρώτη τους σκέψη ήταν να φύγουν μακριά από τον άνδρα που τις πρόδωσε. Στο σημείο αυτό ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα ακόμη στερεότυπο για τη συναισθηματική φυσιολογία των δύο φύλων. Όπως αναφέρει η Frevert, η σύγχρονη ψυχολογία βλέπει το θυμό ως εκφραστικό και όχι ως κινητήριο αίσθημα. Αν και ο ορισμός δεν διαφοροποιείται ως προς το φύλο, η έννοια της προσβολής που πυροδοτεί το θυμό έχει σίγουρα έμφυλη διαφοροποίηση. Έτσι ένας άνδρας που προσβάλλεται πρέπει να δράσει, αλλιώς θα καταδικασθεί ως δειλός και η αρρενωπότητα του θα αμφισβητηθεί. Υπό το πρίσμα αυτό, η οργή αποκτά μια απόλυτα ανδρική ποιότητα¹¹⁷. Ως ανδρική ιδιότητα, σύμφυτη της αρρενωπότητας δικαιολογείται, όταν ζητά εκτόνωση. Η Natalie Zemon Davis στο *Fiction in the Archives*, μελετώντας απολογητικές επιστολές εγκληματιών που ζητούν χάρη από το βασιλιά στη Γαλλία του 16ου αιώνα, αναφέρει πως όταν μια γυναίκα ζητούσε επιείκεια, αν για παράδειγμα είχε σκοτώσει το σύζυγό της, έπρεπε να επικαλεστεί διαφορετικούς λόγους από αυτούς που θα επικαλούνταν ένας άνδρας σε αντίστοιχη περίπτωση. Έτσι οι άνδρες είθισται να επικαλούνται την οργή ως δικαιολογία, ενώ οι γυναίκες την απελπισία.¹¹⁸ Αντίστοιχα η Αβδελά, μελετώντας τα εγκλήματα τιμής στη

¹¹⁶ Πάνθεον, τ.121, 18/3/64, σελ.34.

¹¹⁷ Ute Frevert, ό.π., σελ.91.

¹¹⁸ Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in the Sixteenth-century France*, Stanford University Press, Στανφορντ 1987, σελ.77-84.

μετεμφυλιακή Ελλάδα, επισημαίνει πως για τα εγκλήματα που διέπρατταν οι άνδρες δια λόγους τιμής και τα οποία συντελούνταν συνηθέστερα εν βρασμώ ψυχής, η ανεξέλεγκτη οργή που πυροδοτούνταν από την προσβολή της τιμής τους, μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό ελαφρυντικό για την υπεράσπιση τους.¹¹⁹ Είναι ενδεικτικό, ότι σε καμία περίπτωση χειροδικίας, που αναφέρεται στα γράμματα, όταν ο άνδρας, τυφλωμένος από την οργή του, χειροδικεί δεν προκαλεί την αγανάκτηση του συντάκτη ή έστω κάποια μομφή ή επίπληξη. Η διαχείριση της προσβολής της ανδρικής τιμής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα κοινωνικά στερεότυπα για τον ανδρισμό και την αρρενωπότητα. Τα συναισθήματα του απατημένου συζύγου πρέπει επομένως να ευθυγραμμιστούν με τις κοινωνικές προσδοκίες. Η Frevert αναφέρει, πως άπαξ και προσβληθεί η γυναικεία τιμή δεν δύναται να αποκατασταθεί¹²⁰, ο άντρας που θα ζητήσει εκδίκηση το κάνει για να υπερασπιστεί πια τη δική του ανδρική τιμή. Μέσα από αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητό πως η συγχώρηση της εκπεσούσης συζύγου δεν είναι ούτε εύκολη, αλλά για μια σημαντική μερίδα της κοινής γνώμης, ούτε αποδεκτή. Ο εν λόγω σύζυγος, δικαιολογημένα λοιπόν ντρέπεται να ομολογήσει, μια εβδομάδα μετά το συμβάν, πως ακόμη τρέφει συναισθήματα αγάπης και έρωτα για τη σύζυγό του και βρίσκεται σε δίλημμα για το πως να διαχειριστεί την κατάσταση από εδώ και στο εξής: *“Ντρέπομαι να πω ότι νιώθω την έλλειψή της, όχι μονάχα γιατί το σπίτι έχασε τη νοικοκυρά του, αλλά γιατί εγώ έχασα εκείνη. Τώρα καταλαβαίνω πόσο πολύ την αγαπούσα.[...] δεν ξέρω τι να κάνω[...] σκέπτομαι τον κόσμο πως θα με κρίνει αν διώξω τη μητέρα των παιδιών μου[...] Άλλοι πάλι – γιατί δυστυχώς όλα μαθεύονται και η ιστορία μου έχει γίνει γνωστή – θα πουν ότι είμαι ένας... ξέρετε τι επίθετο δίνει ο κόσμος στους ήρωες αυτού του δράματος.”*

Κλείνοντας την επισκόπηση των γραμμάτων της στήλης «Μεταξύ μας», μπορούμε να πούμε πως διαγράφεται μια καθαρή εικόνα των κοινωνικών προσδοκιών για τα αισθήματα, που εγγράφονται τόσο στο πλαίσιο των προγαμιαίων δεσμών, όσο και στο πλαίσιο του γάμου και ο διαχωρισμός είναι σαφής. Η παρατήρηση της Coontz, για την κυριαρχία του γάμου από έρωτα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ως κοινωνικής αξίας και ιδανικού, φαίνεται πως επαληθεύεται μέσα από τη μελέτη του παρόντος υλικού. Ωστόσο, η στάση και τα συναισθήματα των δύο φύλων στο προ του γάμου στάδιο διαφοροποιούνται. Ακόμη και στην περίπτωση που τα αισθήματα είναι αμοιβαία και το ζευγάρι δηλώνει ερωτευμένο, η στάση τους και οι επιδιώξεις τους διαφοροποιούνται, καθώς η γυναίκα φέρει τη μόνιμη αγωνία διαχείρισης του θέματος της σεξουαλικής επαφής. Ως ιδανική προβάλλεται μια σχέση που δημιουργείται με βάση τα αισθήματα αμοιβαίου έρωτα, ενός έρωτα που πρέπει όμως να παραμείνει ρομαντικός και αγνός έως ότου τουλάχιστον, υπάρξουν τα απαραίτητα εχέγγυα,

¹¹⁹ Έφη Αβδελά, ό.π.

¹²⁰ Ute Frevert, ό.π.,σελ.71.

ότι θα οδηγήσει σε γάμο. Τα προβλήματα των νεαρών επιστολογράφων προκύπτουν ακριβώς επειδή η πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν δεν προσαρμόζεται στο ιδανικό αυτό σχήμα. Με το γάμο ο έρωτας εξαφανίζεται και αυτό θεωρείται φυσική μετεξέλιξη της σχέσης. Ο ρομαντικός έρωτας μετατρέπεται σε χριστιανική αγάπη μεταξύ των συζύγων, ένα αίσθημα που θα μπορούσαμε να προσδιορίσουμε και ως βαθιά φιλία και βασίζεται στην αλληλοβοήθεια, τη στοργή και τον αμοιβαίο σεβασμό.

– «Εμείς οι νέοι»

Η στήλη της Αντιγόνης στο *Πάνθεον* είναι η πλουσιότερη σε γράμματα στήλη, από τις τέσσερις και λόγω του όγκου του υλικού θα αφιερώσω μεγαλύτερο χώρο στη μελέτη της. Επιπλέον, είναι η στήλη, όπου ο λόγος των επιστολογράφων κυριαρχεί, αφού τις περισσότερες φορές, τα γράμματα δημοσιεύονται αυτούσια και όχι αποσπασματικά όπως συμβαίνει στις υπόλοιπες στήλες. Η στήλη «Μεταξύ μας» έχει διάρκεια μόνο ενάμιση έτος, «Το χρονογράφημα μας» στο *Ρομάντσο* δημοσιεύει, σχεδόν σε κάθε τεύχος, μόνο μία επιστολή και συγκεκριμένα αποσπάσματα αυτής, ενώ η στήλη «Δώστε μου μια συμβουλή...» κατά κύριο λόγο δημοσιεύει τις απαντήσεις τις συντάκτριας και πιο σπάνια ένα γράμμα αναγνώστη ανά τεύχος. Ο βασικός λοιπόν, όγκος του υλικού, προέρχεται από τη στήλη «Εμείς οι νέοι», ενώ τα γράμματα των υπολοίπων στηλών λειτουργούν συμπληρωματικά.

Τέλος, αποτελεί πιο εύφορο πεδίο για τη συγκεκριμένη μελέτη, καθώς η κυριαρχία των αισθηματικών λόγων είναι προφανής και αδιαμφισβήτητη, επισκιάζοντας κάθε άλλη θεματολογία, παρά την πρόδηλη στόχευση της Αντιγόνης και του περιοδικού για μια στήλη-βεντάλια των ενδιαφερόντων της ελληνικής νεολαίας. Η Αντιγόνη μάλιστα εκφράζει την απογοήτευση της από την έλλειψη ποικιλίας στα ενδιαφέροντα και τη θεματολογία των επιστολογράφων, στο τεύχος 217: «*Ας μιλήσουμε λοιπόν για την έλλειψη ενδιαφέροντος που δείχνετε για την πνευματική κίνηση, τη θεατρική, την κινηματογραφική, την ζωγραφική του τόπου μας. Δεν διαβάζετε λοιπόν, βιβλία; δεν πάτε σε μια έκθεση ζωγραφικής, στο θέατρο, στον κινηματογράφο; Γιατί δεν μου γράφετε για αυτά; Άντε λοιπόν, περιμένω γνώμες.*»¹²¹ Ο έρωτας, όπως προκύπτει συμπερασματικά από τη μελέτη του υλικού, είναι ένα συναίσθημα που καταρχήν απασχολεί και αφορά τη νεότητα. Οι μεγαλύτερες ηλικίες μοιάζει να είναι αποκλεισμένες από αυτόν. Προβάλλεται ως η καλύτερη βάση, προκειμένου η νεότητα να μπει στο μονόδρομο της ενηλικίωσης του γάμου. Στο στάδιο αυτό ο έρωτας μετασχηματίζεται σε χριστιανική αγάπη, που διατηρεί μεν τη θεϊκή υπόσταση, αλλά μετεξελίσσεται σε μια

¹²¹ *Πάνθεον*, τ.217, 19/1/66, σελ.36.

ποιότητα πιο ταιριαστή με τις απαιτήσεις και τις προσδοκίες της κοινωνικής σύμβασης του γάμου. Έτσι δεν μοιάζει καθόλου παράδοξο το γεγονός ότι οι επιστολές των νέων βρίθουν ερωτικών διατυπώσεων, σε αντίθεση με τις επιστολές των παντρεμένων και γενικά των μεγαλύτερων σε ηλικία ανθρώπων, που είτε δεν καταπιάνονται με αισθηματικά προβλήματα, είτε αποφεύγουν το σχήμα του έρωτα για να περιγράψουν τη συναισθηματική τους κατάσταση.

Η στήλη «Εμείς οι νέοι» ξεκίνησε έχοντας μια σελίδα στη διάθεσή της και μέσα σε ένα χρόνο θα αποκτήσει τρεις, εξοβελίζοντας όλες τις άλλες στήλες αλληλογραφίας από το περιοδικό. Σε αυτή έχουν ίση ποσοτικά συμμετοχή αγόρια και κορίτσια και μάλιστα είναι η στήλη με τα περισσότερα γράμματα ανδρών που ζητούν συμβουλές για τα αισθηματικά τους προβλήματα. Τα γράμματα της στήλης «Εμείς οι νέοι» προσφέρουν ένα ιδανικό πλαίσιο για τη διερεύνηση του νεανικού, εφηβικού έρωτα. Εδώ υπάρχει η μεγαλύτερη συμμετοχή εφήβων, οι οποίοι επιπλέον, νιώθοντας μέλη μιας συντροφιάς συνομηλίκων, εκφράζονται με περισσότερη άνεση και ελευθερία για ό,τι τους απασχολεί.

Η πρώτη και ίσως η πιο βασική παρατήρηση, που μπορεί να κάνει κανείς διαβάζοντας τα γράμματα των νεαρών επιστολογράφων της στήλης, αφορά στην εξιδανίκευση του ρομαντικού έρωτα, που χαρακτηρίζει τους αισθηματικούς τους λόγους. Ο έρωτας, όπως περιγράφεται στις επιστολές των νεαρών, συνηθέστερα κοριτσιών, αναδεικνύεται ως ένα συναίσθημα που παίζει καθοριστικό ρόλο στη ζωή, τα όνειρα και τις προσδοκίες τους. Είναι θα μπορούσαμε να πούμε η νούμερο ένα επιδίωξη, ο μοναδικός και πιο σίγουρος δρόμος προς την ευτυχία. Η επιστολή μιας σταθερής νεαρής φίλης της στήλης, με το ψευδώνυμο «Δρυάδα» στο τεύχος 231 είναι χαρακτηριστική. Πλέοντας σε πελάγη ευτυχίας, καθώς αρραβωνιάστηκε με τον φίλο της, περιγράφει τα αισθήματα ευτυχίας και ευφορίας που την έχουν κυριεύσει: *“Η ψυχή υψηλή και γαλήνια, ανέγγιχτη από τα κοινά πάθη και τα μίση, τις συγκινήσεις, τα νέφη και τα σκότη αυτού του κόσμου, πάνω από τις τρέλες και τα ψέματα, τις ματαιοδοξίες, τις αθλιότητες, μένει στον αιθέρα και αισθάνεται στους βαθείς και υποχθόνιους κλονισμούς της μοίρας, όπως τα ύψη των βουνών αισθάνονται μόνο τους σεισμούς της γης. Ναι, Αντιγόνη μου, βρήκα τον άνδρα των ονείρων μου, εκείνον που ξέρει να συνδυάζει τόσο τέλεια τον ανδρισμό και την τρυφερότητα[...] Όταν ο έρωτας συγχωνεύει δύο ανθρώπους σε μια αγγελική και ιερή ενότητα, οι άνθρωποι αυτοί, βρήκαν το μυστικό της ζωής, είναι δύο άρες της ίδιας μοίρας, είναι δύο φτερούγες του ίδιου πνεύματος. Το να αγαπάς είναι το ίδιο με το να πετάς.”*¹²²

Στο σημείο αυτό προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την ένταση και τον ενθουσιασμό της νεαρής επιστολογράφου, αλλά και τους λόγους των νέων ανθρώπων για τον

¹²² Πάνθεον, τ. 231, 27/4/66, σελ.25.

έρωτα γενικότερα, καθώς το παραπάνω απόσπασμα είναι απολύτως αντιπροσωπευτικό, θεωρώ σκόπιμο να παρατεθούν ορισμένες διαφωτιστικές παρατηρήσεις του καθηγητή φιλοσοφίας Simon May. Σύμφωνα με τον May, κυριαρχούμαστε από μια εικόνα για τον έρωτα, που ανήκει στη συγκεκριμένη περίοδο του Ρομαντισμού του 19ου αιώνα, μια εικόνα που από τότε έως σήμερα στο βαθύτερο πυρήνα της έχει μείνει αμετάβλητη.¹²³ Έτσι, σε ότι αφορά τις πεποιθήσεις και τις προσδοκίες των ανθρώπων από τον έρωτα, ο μακρύς 19ος αιώνας επεκτείνεται, όχι μόνο στον 20ό, αλλά και στον 21ο αιώνα. Η απελευθέρωση του σεξ και του γάμου που συντελείται τα τελευταία 100 χρόνια συνοδεύτηκε, ίσως παραδόξως, από την ενδυνάμωση του ιδεώδους του έρωτα και της αγάπης και όχι από την επανεφεύρεσή τους. Όπως αναφέρει ο May, ο «ελεύθερος έρωτας» δεν απελευθέρωσε τον έρωτα, υπό την έννοια ότι δεν προσέφερε νέα πλαίσια νοηματοδότησης και ερμηνείας. Μέσα στο νέο πλαίσιο ελευθεριών που κατοχυρώνονται- κυρίως του διαζυγίου, της αντισύλληψης και της αποδοχής του ομοφυλοφιλικού έρωτα, που υπήρξαν οι τρεις πιο κομβικές και ανολοκλήρωτες ως σήμερα, επαναστάσεις του 20ού αιώνα - άνδρες και γυναίκες δεν εξαναγκάζονται πλέον σε μια δέσμευση, προσδιοριζόμενη από τα πρότυπα των παραδοσιακών κοινωνικών σχέσεων, αλλά είναι ελεύθεροι να αναζητούν τον ιδανικό σύντροφο και τον ιδανικό έρωτα.¹²⁴

Αυτή η αναλλοίωτη εικόνα του ρομαντικού έρωτα που μορφοποιείται το 19ο αιώνα και επιβιώνει ως τις μέρες μας, σύμφωνα με το May, απέκτησε τόση δύναμη γιατί λειτούργησε ως ο αντικαταστάτης μιας θρησκείας σε πτώση. Μια θρησκεία, ανάμεσα σε άλλα στοιχεία που τη χαρακτηρίζουν, θα πρέπει να λειτουργεί ως ρυθμιστής ορισμένων σχέσεων, τις οποίες αξιολογεί ως ιερές και μέσω αυτών εξασφαλίζει τη σωτηρία, απ' ότι μπορεί περισσότερο να φοβόμαστε. Επιπλέον, έχει την ικανότητα να προσφέρει νόημα στην ίδια τη ζωή και την ύπαρξη.¹²⁵ Με βάση τις παραπάνω έννοιες, η ανθρώπινη αγάπη εξελίχθηκε σε θρησκεία, για το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόσμου. Από το 19ο αιώνα, όταν ο Χριστιανισμός ως θρησκεία υποχωρεί, η ανθρώπινη αγάπη επιφορτίζεται με το να επιτύχει αυτό, που μέχρι πρότινος μόνο η θεϊκή μπορούσε να κάνει: να αποτελεί την απόλυτη πηγή νοήματος, ευτυχίας και δύναμης, για να αντεπεξέλθουμε στους πόνους και τις απογοητεύσεις της ζωής. Η πίστη στην ανθρώπινη αγάπη, εξηγεί ο May, είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς θρησκευτικής ιστορίας που βλέπει τη θεϊκή αγάπη ως πηγή της ανθρώπινης και ως πρότυπο προς μίμηση. Παραδόξως, έχει μεταφερθεί μέχρι τη σημερινή εποχή, ακριβώς επειδή βρέθηκε να καλύπτει το κενό που δημιούργησε “ο αργός θάνατος του Θεού”.¹²⁶ Έτσι, στους πολιτισμούς που διαμορφώθηκαν από τη χριστιανική παράδοση, η αυθεντική αγάπη μορφοποιείται με βάση

¹²³ Simon May, *Love a History*, Yale University Press, Μεγάλη Βρετανία 2011, σελ. 12.

¹²⁴ Στο ίδιο, σελ. 12.

¹²⁵ Στο ίδιο, σελ. 13.

¹²⁶ Στο ίδιο, σελ. 17.

μια συγκεκριμένη εικόνα για τη θεϊκή αγάπη, της οποίας βασικές παραδοχές είναι οι ακόλουθες: α) Η αγάπη είναι άνευ όρων, δεν γεννάται, ούτε μειώνεται με βάση την αξία ή την ποιότητα του αγαπημένου προσώπου, είναι μια αυθόρμητη προσφορά που δεν ζητά τίποτα ως αντάλλαγμα. β) Σχετίζεται με και επιβεβαιώνει την μοναδικότητα του αγαπημένου προσώπου, με τις καλές και τις αρνητικές του πλευρές. γ) Είναι ουσιωδώς ανιδιοτελής, γιατί χαρακτηρίζεται από την ανησυχία για την ευημερία και την ανάπτυξη του αγαπημένου προσώπου, για το δικό του και μόνο καλό. δ) Είναι πάντα καλοπροαίρετη και χαρακτηρίζεται από αρμονία. ε) Είναι αιώνια. στ) Μας μεταφέρει, πέρα από το χάος και τις ατέλειες της καθημερινότητας, σ' ένα ανώτερο επίπεδο αγνότητας και τελειότητας, σ' ένα επίγειο παράδεισο γαλήνης και ευτυχίας. ζ) Επανορθώνει για τις απώλειες και τους πόνους στη ζωή, απελευθερώνοντας και αποζημιώνοντας μας.¹²⁷ Οι ιδέες αυτές, σχετικά με τις ποιότητες και τη φύση της ανθρώπινης αγάπης, διαπότισαν τη λαϊκή κουλτούρα από το 19ο αιώνα ως τις μέρες μας, αλλά κυρίως τροφοδότησαν τις προσδοκίες μας για το ρομαντικό έρωτα και τη γονεϊκή αγάπη.

Πράγματι, στους λόγους των επιστολογράφων εντοπίζονται λίγο ως πολύ και τα επτά χαρακτηριστικά, που αναφέρει ο May ως δομικά της ανθρώπινης αγάπης, που μιμείται τη θεϊκή. Διαγράφονται, πιο σωστά, οι προσδοκίες των ανθρώπων από τον έρωτα, τις οποίες θα μπορούσε κανείς να αξιώσει από μια θρησκεία ενώ, είναι επίσης πρόδηλα στο λεξιλόγιο των γραμμάτων, τα δάνεια από τη χριστιανική φιλολογία. Στο παραπάνω απόσπασμα, από το γράμμα της «Δρυάδας», η παρομοίωση των ερωτευμένων με “*δύο φτερούγες του ίδιου πνεύματος*”, συνιστά ευθεία αναφορά στο Άγιο Πνεύμα, που συνήθως αναπαριστάται ως λευκό περιστέρι. Σε άλλο γράμμα, της επίσης ερωτευμένης, 18χρονης Λιάνας, η πρόσληψη του έρωτα ως αίσθημα θεϊκής έμπνευσης είναι ρητή: “*Τον έρωτα τον περίμενα ως μια θεία απολύτρωση των ανησυχιών μου[...] Και ξαφνικά ο φτερωτός γιος της Αφροδίτης έκανε την εμφάνισή του στο πρόσωπο ενός ασήμαντου νεαρού, που ποτέ δεν περίμενα ότι θα αγαπήσω*”.¹²⁸ Η Αντιγόνη επίσης, διατυπώνοντας την προσωπική της άποψη για τον έρωτα στο τεύχος 145, αναφέρεται στη θεϊκή του υπόσταση: “*Με τον έρωτα εξιδανικεύεται κάθε σαρκική επαφή και γίνεται αγάπη. Ο Θεός υπάρχει στην ομορφιά και των υλικών πραγμάτων, οπότε ο έρωτας μπορεί να θεωρηθεί θεός*.”.¹²⁹

– Ο έρωτας ως πνευματική ένωση.

¹²⁷ Στο ίδιο, σελ. 16.

¹²⁸ Πάνθεον, τ.139, 22/7/64, σελ.41.

¹²⁹ Πάνθεον, τ.145, 2/9/64, σελ.31.

Ο έρωτας λοιπόν ως αίσθημα θεϊκής έμπνευσης, ή με βάση την ανάλυση του May, ως αίσθημα που φιλοδοξεί να πάρει τη θέση μιας παγκόσμιας θρησκείας, θα πρέπει να έχει μια ισχυρή πνευματική ποιότητα και υπόσταση. Έτσι λοιπόν, η πνευματικότητα του έρωτα τονίζεται και στα γράμματα των ερωτευμένων επιστολογράφων της στήλης, οι οποίοι τείνουν να περιγράφουν τις ερωτικές σχέσεις τους ως «αδιάλυτες πνευματικές ενώσεις». Ωστόσο, όταν η πνευματική ένωση των συντρόφων δεν είναι εφικτή, η σχέση είτε αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες ή θεωρείται ως και αδύνατη. Η Λιάνα, 18χρονη φοιτήτρια Αρχαιολογίας, θα στείλει δύο γράμματα στην Αντιγόνη, το πρώτο στο τεύχος 139 και το δεύτερο στο τεύχος 143, που αναφέρουν ως πρόβλημα της σχέσης την διαφορά πνευματικού επιπέδου από το σύντροφό της. Αν και δηλώνει ερωτευμένη, φοβάται ότι αυτή η διαφορά καθιστά τη σχέση προβληματική: *“Οι διαφορές μεταξύ μας είναι τεράστιες. Όσον αφορά την μόρφωση και τα γούστα μας βρισκόμαστε στα δύο άκρα αντίθετα[...] Οι βασικές διαφορές της πνευματικής καλλιέργειας είναι αρκετές για να με κάνουν να σκέφτομαι σοβαρά αν είναι δυνατό να στηριχτεί εκεί μια ευτυχία. Η διαφορά της κοινωνικής μας θέσης δεν με ενδιαφέρει.”*¹³⁰ Το γράμμα της Λιάνας παρουσιάζει ένα ενδιαφέρον παράδοξο, καθώς αντιτίθεται στο στερεότυπο της πνευματικής υπεροχής των ανδρών - η οποία αποτυπώνεται στην ανώτερη κοινωνικά θέση που κατέχουν στη δημόσια σφαίρα - , αντικατοπτρίζοντας τη μεταβολή που συντελείται στη δεκαετία του '60, όταν όλο και περισσότερα κορίτσια, επιλέγουν να συνεχίσουν στην ανώτατη εκπαίδευση και μπαίνουν στην αγορά εργασίας, διεκδικώντας θέσεις μεγαλύτερου κοινωνικού κύρους. Το ίδιο θέμα, λίγο διαφοροποιημένο, θίγεται και στη στήλη της κυρίας Μίρκας στο τεύχος 1.094 του *Ρομάντσου*, όταν ένα σύζυγος αυτή τη φορά, της απευθύνεται ζητώντας να τον βοηθήσει να διαχειριστεί την επαγγελματική επιτυχία της γυναίκας του, η οποία παίρνοντας προαγωγή στη δουλειά της, πλέον κερδίζει περισσότερα από εκείνον και νιώθει μειονεκτικά. Η συναισθηματική περιγραφή της κατάστασής του είναι ενδεικτική της αμηχανίας και της σύγχυσης που προκαλεί στα άτομα αυτή η μεταβολή: *“Θα αντέξει η αγάπη μας αυτή τη δοκιμασία; Έρχονται στιγμές που αισθάνομαι την ανάγκη να την ταπεινώσω για να ικανοποιηθεί η πληγωμένη μου φιλοτιμία. Αρχισα να πιστεύω ότι δεν είμαι πια ο νοικοκύρης μέσα στο σπίτι μου, ο αρχηγός της οικογένειάς μου, όπως ήταν ο πατέρας μου.”*¹³¹ Η Υβόν Κοσμά μελετώντας την ταινία «Δεσποινίς Διευθυντής», που προβάλλεται στις αίθουσες την ίδια χρονιά που συντάσσονται οι τρεις αυτές επιστολές και στην οποία περιγράφεται με τον πλέον γλαφυρό τρόπο η μεταβολή που συζητάμε, διαπιστώνει πως ο ετεροφυλοφιλικός έρωτας φέρεται ως καταρχήν ιεραρχικός και θεμελιώνεται στη γυναικεία υποτέλεια. Ο έρωτας, συνεχίζει, εμπλέκεται σ' ένα ευρύτερο σύστημα λόγων, διαμέσου του οποίου

¹³⁰ Πάνθεον, τ.139, 22/7/64, σελ.41.

¹³¹ Ρομάντσο, τ. 1094, 18/2/64, σελ.88.

καθορίζονται οι κανόνες και οι όροι στους οποίους οφείλει να υπόκειται, καθώς και οι προσδοκώμενοι τρόποι ερμηνείας των ρόλων των υποκειμένων που μετέχουν σε αυτόν.¹³² Έτσι, η αλλαγή του γυναικείου ρόλου, θέτει σε αμφισβήτηση το καθεστώς της υποτέλειας, προκαλώντας σύγχυση στα άτομα, που νιώθουν ότι η σχέση τους καθίσταται προβληματική και δυσλειτουργική.

Μπορούμε να εικάσουμε λοιπόν, πως αν στη σχέση της Λιάνας, η διαφορά πνευματικού επιπέδου ήταν αντίστροφη, αυτό δεν θα αποτελούσε αιτία χωρισμού, τώρα όμως το πρόβλημα μοιάζει δυσεπίλυτο. Η Αντιγόνη φαίνεται πως δεν μπορεί να δώσει διέξοδο στους προβληματισμούς της επιστολογράφου και τη συμβουλεύει να ψάξει βαθιά μέσα της και να ανακαλύψει τι πραγματικά προσδοκά από τη σχέση και τον έρωτα: *“Αν το ιδανικό σου στον έρωτα είναι ένα καλό παιδί τότε αγάπα τον και προχώρα. Αλλά πρέπει να μάθεις τι ζητάς[...]* Ψάξε μέσα σου βαθιά και αναλόγισου αν ένα τέτοιο πρόβλημα θα μπορούσες να το συζητήσεις με τον Κώστα και αυτός να σε προωθήσει θετικά στην κατάκτηση του εαυτού σου. Δεν ξέρω τι άλλο να σου πω, πίστεψέ με, στεναχωριέμαι που δεν ξέρω...”¹³³

Ένα ακόμη γράμμα που συναντούμε στο τεύχος 176¹³⁴, με θέματα την πνευματική επαφή των δύο φύλων στον έρωτα, προέρχεται από το νεαρό φοιτητή με το ψευδώνυμο «ΓΙΑΛΟΣ», το οποίο μας προσφέρει μια έξοχη περιγραφή όλων των κοινωνικών στερεοτύπων, για τις ιδιότητες των φύλων και το πώς αυτές διαμορφώνουν τη μεταξύ τους ερωτική σχέση. Ο ίδιος, απατώντας σε επιστολή αναγνώστριας σε προηγούμενο τεύχος, που βίωσε ερωτική απογοήτευση, λόγω της πνευματικής της διαφοράς από το φίλο της, εκφράζει επίσης την απογοήτευσή του και την αδυναμία του να βρει πνευματικό συνοδοιπόρο. Αν και παραδέχεται ότι υπάρχουν *“σκεπτόμενες κοπέλες”* με καλλιέργεια και *“κάποιο βάθος”*, εντούτοις, όπως αναφέρει: *“υπάρχουν κάποια πράγματα που αναμφισβήτητα στερούν τη γυναίκα από τη δυνατότητα πλήρους κατανόησης του συντρόφου της και αντιστρόφως”*. Στη συνέχεια κάνει μια μακροσκελή κι εκτενή αναφορά, ξεκινώντας από την προϊστορική εποχή, θέλοντας να αποδείξει, πως εκ φύσεως τα δύο φύλα έχουν χαρακτηριστικές και ιδιοσυγκρασιακές διαφορές, οι οποίες τελικά οδηγούν τη μεταξύ τους σχέση στην αλληλοσυμπλήρωση. Έτσι χαρακτηριστικά σημειώνει, πως από την προϊστορία ως σήμερα σκοπός της γυναικείας ζωής και τέρμα, ήταν το να αποκατασταθεί στο πλευρό του άντρα, που αντιθέτως ήταν πάντα κυνηγός, εξερευνητής και εφευρέτης: *“εξ' υπαρχής το αρσενικό είχε περισσότερες δυνατότητες εξασκήσεως του πνεύματός του, “του πνεύματός του”, σε αντιδιαστολή με την “ψυχικότητα”, τη λεπτότητα, το αίσθημα[...]*η γυναίκα είναι ικανή για μεγάλες προσφορές και θυσίες και

¹³² Υβόν Κοσμά, «Εικόνες για το φύλο μέσα από τον ελληνικό κινηματογράφο του '60: Η ταινία «Δεσποινίς Διευθυντής»», στο (επιμ.) Αλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, ό.π., σελ.405-406.

¹³³ Πάνθεον, τ.143, 19/8/64, σελ.30.

¹³⁴ Πάνθεον, τ.176, 7/4/65, σελ.37.

αίσθημα προς έναν άνδρα. Όχι όμως και για πνευματική συνοδοιπόρος. Ακριβώς όπως και ο άνδρας δεν μπορεί να διεκδικήσει συνοδοιπορία στη χάρη και στην ομορφιά από το «ωραίο φύλο».”.

Ο έρωτας επομένως, όντως αποτελεί μια πνευματική ένωση των δύο φύλων, η οποία όμως βασίζεται στην αλληλοσυμπλήρωση δύο διαφορετικών πνευματικών ποιοτήτων. Η γυναικεία πνευματικότητα συνίσταται στην ενσυναίσθηση, την τρυφερότητα και την προσφορά προς τους άλλους, ενώ η ανδρική στην ευφυΐα, την ευρηματικότητα, τον ορθό λόγο, τη διαρκή αναζήτηση της γνώσης και της εξέλιξης. Η ένωση μπορεί να επιτευχθεί, μόνο όταν ο άνδρας κι η γυναίκα είναι άξιοι εκπρόσωποι των πνευματικών ποιοτήτων του φύλου τους. Η διαφορετικότητα αυτή βέβαια, χρησιμοποιείται ως ευφημισμός, για να δηλώσει την πνευματική κατωτερότητα του γυναικείου φύλου.

– *Ο έρωτας ως χαμένος παράδεισος.*

Αναφέρθηκε παραπάνω, μελετώντας τα γράμματα της στήλης «Μεταξύ μας» πως η εγκατάλειψη μιας κοπέλας από το σύντροφό της, ειδικά εφόσον οι σχέσεις τους είχαν προχωρήσει στη σεξουαλική επαφή, οδηγούσε σε σκέψεις αυτοκτονίας, αφού ο στιγμισμός και ο κοινωνικός θάνατος που επέφερε μια τέτοια κατάσταση, φάνταζε δυσβάσταχτο φορτίο για τις νεαρές. Ωστόσο οι ίδιες διατυπώσεις εντοπίζονται και στα γράμματα των νεαρών επιστολογράφων που δεν είχαν «ατιμαστεί» από τους συντρόφους που τις εγκαταλείπουν. Η απελπισία σε αυτή την περίπτωση σχετίζεται με την απώλεια νοήματος της ύπαρξης, στην οποία οδηγεί η απώλεια του έρωτα, του χαμένου παραδείσου. Η περιγραφή της 19χρονης «Λαβίνια» για την ερωτική απογοήτευση που βιώνει είναι ενδεικτική: *“Όρες ώρες νιώθω ένα κύμα απελπισίας να με πλημμυρίζει και αναρωτιέμαι γιατί υπάρχω, γιατί ζω. Η καρδιά μου ήταν τόσο γεμάτη από ευτυχία που απορώ πώς άντεξε στην απότομη θλίψη και δεν θρυμματίστηκε. Όλα μου φαίνονται σκοτεινά.”*¹³⁵ Η απώλεια του έρωτα, που αποστερεί την ίδια τη ζωή από το νόημα της, είναι κοινός τόπος στα γράμματα που έχουν ως θέμα την ερωτική απογοήτευση, ενδεικτική είναι μια ακόμη επιστολή στο τεύχος 186 μιας 20χρονης κοπέλας που υπογράφει ως «ΧΩΡΙΣ ΕΛΠΙΔΑ»: *“Τρελάθηκα Αντιγόνη, το χτύπημα ήταν φοβερό τον αγαπούσα πολύ. Έβλεπα τα όνειρά μου να γίνονται συντρίμια και περισσότερο απ’ όλα να χάνεται η ζωή μου”*¹³⁶

– *Ο ρομαντικός έρωτας των εφήβων.*

¹³⁵ Πάνθεον, τ.141, 5/8/64, σελ.41.

¹³⁶ Πάνθεον, τ.186, 16/6/65, 24.

Μέχρι στιγμής, όσες επιστολές εξετάσαμε και είχαν ως θέμα τις ερωτικές σχέσεις, προέρχονται από επιστολογράφους που βρίσκονται στο στάδιο της μετεφηβείας. Εντούτοις, στη στήλη της Αντιγόνης, το μεγαλύτερο ποσοστό των γραμμάτων αυτής της κατηγορίας, προέρχεται από τα κορίτσια που βρίσκονται στην εφηβεία. Τα κορίτσια 13 έως 16 ετών που γράφουν στην Αντιγόνη, σχεδόν πάντα, μιλούν για κάποιο πλατωνικό έρωτα, καθώς οι συναναστροφές με το άλλο φύλο στην εφηβεία είναι περιορισμένες. Συνήθως πρόκειται για ένα αγόρι που βλέπουν στο σχολείο, ή στη γειτονιά ή στον τόπο που παραθερίζουν, το οποίο έχουν συναναστραφεί από λίγο έως καθόλου, ή σε άλλες περιπτώσεις έχουν ξεκινήσει να αλληλογραφούν μαζί του και σε πιο σπάνια έχουν βγει λίγα ραντεβού. Φυσικά, ακόμη και αυτού του είδους η περιορισμένη επαφή, θεωρείται υπεραρκετή για την ηλικία τους και η οποιαδήποτε συνάντηση γίνεται κρυφά από τους γονείς. Το φλερτ, που δεν περιορίζεται σε βλέμματα που ανταλλάσσονται μακρόθεν, αλλά γίνεται εκ του σύνεγγυς, αντιμετωπίζεται με καχυποψία τόσο από την Αντιγόνη, όσο και από τα ίδια τα κορίτσια που φαίνεται να φοβούνται τις «οικειότητες» μιας κοντινής επαφής. Οι αισθηματικοί λόγοι των εφήβων εντούτοις, χαρακτηρίζονται από ένταση και πάθος και από την πλευρά της Αντιγόνης αντιμετωπίζονται πάντα με κατανόηση και συμπάθεια.

Πιο ενδεικτικό είναι το γράμμα της 16χρονης Λιάνας που συναντάμε στο τεύχος 118,¹³⁷ η οποία περιγράφει μια τυπική για την εφηβεία ερωτική ιστορία: *“Από πέρσι κάποιο αγόρι από το σχολείο ζήτησε να γνωριστούμε. Εγώ δεν ξέρω γιατί αρνήθηκα (Να λάβεις υπόψιν σου ότι δεν είχα καμία σχέση με αγόρι ιδιαίτερη πριν). Αρχισα, όμως, να τον αγαπώ τόσο, που έφτασαν μέρες, που το μόνο που ήθελα ήταν να τον βλέπω για να νιώσω απέραντα ευτυχισμένη.”*, αφού ξεκίνησαν να αλληλογραφούν και γνωρίστηκαν λίγο καλύτερα σε μια σχολική εκδρομή, κάποια στιγμή *“μου ζήτησε να με δει σε ένα ζαχαροπλαστείο, εγώ δεν μπόρεσα να πάω γιατί είμαι πολύ περιορισμένη και του 'γραφα να με συγχωρήσει που δεν πήγα και το γράμμα αυτό το έπιασε η μητέρα μου...”*. Μετά το περιστατικό αυτό, η μικρή Λιάνα παρατήρησε αλλαγή στη συμπεριφορά του και απογοητευμένη: *“αποφάσισα να σχίσω τα γράμματά του και να δώσω πίσω δύο φωτογραφίες του...Τα έκανα όλα ελπίζοντας ότι θα έπαυα να τον λατρεύω και για να πάψω να υποφέρω και να κλαίω μόνο με το άκουσμα του ονόματός του...Στις 20-1-64 μου στέλνει ένα γράμμα και μου λέει ότι από τότε που με γνώρισε δεν τα ξαναέφτιαξε με καμία κοπέλα και ότι μ' αγαπά. Δεν πίστευα ότι ένα αγόρι μπορεί να ρίξει τόσο τον εγωισμό του. Πραγματικά χάρηκα τόσο[...] του είπα να πάμε σινεμά και αφού πήρα την άδεια του μπαμπά και της μαμάς με φωνές και υποσχέσεις, πήγαμε.”*. Ωστόσο το ρομαντικό ειδύλλιο της Λιάνας μοιάζει θνησιγενές, καθώς το νεαρό αγόρι που αγάπησε τον επόμενο χρόνο θα φύγει για

¹³⁷ Πάνθεον, τ.118, 26/2/64, σελ.28.

σπουδές στην Ιταλία και έτσι έχει περιέλθει σε κατάσταση απελπισίας “Δεν θέλω να τον χάσω, τον λατρεύω και αγαπάει πολύ κανείς όταν είναι σε αυτή την ηλικία. Και μέρα με την ημέρα τον αγαπάω όλο και πιο πολύ, δεν το πίστευα ότι μπορεί να αγαπήσει η ανθρώπινη ψυχή τόσο πολύ.” Η Αντιγόνη συμφωνεί με τη Λιάνα, πως αγαπάει πολύ κανείς σε αυτή την ηλικία, καθώς “Ερωτευόμαστε τον έρωτα σε αυτή την ηλικία και αγαπάμε αυτόν που τον ενσαρκώνει”. Θεωρεί πως, όσο η ιστορία της περιοριζόταν στα γράμματα που της τόνωναν το ηθικό ήταν ευτυχισμένη, όμως στην ηλικία αυτή δεν μπορεί κανείς να αντιμετωπίσει τις πραγματικές συγκρούσεις και προβλήματα μιας σχέσης και για το λόγο αυτό είναι προτιμότεροι οι ρομαντικοί έρωτες που παραμένουν “στη σφαίρα του ονείρου”.

Φυσικά σε όλες τις επιστολές των εφήβων έχουμε να κάνουμε μ' έναν ασώματο έρωτα, ο οποίος είναι η νόρμα και για μεγαλύτερα κορίτσια. Είναι άξιο αναφοράς πως τον πρώτο χρόνο της στήλης τα γράμματα των πολύ νεαρών κοριτσιών που εκφράζουν τις ερωτικές τους ανησυχίες σπανίζουν, όσο όμως η στήλη εδραιώνεται, από το '65 και μετά, η Αντιγόνη «βομβαρδίζεται» με γράμματα 14χρονων και 15χρονων κοριτσιών. Ίσως αυτό να οφείλεται εν μέρει, στο γεγονός πως τα μικρότερα κορίτσια ένιωθαν κάποια ντροπή να εκφραστούν σε ένα σχεδόν δημόσιο πλαίσιο, φοβούμενες την ειρωνεία, την απαξίωση ή και την επίπληξη ακόμη, από τους συντάκτες των στηλών. Η στάση των άλλων συντακτών, οι οποίοι είναι αρκετά μεγαλύτεροι σε ηλικία, είναι μάλλον αποθαρρυντική και λίγο έως πολύ κοινή. Η συνήθης συμβουλή προς τις εφήβους είναι να κοιτάζουν τα μαθήματά τους και να αφήσουν τα αισθηματικά μπερδέματα για αργότερα. Η νεαρή Αντιγόνη όμως, φαίνεται πως κερδίζει την εμπιστοσύνη των κοριτσιών με τη στάση και τις απαντήσεις της, καθώς δεν απαξιώνει ποτέ τα προβλήματα των αναγνωστών της και τα αντιμετωπίζει όλα με φιλική διάθεση, υπευθυνότητα και σοβαρότητα.

Ορισμένοι όμως αναγνώστες της στήλης δεν συμμερίζονται την κατανόηση της Αντιγόνης. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή μιας 20χρονης φίλης της σελίδας στο τεύχος 237.¹³⁸ “*Το κακό με τη στήλη μας είναι ότι έχει καταντήσει σελίδα εξομολογήσεως ερωτικών περιπετειών 15χρονων και 16χρονων κοριτσιών[...]κορίτσια (γιατί στο ασθενές φύλο παρατηρείται αυτή η μανία) 14 και 16 χρονών δεν μπορούν να μιλούν για σοβαρά ερωτικά προβλήματα*”. Θεωρεί πως αυτή η κατάσταση αποθαρρύνει τους λίγο μεγαλύτερους και «σοβαρότερους» αναγνώστες της στήλης απ' το να συμμετέχουν σε αυτή και καταλήγει: “*δεν εννοώ ότι η σελίδα μας πρέπει να πάψει να ασχολείται με τα προβλήματα των νέων, αλλά μπορεί να εξετάζει προβλήματα περισσότερο γενικά και όχι τόσο προσωπικά και πάνω από όλα προβλήματα νεανικά και όχι μόνον ερωτικά (δεν νομίζω ότι το μόνο ζήτημα που απασχολεί τους νέους είναι ο έρωτας γιατί τότε...θα αρχίσω να πιστεύω όλα όσα μας καταμαρτυρεί η*

¹³⁸ Πάνθεον τ.237 8/6/66, σελ.24.

σημερινή γερουσία.)”. Όπως διαπιστώθηκε και από τη μελέτη των γραμμάτων της στήλης «Μεταξύ μας», ο έρωτας αντιμετωπίζεται, συνήθως από αναγνώστες που αναζητούν μια πιο «σοβαρή» θεματολογία στις στήλες, ως ζήτημα ελαφρό και ειδικά όταν καταπιάνονται με αυτό νεαρά κορίτσια. Το φύλο και η ηλικία φαίνεται να συνιστούν κριτήρια αξιολόγησης της σοβαρότητας και ωριμότητας, έτσι η νεανική γυναικεία καρδιά θεωρείται ευεπίφορη στους επιπόλαιους έρωτες και τα προβλήματα που αυτή γεννά αντιμετωπίζονται ως ασόβαρα.

Για την Αντιγόνη όμως, είναι μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για καθοδήγηση και ορθή διαπαιδαγώγηση: *“Οι καρδιές των 14 και 16χρονών είναι καρδιές ανθρώπων που υποφέρουν. Ίσως αντικειμενικά, να υποφέρουν για το τίποτα, αλλά αυτό είμαστε εμείς που θα τους το δείξουμε, [...] όλα τ' άλλα νέα παιδιά της παρέας που είναι ωριμότερα, σοβαρότερα, μεγαλύτερα. Τους δικούς μας ανθρώπους[...]προσπαθούμε με τη λογική μας, που αυτοί δεν έχουν πάντα, με την ψυχραιμία μας, που αυτοί στερούνται, με τη σωστή αξιολόγηση, να τους βάλουμε σ' έναν ίσιο δρόμο σκέψης[...] Κι ένας από τους σκοπούς αυτής της σελίδας είναι να βοηθήσει τα νιάτα, μέσα από την ελεύθερη συζήτηση, να βρουν τον εαυτό τους, απομακρύνοντας τους λαβυρίνθους των συναισθημάτων ή τις παγίδες της επιπολαιότητας.”*¹³⁹ Ο εφηβικός έρωτας, υπό το πρίσμα της Αντιγόνης, είναι ένα θέμα σοβαρό, όχι μόνο γιατί τα κορίτσια το βιώνουν ως πολύ έντονο και σοβαρό πρόβλημα της ζωής τους, αλλά επειδή η άγνοια, η επιπολαιότητα και η ένταση των συναισθημάτων τους, που υπερβαίνει την ικανότητα της λογικής να τα δαμάσει, μπορεί να οδηγήσουν σε επικίνδυνα μονοπάτια. Τα λόγια αυτά της Αντιγόνης φαίνεται να επιβεβαιώνουν την διατύπωση του προηγούμενου κεφαλαίου, ότι η εν λόγω σελίδα και η στάση της Αντιγόνης, προσφέρουν ένα εναλλακτικό δρόμο διαχείρισης του «προβλήματος νεολαία», ο οποίος δεν περνά μέσα από τον ηθικό πανικό και τα ηθικοπλαστικά κηρύγματα, αλλά από την ψυχραιμη καθοδήγηση, ώστε οι νέοι να ευθυγραμμιστούν *“σ' έναν ίσιο δρόμο σκέψης”*.

Στη γραμμή της Αντιγόνης συναντούμε και ένα άλλο γράμμα, ενός 28χρονου σταθερού επιστολογράφου της στήλης, που υπογράφει ως «Ασήμαντος» και σκοπός του γράμματός του είναι να συμβουλέψει και να προστατέψει τα νεαρά κορίτσια από τις παγίδες του έρωτα: *“Κυρίως οι κοπελίτσες, πιο ευαίσθητες βλέπετε, ζητούν συμβουλές για κάποιο ερωτικό τους πρόβλημα. Ο έρωτας παίζει πρωταρχικό ρόλο στη ζωή μας. Όμως τα κοριτσάκια των 14 ή 16χρονών καλά θα κάνουν να κοιτάζουν, προς το παρόν, τα μαθήματά τους και να αφήνουν τον έρωτα ήσυχο, γιατί δεν χωρατεύει! Όχι επιπολαιότητες, μικρές μου! [...] Ας με ακούσουν, αν θέλουν, όλες οι κοπέλες: Οι άνδρες είμαστε ψεύτες και υποκριτές στις σχέσεις μας μαζί σας! Σπανίζουν οι τίμιοι σήμερα[...] Εσείς πλάσματα αγνά και άδοξα, διψασμένα για “τη γνώση του άγνωστου”, του μυστηριακού προβλήματος που λέγεται έρωτας και σεξ- το οποίο η Οικογένεια,*

¹³⁹ Στο ίδιο, ό.π.

η Εκκλησία και το Σχολείο δεν τολμούν ακόμη αν και τόσο ζωτικό, επιτακτικό να το ανασύρουν από τα ερέβη που το έχουν καταδικάσει – εσείς πέφτετε θύματα[...] δείχνοντάς μας τυφλή εμπιστοσύνη[...] Η εμπιστοσύνη σας προδίδεται, ο ψυχικός σας κόσμος δοκιμάζεται σκληρά από όλους σχεδόν εμάς τους ασυνείδητους και αποκτάτε από μικρές πικρές εμπειρίες από τη ζωή και τον έρωτα.”.¹⁴⁰

Το παραπάνω απόσπασμα έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς αναπαράγει μια σειρά στερεοτύπων που σχετίζονται με τις ερωτικές σχέσεις των νέων ανθρώπων. Καταρχάς η αυτονόητη θέση του θύματος που κατέχει η γυναίκα σε αυτή τη σχέση, επιβεβαιώνει την παρατήρηση πως ο ετεροφυλοφιλικός έρωτας είναι καταρχήν ιεραρχικός και θεμελιώνεται στη γυναικεία υποτέλεια.¹⁴¹ Δεύτερον απαντάται για ακόμη μια φορά το ρομαντικό στερεότυπο σχετικά με την εύθραυστη και αδύναμη γυναικεία ψυχή και ιδιοσυγκρασία που ασφυκτιά, αλλά κυρίως κινδυνεύει, στον υπολογιστικό, ορθολογιστικό και σκληρό κόσμο των ανδρών.¹⁴² Τρίτον επιβεβαιώνει την παρατήρηση για τον ασώματο έρωτα των γυναικών, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την απουσία σωματικής ερωτικής επιθυμίας, όχι όμως λόγω πατριαρχικής επιβολής, αλλά επειδή η γυναικεία σεξουαλική επιθυμία είναι εκ φύσεως άτονη και εξασθενημένη συγκρινόμενη με την ανδρική.¹⁴³ Μέσα από αυτό το πρίσμα, οι θεσμοί της κοινωνίας και της πολιτείας καλούνται να επέμβουν, ώστε να προστατεύσουν τα νεαρά κορίτσια που βρίσκονται «εν κινδύνω». Δεν είναι η πρώτη φορά που συναντάμε στους λόγους των περιοδικών, είτε σε άρθρα, είτε στις στήλες αλληλογραφίας, την έκκληση για σεξουαλική διαπαιδαγώγηση των εφήβων, με ευθύνη ενός επίσημου φορέα, όπως το σχολείο.¹⁴⁴ Ο ηθικός πανικός για την έκλυση των ηθών στη νεολαία, οδήγησε συχνά στην πεποίθηση πως, εάν κάποια θέματα, τόσο «κεφαλαιώδη», όσο η σεξουαλικότητα και η σεξουαλική συμπεριφορά των νέων, παρέμεναν ταμπού, χωρίς οργανωμένη και υπεύθυνη αντιμετώπιση, η κοινωνία δεν θα κατόρθωνε ποτέ να επιτύχει τη σεξουαλική πειθάρχηση της νεολαίας, ή οποία θα παρέμενε έρμαιο των στρεβλών και ανήθικων προτύπων, που προβάλλει ο κινηματογράφος και ο δυτικός πολιτισμός της κατανάλωσης.

¹⁴⁰ Πάνθεον, τ.226, 23/3/66, σελ.26.

¹⁴¹ Υβόν Κοσμά, ό.π.,σελ. 405.

¹⁴² Nancy F. Cott, *The bonds of Womanhood. Women's Sphere in New England, 1780-1835*, Yale University Press, χ.τ., 1977, σελ.66-69.

¹⁴³ Hera Cook, *The Long Sexual Revolution. English Women, Sex and Contraception 1800-1975*, Oxford University Press, Η.Π.Α. 2004, σελ.62. Όπως και David Allyn, *Make love not war. The Sexual Revolution; An unfettered history*, Routledge, Νέα Υόρκη 2016, σελ.13.

¹⁴⁴ Στο *Ρομάντσο* ενδεικτικό είναι το άρθρο «Οι νέοι, ο έρωτας και ο γάμος», που αναφέρεται στην πρωτοβουλία του κολεγίου Τομς Ρίβερ του Νιου Τζέρσευ να εγκαινιάσει ένα νέο κλάδο διδασκαλίας για τη σεξουαλική αγωγή των εφήβων. βλ. *Ρομάντσο*, τ.1101, 7/4/64, σελ.87. Στο Πάνθεον συναντούμε αναδημοσίευση ιταλικού άρθρου, με αφορμή την πρόταση ομάδας Ιταλών βουλευτών, να ενταχθεί το μάθημα της σεξουαλικής αγωγής στο σχολείο. Το άρθρο έχει τίτλο «Η σεξουαλική αγωγή στο σχολείο» και υπογράφεται από την Ιταλίδα δημοσιογράφο Φράνκα Γιόβινε βλ. Πάνθεον, τ.282, 19/4/67, σελ.83.

– Ο αμαρτωλός πόθος των ενστίκτων.

Και αυτό μας φέρνει σ' ένα, επίσης σημαντικό στοιχείο που εντοπίζεται στους αισθηματικούς λόγους των επιστολογράφων και αφορά τη σεξουαλική απελευθέρωση (ή ελευθεριότητα) στις ερωτικές σχέσεις των νέων. Όπως αποκαλύπτουν τα γράμματα της στήλης, όλο και περισσότεροι νέοι και νέες έχουν προγαμιαίες σχέσεις, οι οποίες ωστόσο, δεν καταλήγουν σε γάμο. Το φαινόμενο αυτό φαίνεται να διχάζει τους επιστολογράφους. Η Αντιγόνη αποφεύγει τις ακραίες τοποθετήσεις, χωρίς να καταδικάζει σε κάθε περίπτωση το σεξ εκτός γάμου, τηρεί μια επιφυλακτική στάση απέναντι σε αυτό, θεωρώντας τον αληθινό έρωτα νομιμοποιητικό για το σεξ και τονίζοντας με κάθε ευκαιρία πως οι κοπέλες πρέπει να είναι πολύ προσεκτικές και υπεύθυνες απέναντι στο συγκεκριμένο θέμα. Εάν ο ρομαντικός έρωτας των εφήβων και η χριστιανική αγάπη των συζύγων, εξαίρονται και ανάγονται σε απόλυτα ιδανικά, ακόμη και σε θρησκευτική πίστη σύμφωνα με τον May, δεν συμβαίνει το ίδιο με το σεξ, το οποίο εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται με βάση το δυισμό της χριστιανικής ηθικής, που βλέπει το σώμα ως θνησιγενές και αμαρτωλό, ενώ την ψυχή αγνή και αιώνια. Ένα κομμάτι του ηθικού πανικού για την νεολαία, βλέπει την εποχή ως ιδιαίτερος επικίνδυνη, καθώς προτάσσει ως ιδεολογία την απελευθέρωση των ενστίκτων, λειτουργώντας με τον τρόπο αυτό ως οδοστρωτήρας των ηθικών αξιών, στις οποίες θεμελιώνεται η κοινωνική ευταξία. Η απελευθέρωση των ενστίκτων, επί της ουσίας, υπονοεί την απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας, καθώς ο ανδρικός ερωτικός πόθος θεωρείται δεδομένος και διαχρονικός.

Ο ίδιος επιστολογράφος, που σε προηγούμενη επιστολή του είδαμε να υπερασπίζεται με σθένος τα νεαρά κορίτσια, που παρασυρόμενα από την άγνοια και την αθωότητα τους, πέφτουν θύματα ασυνείδητων και ανέντιμων ανδρών, στο τεύχος 240 παρουσιάζει μια διαφορετική εκδοχή των σχέσεων των δύο φύλων. Αυτή τη φορά όμως, ο θύτης είναι η γυναίκα και θύμα της ο άνδρας. Ο «Ασήμαντος» αναφέρει πως βασικός υπαίτιος για την ηθική κατάρπωση της σύγχρονης κοινωνίας είναι η γυναίκα. Επιβεβαιώνοντας, τον κοινό τόπο της εποχής για τον «εκτραχηλισμό των ηθών» στη σύγχρονη κοινωνία και ειδικά στη νεολαία, διερωτάται ποιος φέρει τη μεγαλύτερη ευθύνη μεταξύ των φύλων για την εξέλιξη αυτή και καταλήγει πως η ευθύνη βαραίνει τις σύγχρονες γυναίκες: *“Η γυναίκα εκ φύσεως ζει και αναπνέει για την αμαρτία (εννοώ τις ώριμες κι όχι τα κοριτσόπουλα, τα οποία...ου γάρ οίδασι τί πιούσιν.) Είναι Σατανάς που μας προκαλεί τη ανοχή του Νόμου[...]αυτή μας βάζει σε πειρασμό ενσυνείδητα και ατιμώρητα, ξυπνώντας τα ταπεινά μας ένστικτα[...] Ρίξτε μια ματιά στο δρόμο, στα μπαρ, στα ζαχαροπλαστεία, στη θάλασσα, στο σινεμά και θα πεισθείτε. Θα δείτε τη συμπεριφορά των γυναικών, τη στάση τους (πως κάθονται ιδίως!) πως μιλάνε, τι φοράνε,*

πως περπατάνε και θα παραδεχτείτε ότι βάζουν τα δυνατά τους να μας προκαλέσουν! Πάση θυσία! Πετυχαίνουν το σκοπό τους είτε το κάνουν από ανοησία, είτε από φιλαρέσκεια ή ακόμα και από σαδισμό[...] Ας ερχόταν όμως ο Νόμος (4000 ας πούμε) να τις βουτήξει από τ' αυτί για "μέσα" όλες αυτές και σου 'λεγα εγώ[...] Μήπως οι γυναίκες κάνουν τους άνδρες ανήθικους; Ρωτώ...".¹⁴⁵ Κλείνει την επιστολή βάλλοντας κατά άλλων χώρων της Δύσης, όπου οι ηθικοί φραγμοί έχουν καταρριφθεί και υπάρχει "σχεδόν απόλυτη ελευθερία" στις σχέσεις των δύο φύλων.

Ένα ακόμη γράμμα στη στήλη, επίσης νεαρού άνδρα, αγανακτισμένου με την ηθική κατάπτωση της σύγχρονης κοινωνίας, συναντούμε στο τεύχος 206. Αν και ο συγκεκριμένος επιστολογράφος δεν αναφέρει τις γυναίκες ως αιτία της αποχαλίνωσης, εντούτοις θεωρεί πως αυτή αντικατοπτρίζεται στη σεξουαλική τους απελευθέρωση. Ως παράδειγμα αναφέρει τις νεαρές Σουηδέζες τουρίστριες στο Ανατολικό Πήλιο, οι οποίες "εκοιμώντο και έπαιρναν το μπάνιο τους εν περιβολή Εύας, προσέτι έκαμον έρωτα με τον πρώτο τυχόντα.". Ως αιτία της κατάπτωσης των ηθών, ο συγκεκριμένος επιστολογράφος, θεωρεί την απελευθέρωση των ενστίκτων, που προκαλεί "ο κινηματογράφος, το ανήθικο βιβλίο, οι άσεμνες εικόνες".¹⁴⁶

Παρά τα διαφορετικά αίτια που εντοπίζουν οι δύο επιστολογράφοι, συμφωνούν ως προς το γεγονός, ότι δείκτης της ηθικής παρακμής είναι η σεξουαλική "ελευθεριότητα" των σύγχρονων γυναικών. Η κυοφορούμενη, κατά τη δεκαετία του '60, ιδέα ότι μια γυναίκα έχει το δικαίωμα να διαθέσει το σώμα της όπως αυτή ορίζει, αντιμετωπίζεται ως ρηξικέλευθη, πλέον επικίνδυνη και αντιδραστική, καθώς αντιτίθεται "στον αρχαίο πολιτισμό του διπλού κανόνα".¹⁴⁷ Η θέση της Αντιγόνης, που όπως αναφέρθηκε αναδεικνύεται ως δέον γενέσθαι σε κάθε περίπτωση, είναι κατηγορηματική ως προς αυτό. Στο τεύχος 209,¹⁴⁸ μια 23χρονη κοπέλα αντιμετωπίζει πρόβλημα στη σχέση με το φίλο της, ο οποίος κάποια στιγμή της πρότεινε "να προχωρήσουν τη σχέση τους" και εκείνη αρνήθηκε γιατί "οι αρχές της" δεν της το επέτρεπαν. Προβληματίζεται όμως, καθώς ο φίλος της έχει "πολύ μοντέρνες ιδέες, για την Ελλάδα, νομίζει ότι όλα μπορεί να επιτρέπονται και να είναι ανεκτά όπως στη Σουηδία. Μου λέει ότι δεν πρέπει να στερούμεθα τη φύση. Δεν μπορώ να καταλάβω, ίσως να 'χει δίκιο, αλλά πως μπορούμε να παραμερίσουμε τον ηθικό νόμο και τη λογική;". Η συγκεκριμένη επιστολογράφος βρίσκεται σε σύγχυση και αμηχανία, διαπιστώνοντας την αντιφατική στάση των ανδρών στο ζήτημα αυτό: "Ζητάνε να κάνεις έρωτα και όταν κάνεις σε κακοχαρακτηρίζουν και μόλις σε απολαύσουν σε πετάνε σα στημένο λεμόνι. Αν πάλι είσαι σεμνή σε διώχνουν γιατί δεν τους ικανοποιείς. Δεν ξέρω ποιο είναι το σωστό, δεν ξέρω πώς να

¹⁴⁵ Πάνθεον, τ.240, 29/6/66, σελ.24-25.

¹⁴⁶ Πάνθεον, τ.206, 3/11/65, σελ.36-37.

¹⁴⁷ David Allyn, ό.π., σελ.12.

¹⁴⁸ Πάνθεον, τ.209, 24/11/65, σελ.37.

φερθώ...”. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πως και σε αυτή την περίπτωση, όπως και σε άλλες αντίστοιχες, οι νεαρές κοπέλες αντιμετωπίζουν το ζήτημα αυτό κάπως «εργαλειακά», ποτέ δεν είναι γνώμονας, για μια απόφαση τέτοιου είδους, το πως οι ίδιες νιώθουν και το τι επιθυμούν. Είναι περισσότερο μια απόφασης στρατηγικής σημασίας για το μέλλον του δεσμού τους, για την ικανοποίηση του συντρόφου τους ή για την υπεράσπιση της ηθικής τους υπόστασης. Η απάντηση της Αντιγόνης, παρόλο που δηλώνει πως δεν είναι αρμόδια να απαντήσει σε “ζητήματα τόσο προσωπικά”, είναι σαφής: “ Υπάρχουν πολλές κοπέλες που πιστεύουν ότι έχουν κάθε δικαίωμα να χαρίσουν τον εαυτό τους, αλλά φοβούνται τη σύγκρουσή τους με τον έξω κόσμο. Αυτές είναι τραγικές μορφές, με πρότυπο και σύμβολό τους τη Μαργαρίτα στον Φάουστ του Γκαίτε. Αλλά δεν είσαι στην κατηγορία αυτή. Εσένα όλα μέσα σου σου λένε “όχι”.”.

Αν η γυναικεία σεξουαλικότητα δεν θεωρείται κτήμα μιας γυναίκας, που μπορεί να την διαχειριστεί κατά βούληση, αν από την πειθάρχηση της εξαρτάται η γυναικεία ηθική υπόσταση και αν η απελευθέρωση της θεωρείται επικίνδυνη, όχι μόνο για την ίδια, αλλά και για την κοινωνική ηθική εν γένει, δεν συμβαίνει το ίδιο με την ανδρική σεξουαλικότητα. Οι άνδρες που επιθυμούν να συνάψουν εφήμερους δεσμούς με κοπέλες, έχοντας ως μοναδικό κίνητρο την πρόσκαιρη «ικανοποίηση των αισθήσεων», δεν κατακρίνονται, στο βαθμό που οι επιπτώσεις των πράξεών τους δεν είναι σοβαρές, δηλαδή που δεν έχουν ως αποτέλεσμα μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη. Το περιστασιακό σεξ των ανδρών, εκτός του νομιμοποιητικού πλαισίου του γάμου ή έστω του αληθινού έρωτα, δεν θεωρείται τόσο σωστό, αλλά δικαιολογημένο, από τη στιγμή βρίσκουν κοπέλες πρόθυμες γι' αυτό. Σε κάθε περίπτωση, όπως αποκαλύπτεται από τα γράμματα των νεαρών ανδρών της στήλης, δεν νιώθουν πως πρέπει να βιώσουν ένα απόλυτο έρωτα, προκειμένου να συνάψουν ένα αισθηματικό δεσμό και φυσικά προκειμένου να προχωρήσουν στη σεξουαλική επαφή. Είναι αρκετά τα γράμματα της στήλης, όπου νεαροί παραδέχονται ότι συνάπτουν σχέσεις με κοπέλες, έχοντας ως μοναδικό στόχο την ερωτική επαφή και αυτή η παραδοχή αντιμετωπίζεται από την Αντιγόνη ως απολύτως φυσική, χωρίς να επισύρει επικρίσεις.

Ενδεικτική είναι η επιστολή ενός 20χρονου σμηνίτη στο τεύχος 203, ο οποίος κάποια στιγμή σε μια φιλική συντροφιά γνώρισε μια 18χρονη κοπέλα: “ Όταν αρχικά της ζήτησα να γνωριστούμε καλύτερα, της εξήγησα σαφέστατα ότι μόνο την ποθούσα και τίποτε άλλο. Αυτή δέχτηκε τα πράγματα όπως της τα είπα. Ο δεσμός μας συνεχιζόταν γαλήνια για ενάμιση χρόνο περίπου. Μετά έμαθε ότι τα έχω μ' ένα κορίτσι, που μεταξύ μας, υπεραγαπάω.”.¹⁴⁹ Εκείνη τότε άρχισε να κάνει σκηνές ζηλοτυπίας και τη χώρισε. Η ιστορία όμως δεν τελείωσε εκεί, καθώς η κοπέλα αντέδρασε και τον απείλησε ότι θα μιλήσει για όλα στον πατέρα της και πως δεν

¹⁴⁹ Πάνθεον, τ.203, 13/10/65, σελ.36-37.

μπορούσε “να την αφήσει έτσι μετά από όσα έγιναν μεταξύ τους”. Τώρα ο νεαρός σμηνίτης βρίσκεται σε απόγνωση και ζητά εναγωνίως τη βοήθεια της Αντιγόνης. Η Αντιγόνη ως μοναδικό σφάλμα του επιστολογράφου αναγνωρίζει το γεγονός πως επέλεξε μια ανήλικη κοπέλα για το σκοπό αυτό “ Όταν θέλουν μια κοπέλα μόνο και μόνο για ό,τι την ήθελες εσύ, δεν τη ψάχνουν ανάμεσα στις μαθήτριες κι ανήλικες κοπέλες. Αυτό το λέει η κοινή λογική.”. Συνεχίζει την απάντησή της, προσπαθώντας να εξηγήσει στο νεαρό τη διαφορετική οπτική και συμπεριφορά των δύο φύλων απέναντι στο θέμα των ερωτικών σχέσεων, λέγοντας : “Οι κοπέλες σπάνια πιστεύουν τον άνδρα ότι πάει μαζί τους χωρίς να τις αγαπά. Αυτό, το λέει η γυναικεία λογική. Σε ενάμισυ χρόνο δεν μπορεί παρά να της είπες ή να της έδειξες πως κάπως την αγαπάς. Αυτό, το λέει η κοινή πονηριά και πείρα από τους άνδρες. Τέλος, πώς είναι δυνατόν να συνδέεσαι με μια κοπέλα τόσο διάστημα και να μην ένιωσες κάτι παραπάνω από απλό πόθο; Αυτό το ρωτάει η καρδιά.”.

Τα διαφορετικά αισθήματα, που μοιράζονται άνδρες και γυναίκες για το σεξ, σύμφωνα με τον Allyn, είναι προϊόν διαμόρφωσης του αρχαίου πολιτισμού του διπλού κανόνα. Ο Allyn αναφέρει, πως από τον Εβραϊκό Νόμο και την Παλαιά Διαθήκη ως την Αρχαία Ελλάδα, οι σεξουαλικές αρχές υπήρξαν διαφορετικές για άνδρες και γυναίκες. Αν και, οι πρώτοι Χριστιανοί προσπάθησαν να επιβάλλουν ένα ενιαίο ηθικό κανόνα για άνδρες και γυναίκες, εν τέλει κατέληξαν στην αποθέωση της παρθενίας της Μαρίας και τη δαιμονοποίηση του ερωτισμού της Εύας. Κατά το Μεσαίωνα, οι έμφυλες σχέσεις πέρασαν από αρκετές διακυμάνσεις, ωστόσο οι «ασύδοτες γυναίκες» πάντα δέχονταν επιθέσεις από τις χριστιανικές αρχές, οδηγώντας στο εκτεταμένο κυνήγι των μαγισσών το 16ο και 17ο αιώνα. Στο Διαφωτισμό και το 19ο αιώνα, ο διπλός κανόνας επικράτησε, επαναπροσδιορίζοντας τις αντιλήψεις για τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Ο περιορισμός και ο έλεγχος, βρήκαν νομιμοποίηση αυτή τη φορά, στη φύση και την επιστήμη. Η αγνότητα και η έλλειψη σεξουαλικής επιθυμίας, θεωρήθηκαν φυσική προδιάθεση των γυναικών και όχι κοινωνική απαίτηση. Από τις αρχές του 20ού, ο διπλός κανόνας αρχίζει να εξασθενεί, αλλά δεν εξαφανίζεται μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '50. Σύμφωνα με τον Allyn, περιοδικά και βιβλία, κινηματογράφος και τηλεόραση επαναβεβαιώνουν το διπλό κανόνα και οι άντρες θεωρούνται “πως πρέπει να κυνηγούν το σεξ, ενώ οι γυναίκες να αντιστέκονται σθεναρά, απαιτώντας πρώτα δαχτυλίδι αρραβώνων.”¹⁵⁰

Ωστόσο, στη διάρκεια της εξεταζόμενης δεκαετίας, ο διπλός κανόνας δέχεται για πρώτη φορά ισχυρή αμφισβήτηση. Η μεταβατική δεκαετία του '60 θεωρείται το αφετηριακό σημείο της μακράς «σεξουαλικής επανάστασης», που φιλοδοξεί να ανατρέψει ένα ηθικό καθεστώς αιώνων. Το δεύτερο φεμινιστικό κύμα, που ριζοσπαστικοποιείται την ίδια δεκαετία, θα θέσει

¹⁵⁰ David Allyn, ό.π., σελ.12-15.

στο επίκεντρο των διεκδικήσεων του το δικαίωμα αυτοδιάθεσης του γυναικείου σώματος και την απελευθέρωση της γυναικείας σεξουαλικότητας εν γένει.¹⁵¹ Φυσικά, στα γράμματα των στηλών αλληλογραφίας που εξετάζουμε, δεν αντανακλάται ο αναβρασμός που περιγράφει ο Allyn στα αμερικανικά κολέγια και πανεπιστήμια, ούτε οι σεισμικές δονήσεις και αλλαγές που επέφερε στις σχέσεις των φύλων η κυκλοφορία του αντισυλληπτικού χαπιού το 1960. Το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα θα ριζοσπαστικοποιηθεί αργότερα, κυρίως από τις αρχές του '70 και σε σύνδεση με το πολιτικό φοιτητικό κίνημα.¹⁵² Προς το παρόν ωστόσο, στα γράμματα οι ιδέες και οι εξελίξεις αυτές, αντιμετωπίζονται ως ειδήσεις από το εξωτερικό, που ευτυχώς δεν έχουν βρει ακόμη εφαρμογή στην ελληνική κοινωνία. Αν και στους λόγους ορισμένων νεαρών κοριτσιών εντοπίζονται κάποια σπέρματα φεμινισμού, εντούτοις το σεξ ποτέ δεν πολιτικοποιείται, ούτε και ποτέ αμφισβητείται το πλαίσιο εντός του οποίου θεωρείται κοινωνικά αποδεκτό.

- Ρομαντικές διατυπώσεις, φωτορομάντσα και αισθηματικά μυθιστορήματα

Είδαμε λοιπόν την κυριαρχία του ρομαντικού έρωτα στα γράμματα και τους αισθηματικούς λόγους των επιστολογράφων. Όπως αναφέρθηκε, οι ρομαντικές διατυπώσεις εμφανίζουν επιρροές από τη χριστιανική φιλολογία. Ωστόσο μεγαλύτερη, θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι, η επίδραση της ρομαντικής λογοτεχνίας στους λόγους των επιστολών. Οι επιρροές της ρομαντικής λογοτεχνίας είναι εμφανείς στις διατυπώσεις και των δύο φύλων και δεν αποτελούν χαρακτηριστικό γνώρισμα των γυναικείων λόγων, όπως ίσως θα περίμενε κανείς. Η σχέση των γυναικών με το ρομαντισμό και την αισθηματική λογοτεχνία είναι μακρά και λίγο έως πολύ γνωστή. Κατά το 19ο αιώνα, όταν όλο και περισσότερες γυναίκες της αστικής τάξης μαθαίνουν γραφή και ανάγνωση, το ρομαντικό μυθιστόρημα και η αισθηματική λογοτεχνία παρουσιάζουν εκπληκτική άνθιση.¹⁵³ Ο Ρομαντισμός γίνεται κυρίαρχο ρεύμα σε όλες τις τέχνες. Η γυναικεία φύση, που ήδη από το Διαφωτισμό έχει προσδιοριστεί ως συναισθηματική και η γυναικεία ευαισθησία που έχει αξιολογηθεί ως “το μεγαλύτερο προτέρημα της γυναικείας καρδιάς”¹⁵⁴, βρίσκει την απόλυτη έκφραση της στη ρομαντική λογοτεχνία του 19ου αιώνα. Για τους άνδρες ωστόσο, όπως αναφέρει η Frevert, τα πράγματα

¹⁵¹ Για τα αιτήματα και τα αίτια ριζοσπαστικοποίησης του β' κύματος κατά τη δεκαετία του '60, βλ. Gizela Kaplan, *Contemporary Western European Feminism*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1992, σελ.8-12.

¹⁵² Για το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα της δεύτερης περιόδου βλ.Ελιάνα Καναβέλη, *Χαρτογράφηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Ιδεολογικές αναζητήσεις και η συνεισφορά στο δημόσιο χώρο και λόγο, Διοτίμα*, Αθήνα 2016 όπως και Μαρία Ρεπούση, « «Το δεύτερο φύλο» στην Αριστερά. Ντοκουμέντα και μνήμες από τη φεμινιστική παρέμβαση στην οργάνωση του Ρήγα Φεραίου», Ελληνική Επιθεώρηση της Πολιτικής Επιστήμης, τ.8, Αθήνα 1996.

¹⁵³ Bonnie S.Anderson, Judith P.Zinsser, ό.π.,σελ.140.

¹⁵⁴ Ute Frevert, ό.π.,σελ.109.

είναι πολύ διαφορετικά. Οι άνδρες που “ενδίδουν στην ανάγνωση της αισθηματικής λογοτεχνίας, που δακρύζουν στη θέα ενός κομμένου λουλουδιού”¹⁵⁵ και γενικώς επιδεικνύουν συμπεριφορές ελαφρού συναισθηματισμού, καταδικάζονται. Αυτή η υπερβολή συναισθηματικής έκφρασης θεωρείται απειλητική για την αρρενωπότητα, μετατρέποντας τους άνδρες σε “θηλυπρεπείς ή ευνούχους”. Οι πατέρες της αστικής τάξης έχουν χρέος να εκπαιδεύσουν σωστά τους γιους τους, ώστε να είναι ανθεκτικοί στους πόνους και τις δυσκολίες, ν' αντιστέκονται και να αντιμετωπίζουν τους κινδύνους και τις προκλήσεις της ζωής. Η αρνητική ευαισθησία, με τους όρους του Κάντ, η θηλυπρεπής τρυφερότητα και ευσυγκινησία, είναι ασύμβατη με τη λήψη ενός δημοσίου αξιώματος, το οποίο απαιτεί ορθολογισμό, σοβαρότητα και πυγμή, δηλαδή αυθεντική αρρενωπότητα.¹⁵⁶ Έτσι οι άνδρες αποστασιοποιούνται από την ευαισθησία, την οποία οι συγγραφείς του 19ου συνδέουν αποκλειστικά με τις γυναίκες.

Ως συνέχεια της αισθηματικής λογοτεχνίας του 19ου αιώνα, μπορούμε να δούμε τα φωτορομάντσα και τα αισθηματικά διηγήματα που κυριαρχούν στις σελίδες των περιοδικών ποικίλης ύλης, κατά την εξεταζόμενη δεκαετία. Είναι προφανές, όπως και τον 19ο αιώνα έτσι και τώρα, ότι η συγκεκριμένη ύλη των περιοδικών απευθύνεται πρώτιστα, αν όχι αποκλειστικά, στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό. Η Αντιγόνη πολύ συχνά παρατηρεί στα γράμματα των νεαρών κοριτσιών το πόσο επηρεασμένες είναι από τη ρομαντική λογοτεχνία και συμβουλεύει υπέρ της προσγείωσης στην πραγματικότητα, καθώς πολλές φορές οι επιρροές αυτού του είδους εγκλωβίζουν τις επιστολογράφους σε φαντασιώσεις και ονειροπολήσεις, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να ζήσουν και να ευτυχίσουν στην πραγματική τους ζωή. Η κοινή παραδοχή όλων των επιστολογράφων, ρομαντικών ή μη, είναι πως η εποχή που ζουν είναι τόσο ρεαλιστική, πολλοί τη χαρακτηρίζουν κυνική, που ο υπερβάλλον ρομαντισμός των περασμένων εποχών, καθιστά ανέφικτη την επικοινωνία με τους ανθρώπους και τη δημιουργία σχέσεων. Έτσι οι «ρομαντικοί» νιώθουν μόνοι και αποξενωμένοι, στο νέο αυτό κόσμο του πεζού ρεαλισμού. Ενδεικτική είναι η επιστολή μιας 20χρονης μετανάστριας στην Αυστραλία, η οποία αναφέρει “*Τα βιβλία πάσης φύσεως είναι η μεγάλη μου αδυναμία και ιδίως τα αισθηματικού περιεχομένου.[...]Αποτέλεσμα της μελέτης αυτής είναι η πλούσια σε ρομαντισμό ψυχή μου. Είμαι μια μεγάλη αισθηματίας προς μεγάλη μου λύπη. Γιατί απ' όσα βλέπω και ακούω, η ζωή τώρα δεν ικανοποιεί τέτοιους χαρακτήρες. Τώρα τα πεζά και συγκεκριμένα έχουν πιότερη αξία από τα πνευματικά και αφηρημένα. Όνειρό μου είναι να παντρευτώ έναν ρομαντικό άνδρα, πνευματικά καλλιεργημένο και να δημιουργήσω έτσι*

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σελ.σελ.108.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σελ.109.

μία όμορφη, αγαπημένη οικογένεια, αφοσιώνοντας ψυχή και σώμα σε αυτή”.¹⁵⁷ Η Αντιγόνη απαντά πως είναι όντως “ρομαντική και απροσγείωτη” και πως ο ρομαντισμός της αυτός είναι νοσηρός και “έχει δημιουργηθεί από τα πολλά αισθηματικά βιβλία που διαβάζεις[...] Πρέπει να προσγειωθείς και να αρχίσεις να βλέπεις την ομορφιά και στο μυαλό, όχι μόνο στην καρδιά[...] Ξέρω τώρα πόσο επηρεασμένη είσαι από μελό βιβλία και φιλμ γι αυτό σου μιλάω έτσι ψυχρά. Αρχισε να διαβάζεις ιστορία που είναι λογικό, ψυχρό και συγχρόνως ευχάριστο πράγμα...”.

Ωστόσο, ρομαντικές διατυπώσεις δεν απαντούν αποκλειστικά στους λόγους των κοριτσιών. Πολλά είναι τα γράμματα και των ρομαντικών αγοριών. Αν και το κλασικό παράπονο των κοριτσιών στα γράμματά τους είναι ότι τα αγόρια επιζητούν μόνο την περιπέτεια και τη σεξουαλική επαφή από τις σχέσεις τους, τα γράμματα των ερωτευμένων νεαρών φαίνεται να διαψεύδουν την αίσθηση αυτή. Τρία αγόρια, στο τ.176 απαντούν σε ερώτηση αναγνώστριας, για το τί είναι ο έρωτας και ένας εξ αυτών γράφει: “Είναι κάτι ονειρικό. Είναι ένα κράμα ψευδαίσθησης, ουτοπίας και χίμαιρας[...] Ανακαλύπτεις ξαφνικά κόσμους εξώκοσμης ζωής, σε σφαίρες άγνωστες που τις καλύπτει μια απαλή ροζ άχλυ...”¹⁵⁸, ενώ αρκετά αγόρια που βιώνουν ερωτική απογοήτευση, εκφράζονται ενδίδοντας στη ρομαντική απελπισία. Ενδεικτική είναι η επιστολή ενός 20χρονου φοιτητή της Ιατρικής, στο ίδιο τεύχος, που περιγράφει πως η κοπέλα του τον εγκατέλειψε σε μια δύσκολη στιγμή, προδίδοντάς τον: “Σε όλη μου τη ζωή συνδέθηκα αισθηματικά με μία και μόνον κοπέλα. Πιστεύοντας σε αυτή, της έδωσα την καρδιά μου, την ψυχή μου, το μέλλον μου, τα πάντα.[...] Ώσπου το τρομερό χέρι της κακούργας μοίρας χτύπησε με τέτοια μανία, με τόσο μίσος και πάθος, που μ' έχει αφήσει άναυδο[...]θα μπορέσει άραγε αυτό το τεράστιο τραύμα μου να κλείσει ποτέ[...] δεν μπορείς να φανταστείς τον πόνο ενός που αγαπάει και τον προδίδουν...”¹⁵⁹ Μια ακόμη επιστολή, από τις πολλές που εντοπίζονται στα τεύχη, στο ίδιο ύφος με την προηγούμενη βρίσκουμε στο τεύχος 234.¹⁶⁰ Ο νεαρός με το ψευδώνυμο «ΑΔΑΜ» που επίσης είχε βιώσει πριν από λίγο καιρό ερωτική απογοήτευση, αναφέρει αφού χώρισε με την κοπέλα του: “Το κακό τώρα είναι ότι, παρόλο που γκρεμίστηκε το είδωλο που είχα σμιλέψει και είχα τοποθετήσει στο βωμό της καρδιάς μου, εντούτοις εξακολουθώ να την αγαπώ[...] είναι τέτοια η αγάπη μου γι' αυτή που μπροστά της κάθε άλλη αγάπη είναι σαν την πυγολαμπίδα μπροστά στο πανόραμα του δύοντος ηλίου.”. Οι ρομαντικές διατυπώσεις, ωστόσο, στην περίπτωση των νεαρών ανδρών, δεν αντιμετωπίζονται με προβληματισμό, από την Αντιγόνη, ούτε θεωρούνται απότοκος της υπερβολικής ανάγνωσης αισθηματικών μυθιστορημάτων. Αντιθέτως προσλαμβάνονται ως αυθεντική ευαισθησία, που έρχεται σε σύγκρουση με το

¹⁵⁷ Πάνθεον, τ.184, 2/6/65, σελ.24-25.

¹⁵⁸ Πάνθεον, τ.176, 7/4/65, σελ.36.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σελ.37.

¹⁶⁰ Πάνθεον, τ.234, 18/5/66, σελ.25.

παραδοσιακό πρότυπο της σκληροτράχηλης αρρενωπότητας και η αντίθεση αυτή, θεωρείται μάλλον μια χαριτωμένη, ακόμη και σαγηνευτική, παρέκκλιση από τον κανόνα.

Αν λοιπόν, στην τάση των νέων να εκφράζονται για τον έρωτα, χρησιμοποιούνται ρομαντικές διατυπώσεις, δεν παρουσιάζεται κάποια εμφανής έμφυλη διαφοροποίηση, η αντίθετη τάση έχει σαφώς έμφυλο χαρακτήρα. Η ωμότητα και ο κυνισμός, τόσο στους λόγους, όσο και στην πράξη, παρουσιάζεται ως ανδρικό μονοπώλιο. Οι νεαροί φίλοι της σελίδας, πολύ συχνά μιλούν με ωμότητα για τις σχέσεις τους, στοιχείο που απουσιάζει από τους λόγους των κοριτσιών. Οι νεαρές κοπέλες, ακόμα και όταν δεν περιγράφουν την αισθηματική τους κατάσταση χρησιμοποιώντας πομπώδεις ρομαντικές διατυπώσεις, ποτέ δεν εκφράζονται με ωμότητα, τουλάχιστον στη στήλη της Αντιγόνης. Η παραδοχή των αγοριών, ότι συνάπτουν δεσμούς χωρίς συναισθηματική δέσμευση από πλευράς τους, είναι ρητά δηλωμένη και χωρίς δισταγμούς αιδημοσύνης. Καταληκτικά, συμπεραίνουμε από τα γράμματα της στήλης, πως αγόρια και κορίτσια βιώνουν, η καλύτερα περιγράφουν τη βίωση, του ρομαντικού έρωτα με τρόπο παρόμοιο. Ωστόσο, τα αγόρια έχουν επιπλέον την ηθική νομιμοποίηση να συνάπτουν ερωτικούς δεσμούς, χωρίς να χρειάζονται απαραίτητα το άλλοθι του αγνού ρομαντικού έρωτα.

- Αισθηματικοί λόγοι στις στήλες αλληλογραφίας του *Ρομάντσο*

«...δώστε μου μία συμβουλή...»

Η θεματολογία των γραμμάτων στη στήλη της κυρίας Μίρκας είναι σε γενικές γραμμές παρόμοια με τη θεματολογία των γραμμάτων που έχουμε ήδη εξετάσει. Η πλειοψηφία των γραμμάτων προέρχεται από νεαρές κοπέλες που αντιμετωπίζουν αισθηματικά προβλήματα, είτε γιατί ο νέος που αγαπούν δεν είναι αποδεκτός από την οικογένειά τους, είτε γιατί ο ίδιος δεν θέλει να επισημοποιήσει το δεσμό τους, είτε γιατί οι γονείς έχουν άλλα σχέδια και προξενεύουν κάποιον άλλον από αυτόν που αγαπά η κόρη, είτε γιατί ο νέος που αγαπούν μια μέρα εξαφανίζεται χωρίς να δώσει εξηγήσεις. Αυτό που διαφοροποιείται στη συγκεκριμένη στήλη, δεν είναι τόσο ο λόγος των επιστολογράφων, στους οποίους άλλωστε η στήλη δεν αφιερώνει αρκετό χώρο, όσο ο λόγος της συντάκτριας. Ο λόγος της κυρίας Μίρκας, σε αντίθεση με των υπολοίπων, είναι εμφανώς και κατά βάση, κανονιστικός και ηθοπλαστικός, ενώ οι «συμβουλές», έχουν περισσότερο χαρακτήρα «επιταγής». Η στήλη δίνει την αίσθηση πως, η κυρία Μίρκα δεν δίνει απλώς συμβουλές, λέγοντας τη γνώμη της για ό,τι οι επιστολογράφοι τη ρωτούν, αλλά πως τους ανακοινώνει «τι είναι σωστό» να κάνουν. Αν οι υπόλοιποι συντάκτες προσπαθούν να απαντούν μ' ένα τρόπο εξατομικευμένο, διαβλέποντας

την ιδιαίτερη προσωπικότητα του κάθε επιστολογράφου, ώστε να τοποθετηθούν με βάση τη μοναδικότητα της εκάστοτε ιστορίας, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό, με την κυρία Μίρκα δε συμβαίνει το ίδιο. Οι απαντήσεις της κυρίας Μίρκας δίνουν την αίσθηση, ότι παρά την οικειότητα που αναπτύσσει με τις επιστολογράφους της στήλης - οι οποίες συχνά επαναλαμβάνονται στα τεύχη- αποτελούν τυποποιημένες συνταγές για συγκεκριμένες κατηγορίες προβλημάτων.

Αν και δεν είμαστε σε θέση να το γνωρίζουμε το λόγο, καθώς στη στήλη δεν δημοσιεύονται αυτούσια, παρά ελάχιστα γράμματα αναγνωστών, εντούτοις τα γράμματα των επιστολογράφων της στήλης «...δώστε μου μια συμβουλή...» παρουσιάζουν διαφορές από αυτά των στηλών του *Πάνθεον*. Στις επιστολές που εξετάσαμε μέχρι στιγμής, οι επιστολογράφοι μιλούν πολύ για τα αισθήματά τους, περιγράφουν λεπτομερώς την ψυχική τους διάθεση, καταθέτουν τις σκέψεις τους με τρόπο αρκετά αναλυτικό. Στη στήλη της κυρίας Μίρκας τα γράμματα έχουν ένα πιο «πρακτικό» χαρακτήρα, θέτουν το πρόβλημα σε γενικές γραμμές και ζητούν μια συμβουλή, χωρίς πολλές αναλύσεις και περιγραφές. Ίσως θα έπρεπε να το αποδώσουμε στην αποσπασματικότητα, ωστόσο ούτε στη στήλη «Μεταξύ μας» δημοσιεύονται αυτούσιες οι επιστολές και παρόλ' αυτά είναι αρκούντως αναλυτικές και περιγραφικές. Ενδεχομένως λοιπόν, η διαφορά να οφείλεται στον αμιγώς συμβουλευτικό χαρακτήρα της στήλης της κυρίας Μίρκας, που έχει ως στόχο να δώσει λύσεις και οδηγίες για τη διαχείριση συγκεκριμένων προβλημάτων, σε αντίθεση με τις άλλες δύο στήλες, που στοχεύουν στο να διαμορφώσουν ένα πλαίσιο συζήτησης με τους αναγνώστες μέσω των στηλών και ο συμβουλευτικός χαρακτήρας είναι μια επιπρόσθετη, «παράπλευρη» λειτουργία. Είναι άλλωστε εμφανές από τη δομή της στήλης, ότι δεν απευθύνεται γενικά σε κάθε αναγνώστη του περιοδικού, αλλά συγκεκριμένα σε εκείνους, που έχουν ήδη στείλει κάποιο γράμμα και περιμένουν την απάντηση στο πρόβλημα τους να δημοσιευτεί.

Επιπλέον, στις δύο στήλες στο *Πάνθεον*, οι επιστολογράφοι επιδιώκουν να έχουν φροντισμένο λόγο στα γράμματά τους, πολλοί δηλώνουν μάλιστα, ότι επιθυμούν να ασχοληθούν με τη συγγραφή και ζητούν τη γνώμη των συντακτών. Στη στήλη της Αντιγόνης ένας ακόμη λόγος είναι, ότι οι αναγνώστες, έστω κι αν καταφεύγουν στη στήλη για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα που τους απασχολεί, επιδιώκουν ταυτοχρόνως να ενταχθούν στη στήλη ως μέλη μιας κοινής παρέας, όπου παρουσιάζουν τον εαυτό τους, μιλούν για τα ενδιαφέροντά και τις προτιμήσεις τους. Το να συντάξουν επομένως μια σωστή, με καλλιέργεια επιστολή, είναι μέρος της αυτοπαρουσίασής τους και το επιμελούνται αναλόγως. Η διαφορά μορφωτικού επιπέδου επίσης εξηγεί τη διαφορά στο λόγο των επιστολών. Στη στήλη της Αντιγόνης μια σημαντική μερίδα των επιστολογράφων είναι φοιτητές και φοιτήτριες, ενώ στη στήλη του συνεργάτη Μ., ο φιλολογικός χαρακτήρας της, φαίνεται να προσελκύει

αναγνώστες μεγαλύτερης ηλικίας και μορφωτικού επιπέδου να συμμετέχουν σε αυτή, παρακινώντας και τους άλλους επιστολογράφους να φροντίζουν περισσότερο το λόγο των επιστολών τους. Το *Ρομάντσο* είναι ένα αμιγώς λαϊκό περιοδικό, κατά αντιστοιχία οι αναγνώστες του και επιστολογράφοι στη στήλη της κυρίας Μίρκας, είναι άνθρωποι πιο λαϊκοί συγκρινόμενοι με τους αναγνώστες του *Πάνθεον*. Μάλιστα στις επιστολές τους αρκετά συχνά αναφέρουν, ότι προέρχονται από φτωχές οικογένειες που δεν είχαν τα μέσα να τους σπουδάσουν, αναφορές που σπάνια απαντούν στο *Πάνθεον*. Η διαφορά αυτή άλλωστε, είναι εμφανής στο γενικότερο προφίλ των δύο περιοδικών, στην ύλη, τη θεματολογία και την αρθρογραφία τους.

Παρά τις διαφορές ωστόσο, και στη στήλη της κυρίας Μίρκας, η συντριπτική πλειοψηφία των επιστολογράφων είναι νεαρές κοπέλες από 17 έως 25 ετών που ζητούν συμβουλές για αισθηματικά προβλήματα. Μικρότερη σε μέγεθος κατηγορία, είναι αυτή των έφηβων κοριτσιών, οι οποίες όμως, σε αντίθεση με τη στήλη της Αντιγόνης, δεν μιλούν για τα αισθηματικά τους προβλήματα και τους πλατωνικούς τους έρωτες. Ο πιο συνηθισμένος λόγος, όπως αναφέρθηκε, είναι οι περιορισμένες ελευθερίες που έχουν από την οικογένεια τους. Εξαιρέση στον κανόνα αποτελεί το γράμμα μιας 16χρονης, με ψευδώνυμο «Χαμένη αγάπη». Η νεαρή επιστολογράφος ερωτεύτηκε τον καθηγητή των Μαθηματικών στο φροντιστήριο που πηγαίνει και ζητά τη συμβουλή της κυρίας Μίρκας, καθώς εκείνος φαίνεται πως αδιαφορεί για τα αισθήματά της: *“Ο καθηγητής μας είναι πολύ νέος, έως 25 ετών και πολύ νόστιμος. Από την πρώτη στιγμή που τον είδα ένιωσα μια απέραντη συμπάθεια για αυτόν. Το άσχημο είναι ότι ενώ εγώ τον αγαπώ εκείνος είναι εντελώς αδιάφορος. Πέστε μου σας παρακαλώ τι να κάνω. Τον αγαπώ και δεν μπορώ να τον βλέπω να αδιαφορεί...”*¹⁶¹ Η κυρία Μίрка διαπιστώνει πως τα σημερινά κορίτσια το 'χουν παρακάνει με το συγκεκριμένο ζήτημα, αφού πλέον *“Μόλις αντικρύσετε έναν νέο στην έδρα η φαντασία σας σας παρασύρει πολύ μακριά[...]*πλάθετε όνειρα τα οποία σας απομακρύνουν πολύ από την πραγματικότητα. Αποτέλεσμα: Δεν μαθαίνετε τίποτα. Οι κόποι σας και τα έξοδα της οικογένειάς σας πάνε χαμένα και επιπλέον δημιουργείτε ένα πολύ νοσηρό κλίμα, καταστρεπτικό για την ηλικία σας[...]αποδοκιμάζω αυτό το παράλογο αίσθημα και σου συνιστώ να επιβληθείς στον εαυτό σου για να μη γίνεις γελοία.”. Η στάση της κυρίας Μίρκας, χαρακτηρίζεται από επιφυλακτικότητα απέναντι στο βάθος και τη σοβαρότητα των αισθημάτων των νεαρών κοριτσιών. Το ύφος και το περιεχόμενο της απάντησής στην συγκεκριμένη περίπτωση, είναι ενδεικτικό της γενικότερης στάσης της. Πιστεύει πως τα αισθήματα των νεαρών κοριτσιών, ακόμη και αυτών που έχουν περάσει τη σχολική ηλικία, χαρακτηρίζονται από επιπολαιότητα και για το λόγο αυτό θα πρέπει να ακούν πάντα τους γονείς τους, που ως μεγαλύτεροι γνωρίζουν πιο

¹⁶¹ *Ρομάντσο*, τ.1115, 14/7/64, σελ.88.

είναι το καλό για αυτές και καθώς τις αγαπούν λειτουργούν πάντα με γνώμονα το πραγματικό τους συμφέρον, το οποίο οι ίδιες, λόγω ανωριμότητας, δεν μπορούν να δουν.

Τα γράμματα στη στήλη της κυρίας Μίρκας επιβεβαιώνουν, τη μέχρι στιγμής γενική εικόνα, που διαμορφώνεται συνολικά από την αλληλογραφία των περιοδικών, πως οι ερωτικές σχέσεις των δύο φύλων, όταν δεν εντάσσονται στο πλαίσιο του γάμου, διαμορφώνονται ως τόπος σύγκρουσης διαφορετικών συμφερόντων. Χαρακτηρίζονται από την ανδρική υστεροβουλία να κατακτήσουν μια κοπέλα, με απώτερο σκοπό την περιπέτεια και το σεξ, ενώ οι γυναίκες συνήθως βιώνουν το δεσμό καταρυχόμενες από αισθήματα αγωνίας, ανασφάλειας και ενοχής, καθώς θα πρέπει με κάθε τρόπο να αποφύγουν την παγίδα αυτή, προστατεύοντας τον ψυχικό τους κόσμο, από την εκμετάλλευση και την προδοσία, αλλά κυρίως διαφυλάσσοντας ό,τι πολυτιμότερο έχουν, δηλαδή την παρθενία τους. Στο τεύχος 1.105 η κυρία Μίρκα δίνει μια γλαφυρή περιγραφή των κλασικών αυτών ιστοριών.¹⁶² Αφορμή είναι το γράμμα μιας 21χρονης κοπέλας, που εδώ και 8μήνες διατηρεί δεσμό μ' έναν 27χρονο. Ενώ όλα έβαιναν ομαλά στη σχέση τους, κάποια στιγμή οι γονείς της θέλησαν να της προξενέψουν κάποιον άλλο, καθώς είχαν άγνοια για το ειδύλλιο της κόρης τους. Εκείνη τότε αναγκάστηκε να τους αποκαλύψει τη σχέση της και ο πατέρας της, ζήτησε να γνωρίσει το φίλο της: *“Όταν του το είπα μου απάντησε, ότι είχε μεν σοβαρό σκοπό, αλλά προς το παρόν δεν μπορούσε να πάει στους γονείς μου, για λόγους που δεν ήθελε να μου εξηγήσει.”* Έτσι ο πατέρας της πήρε την πρωτοβουλία να πάει να τον βρει, χωρίς να το γνωρίζει η ίδια, ο φίλος της ωστόσο, πίστεψε πως τον είχε στείλει εκείνη, τσακώθηκαν, της είπε *“να ψάξει να βρει αλλού την ευτυχία”* και χώρισαν: *“Εγώ όμως τον αγαπάω ακόμα. Κλαίω συνεχώς κι έχω χάσει κάθε διάθεση. Πέστε μου, κυρία Μίρκα, πρέπει να έχω ακόμη ελπίδες;”*. Η απάντηση της κυρίας Μίρκας είναι ξεκάθαρη: *“Η αιώνια ιστορία! Υποσχέσεις, όρκοι αιώνιας αγάπης, όνειρα τριανταφυλλένια, για το μέλλον, για τη συζυγική φωλίτσα, για τα αγγελούδια που θα αποκτήσουν[...]* Και φτάνει να ξεφύγει από τα χείλη της κοπέλας η φράση Μπαμπούλας ότι *“πρέπει πια να το μάθει η οικογένειά της”* και αμέσως το σκηνικό αλλάζει[...] Έτσι έρχεται μια μέρα που ο κύριος δεν σηκώνει ούτε το ακουστικό στις απεγνωσμένες κλήσεις της κοπέλας. Και αν η κοπέλα αυτή φέρθηκε επιφυλακτικά και προσεκτικά, είτε λόγω ανατροφής, είτε ιδιοσυγκρασίας και δεν του παρεχώρησε τη *«μεγάλη απόδειξη αγάπης»*, τότε θα βγει με συντετριμμένη την ευαισθησία της από αυτήν την περιπέτεια, αλλά τουλάχιστον όχι ταπεινωμένη. Δεν θα σκέπτεται με τρόμο και απελπισία το μέλλον της. Ελπίζω να είσαι κι εσύ μία από αυτές...”

Για την κυρία Μίρκα είναι σαφές πως, το μεγαλύτερο πλήγμα στη ζωή και την υπόληψη μιας κοπέλας, είναι η απώλεια της παρθενίας, πριν το γάμο ή έστω πριν τον αρραβώνα, πλαίσια που εξασφαλίζουν, ότι ένας άνδρας δεσμεύεται και είναι έτοιμος να αναλάβει τις

¹⁶² Ρομάντσο, τ.1105, 5/5/64, σελ.88.

ευθύνες του, αποκαθιστώντας το πρόσωπο της κοπέλας στην κοινωνία. Όπως προκύπτει και από τους λόγους των επιστολογράφων, αυτό που «βαραίνει» περισσότερο μέσα τους, δεν είναι η ίδια η απώλεια του έρωτα, αλλά της κοινωνικής και ηθικής τους υπόστασης. Αν για την Αντιγόνη και το συνεργάτη Μ., ο έρωτας μπορεί να αποτελούσε, σε ορισμένες περιπτώσεις, άλλοθι για μια κοπέλα που έφτανε στο σημείο να κάνει τη «μεγάλη παραχώρηση» και κατέληγε προδομένη και απελπισμένη, για την κυρία Μίρκα δεν έχει αυτή τη δύναμη. Πάνω από τον έρωτα θα πρέπει να τοποθετείται η λογική και ο Νόμος του Θεού. Η παντοδυναμία του έρωτα, την οποία υμνούν με τις ρομαντικές, αισθηματικές τους διατυπώσεις, οι νέοι στη στήλη της Αντιγόνης, δεν αναγνωρίζεται από την κυρία Μίρκα.

Χαρακτηριστική είναι η επιστολή μιας 24χρονης κοπέλας με ψευδώνυμο «ΓΙΑΤΙ ΝΑ ΖΩ Ε.Α.», στην οποία η κυρία Μίρκα δίνει τον τίτλο «ΚΑΤΗΦΟΡΟΣ».¹⁶³ Η κοπέλα αναφέρει στο γράμμα της ότι από τα 16 της συνδέθηκε μ' ένα νεαρό ο οποίος μετά από 4 χρόνια “έφυγε για το εξωτερικό, χωρίς εξήγηση, αφού μου είχε πάρει τα πάντα. Δεν ξέρω αν ήταν η αγάπη που με έκανε να απελπιστώ έτσι, ίσως όμως η χαμένη αγνότητά μου.”. Το γεγονός αυτό ήταν αρκετό για μια κοπέλα, όπως ήδη αναφέρθηκε, να διολισθήσει από την κατηγορία της ηθικής, σε αυτή της ανήθικης κοπέλας. Όχι όμως μόνο απέναντι στα μάτια των άλλων, καθώς οι ίδιες φαίνεται να υιοθετούν και να αφομοιώνουν την κοινωνική αξιολόγηση, την οποία τελικά συγκροτούν ως ταυτότητα: “Άρχισα να κάνω μια άστατη ζωή και γνωριμίες με νέους, που είχαν αυτοκίνητα. Κάποιος μου έδειξε μεγαλύτερο ενδιαφέρον και σιγά σιγά άρχισα να τον αγαπώ. Όταν του αποκάλυψα την αλήθεια, τότε έγινα παιχνίδι στα χέρια του. Ταπεινώσεις, εξευτελισμοί και ό,τι κτηνώδες μπορείτε να φανταστείτε. Και το μεγαλύτερο κτύπημα: Ήταν παντρεμένος! Αρρώστησα, κυλίστηκα στο βούρκο. Ντρέπομαι για το κατάντημά μου, αλλά δεν μπορώ να κάνω τίποτα για να απελευθερωθώ από την τυραννία του. Ίσως θα ήταν καλύτερο να τρελαθώ, γιατί τότε θα πάψω να υποφέρω. Συγχωρέστε με που σας υποχρέωσα να διαβάσετε όλα αυτά.”. Η έννοια του κατήφορου, τον οποίο επιλέγει και ως τίτλο η συντάκτρια, χρησιμοποιείται ακριβώς για να περιγράψει μια μη αναστρέψιμη καθοδική πορεία, όπου άπαξ και γίνει το πρώτο «γλίστρημα», δεν υπάρχει γυρισμός. Όπως αναφέρει η Frevert, η γυναικεία τιμή δεν αποκαθίσταται, χάνεται οριστικά.¹⁶⁴

Αν η αξιολόγηση της κατάστασης της επιστολογράφου, είναι ήδη δηλωμένη από τον τίτλο της επιστολής, ποιος είναι όμως ο υπαίτιος γι' αυτήν; Η απάντηση της κυρίας Μίρκας μας μεταφέρει στο 19ο αιώνα: “Η πρώτη μου σκέψις, όταν άρχισα να συνέρχομαι από την κατάθλιψη που μου προκάλεσε το φοβερό γράμμα σου ήταν η ερώτησις: “Δεν υπάρχει μητέρα σε αυτό το σπίτι; Δεν αντελήφθη τίποτα αυτή η γυναίκα; Τι είδους οικογένεια κατοικεί στο σπίτι

¹⁶³ Ρομάντσο, τ.1117, 28/7/64, σελ.88.

¹⁶⁴ Ute Frevert, *Emotions in history- Lost and found*, Central European University Press, Βουδαπέστη 2011, σελ.71-72.

αυτό, η οποία δεν φρόντισε να διδάξει στο κορίτσι της, με το παράδειγμά της, τον “φόβο του Θεού, εφόσον δεν είχε τα οικονομικά μέσα”. Η ιδέα πως οι γυναίκες, ως μητέρες επιτελούν ένα κομβικής σημασίας ρόλο για την κοινωνία και το έθνος, σύμφωνα με την Elizabeth Fox-Genovese, προέρχεται από το Διαφωτισμό, όταν οι διανοητές της εποχής, επισήμαναν τον καθοριστικό ρόλο της μητέρας, στα πρώτα χρόνια της ζωής ενός παιδιού, τη διαμορφωτική για την προσωπικότητα του περιόδο.¹⁶⁵ Έτσι η μητρότητα προσδιορίζεται ως η μεγαλύτερη τιμή και σημαντικότερη αποστολή στη ζωή μιας γυναίκας. Είναι η κοινωνική προσφορά, της αποκλεισμένης κατά τα λοιπά από την κοινωνία, γυναίκας. Η μητέρα είναι αυτή, που κρίνεται υπεύθυνη να αναθρέψει σωστά τα παιδιά της, να τους μεταλαμπαδεύσει αρχές και αξίες, να τους διδάξει τον κοινωνικό τους ρόλο, να διατηρήσει και να διαιωνίσει κατ’ αυτό τον τρόπο τις αρετές της ανθρωπιάς και της φιλανθρωπιάς στην κοινωνία. Ειδικότερα, όσον αφορά στην ανατροφή των κοριτσιών, ο ρόλος της μητέρας είναι καθοριστικός. Όπως αναφέρουν οι Anderson και Zinsser, αυτή μόνο, όταν είναι μυαλωμένη και συνετή, μπορεί να προσφέρει την καλύτερη εκπαίδευση και σωστότερη ανατροφή στις κόρες της.¹⁶⁶ Στην περίπτωση λοιπόν, της επιστολογράφου, σύμφωνα με την κυρία Μίρκα, η ευθύνη για τον ηθικό κατήφορο, βαραίνει καταρχήν τη μητέρα.

Ωστόσο για την κυρία Μίρκα, το «γλύστρημα» στον ηθικό κατήφορο δεν συνετελέσθη όταν παραχώρησε «τη μεγαλύτερη απόδειξη της αγάπης της» στον πρώτο της δεσμό, “*Η περίπτωση πια αυτή έχει γίνει συνηθισμένη, σε όσες δεν έχουν τη δύναμη να αρνηθούν, είτε γιατί η αξιοπρέπειά τους δεν είναι ανεπτυγμένη, ή γιατί πίστεψαν πολύ στις υποσχέσεις[...]* αλλά σιγά σιγά συνέρχονται και προσέχουν πολύ να μην επαναληφθεί το ίδιο μ’ έναν δεύτερο γιατί τότε είναι βέβαιος ο κατήφορος και ο βούρκος.” Η επιστολογράφος όμως, αμάρτησε για δεύτερη φορά και τώρα πια η μόνη λύση για την κυρία Μίρκα είναι “*να κάνεις μια ψυχοσωματική θεραπεία, για να εργασθείς κατόπιν, όπου και όπως μπορείς. Μόνον στην εργασία και την προσευχή θα ξαναβρείς τη διάθεση να ζήσεις. Στην προσευχή θα βρεις την ελπίδα για τη ζωή, την ψυχική ηρεμία και το θάρρος[...]* Αργότερα θα διαπιστώσεις ότι όλοι οι άνδρες δεν είναι «κτήνη» και ότι υπάρχουν πολλοί που συγχωρούν τα σφάλματα που οφείλονται στη νεανική επιπολαιότητα, που δεν είχε την πρόεπουσα θρησκευτική και ηθική διαπαιδαγώγηση”.

Ο έρωτας στην περίπτωση αυτή δεν έχει τη δύναμη πλέον να λειτουργήσει απενοχοποιητικά για τα σφάλματα στα οποία έχει εκπέσει η εν λόγω επιστολογράφος, αλλά αρκεί για να της αναγνωριστεί τουλάχιστον η αγνή προαίρεση, που όντας άπειρη νεαρή και

¹⁶⁵ Elizabeth Fox-Genovese, «Women and the Enlightenment», στο (επιμ.) Renate Bridenthal, Claudia Koonz, Suzan Stuard, *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη 1987, σελ.260.

¹⁶⁶ S.Anderson, Judith P.Zinsser, *A History of their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σελ. 156.

άμυαλη, χωρίς στέρεες ηθικές βάσεις, έπεσε θύμα επιτηδείων.

Αυτό όμως, που σίγουρα παραμένει ασυγχώρητο, είναι η ιδιοτέλεια και ο υπολογισμός σε μια αισθηματική υπόθεση, που μπορεί να δικαιολογείται στην περίπτωση των ανδρών, καθώς παρακινούνται από τη φυσική ανάγκη για ικανοποίηση των ενστίκτων, αλλά όταν εκδηλώνεται από την πλευρά ενός νεαρού κοριτσιού καμία δικαιολογία δεν είναι αρκετή. Η επιστολή, με τίτλο «ΔΕΝ ΝΤΡΕΠΕΣΑΙ;», που συναντούμε στο τεύχος 1.112, είναι ενδεικτική¹⁶⁷. Η 22χρονη επιστολογράφος στα 16 της γνωρίστηκε μ' ένα 30χρονο, ο οποίος την προσέγγισε αρχικά με φιλική διάθεση “*Δεν αρνήθηκα, γιατί κατά κάποιον τρόπο τον εγνώριζα και μου άρεσε. Ήμουν βέβαια ένα άβγαλτο κορίτσι και δεν είχα ιδέα πως θα εξελιχθούν τα πράγματα, ξέροντας ότι είναι παντρεμένος με παιδιά.*” Μετά από 6χρονα, δηλώνει πως δεν έχει καταφέρει να χωρίσουν γιατί εκείνος την αγαπά και δεν “*δεν μπορεί χωρίς την παρουσία μου*”, εκείνη όμως δεν συμμερίζεται τα αισθήματά του: “*Νομίζει πως κι εγώ τον αγαπώ, αλλά εγώ αισθάνομαι γι' αυτόν μόνο ευγνωμοσύνη και μια απλή συμπάθεια. Πάντα του έλεγα να χωρίσουμε αλλά δεν δέχεται. Μου συνιστά να παντρευτώ και να συνεχίσουμε[...]*Καταλαβαίνω πόσο πολύ με αγαπά γιατί με φροντίζει για τα πάντα, αλλά εγώ νιώθω ένοχη γιατί νομίζει πως τον αγαπώ”. Σκέφτεται να αποδεχτεί την πρότασή του, που βλέπει ως μόνη λύση. Την κυρία Μίρκα, αυτό που την “αφήνει κατάπληκτη” όπως λέει, δεν είναι ο ερωτικός δεσμός με έναν παντρεμένο, αλλά: “*τα ταπεινά ελατήρια αυτού του δεσμού. Πολλές κοπέλες από αγάπη δημιουργούν τέτοιους συνδέσμους και θυσιάζουν τα νιάτα τους, ζώντας στο περιθώριο της ζωής του ανθρώπου που αγάπησαν[...]*Τις λυπούμαι αλλά δεν τις καταδικάζω. Απεναντίας εσύ εξακολουθείς να κρατάς ανάστατο αυτό τον αδύνατο άνθρωπο-για να μην τον χαρακτηρίσω αλλιώς- από καθαρό υπολογισμό.[...]μου έκανε οδυνηρή εντύπωση ο κυνισμός της επιστολής σου.”.

Όπως διαπιστώθηκε και παραπάνω, εξετάζοντας ανάλογη επιστολή νεαρής στη στήλη «Μεταξύ μας», την μεγαλύτερη επίκριση από πλευράς των συντακτών, δεν επιφέρουν τόσο πράξεις που είναι ασύμβατες με την κυρίαρχη ηθική, όσο τα ασύμβατα με αυτή συναισθήματα. Το γεγονός πως και οι δύο κοπέλες, δεν νιώθουν, ή δεν δηλώνουν ότι νιώθουν, με τον τρόπο που αναμένεται από αυτές να νιώσουν, είναι αυτό που εκπλήσσει και πυροδοτεί την αγανάκτηση των συντακτών. Ο ρομαντικός έρωτας, με βάση την ανάλυση του May, ως αίσθημα που έχει πρότυπο τη θεϊκή αγάπη, οφείλει να χαρακτηρίζεται από την ανιδιοτελή προσφορά στο αγαπημένο πρόσωπο¹⁶⁸, πολλώ μάλλον ο γυναικείος έρωτας, στον οποίο, η γυναικεία φύση ενισχύει έτι περισσότερο το στοιχείο της ανιδιοτέλειας, αφού προσδιορίζεται από τις έννοιες της ευαισθησίας, της φροντίδας, της προσφοράς και της θυσίας. Ο

¹⁶⁷. Ρομάντσο, τ.1.112, 23/6/64, σελ.88.

¹⁶⁸ βλ. παραπάνω, σελ.64.

υπολογισμός, η ιδιοτέλεια και ο κυνισμός, δεν υπήρξαν ποτέ χαρακτηριστικά της συναισθηματικής τοπογραφίας των γυναικών και ακριβώς αυτή η συμβατότητα, των συγκεκριμένων επιστολογράφων, με τη γυναικεία συναισθηματική φύση είναι που προκαλεί εν τέλει την οργή των συντακτών.

– «Το χρονογράφημά μας»

Αν και το ευρύτερο πλαίσιο, που θεωρείται απαραίτητο για την κοινωνική αποδοχή ενός ερωτικού δεσμού, φαίνεται να διατηρείται, έχοντας ως κεντρικούς άξονες τις βασικές παραδοχές για τις διαφορετικές συναισθηματικές ποιότητες και τη φύση των δύο φύλων, καθώς και τους διαφορετικούς ρόλους που επιτελούν στην κοινωνία- ιδέες που θεμελιώνονται κατά το 19ο αιώνα και φτάνουν σχεδόν αναλλοίωτες στη δεκαετία του '60 -, εντούτοις, στη δεκαετία του '60 είναι εμφανές πως κάτι αρχίζει να αλλάζει, περισσότερο στο επίπεδο της πρακτικής και λιγότερο της θεωρίας. Ο David Allyn αναφέρει, πως το 1953 ο γνωστός Αμερικανός βιολόγος και σεξολόγος Alfred Kinsey, διεξάγει μια εκτενή έρευνα, της οποίας τα αποτελέσματα κατέγραψε στο βιβλίο του «Sexual Behavior in the Human Female». Στην έρευνα ο Kinsey διαπιστώνει πως σ' ένα δείγμα 5.940 λευκών Αμερικανίδων, το 50% παραδέχεται πως είχε προγαμιαίες σχέσεις. Ο Allyn παρατηρεί πως, αν και τα αποτελέσματα δεν είναι αντιπροσωπευτικά για όλες τις Ηνωμένες Πολιτείες, ωστόσο είναι δηλωτικά της αναντιστοιχίας ανάμεσα στην επίσημη ηθική και την ιδιωτική πρακτική. Αν και τη δεκαετία του '50 η έρευνα δέχτηκε σοβαρές επικρίσεις και ο Kinsey κατηγορήθηκε ότι προκάλεσε υστερία γύρω από το σεξ, την αμέσως επόμενη δεκαετία, τα στατιστικά δεδομένα του Kinsey αποτέλεσαν βάση της επιστημονικής ορθοδοξίας.¹⁶⁹

Τα γράμματα της στήλης του Παλαιολόγου μας προσφέρουν μια διαφορετική εικόνα των ερωτικών σχέσεων από αυτή που είχαμε ως τώρα, αποκαλύπτοντας τη διαφορά πρακτικής και θεωρίας. Αν και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τη στατιστική, καθώς ο Παλαιολόγος επιλέγει τα γράμματα που δημοσιεύει και ένα από τα κριτήρια του είναι η πρωτοτυπία της ιστορίας, ώστε να προσελκύσει το ενδιαφέρον των αναγνωστών, ωστόσο κριτήριο επιλογής επίσης αποτελεί, η ιστορία να είναι αντιπροσωπευτική ενός κοινωνικού φαινομένου της εποχής, το οποίο ο συντάκτης σχολιάζει και παρατηρεί ως καινού σημείο των καιρών. Μια βασική αλλαγή που παρατηρείται, η οποία επιβεβαιώνεται και από τα γράμματα της στήλης «Εμείς οι νέοι», είναι η διαφορετικότητα των ερωτικών δεσμών των νεαρών φοιτητριών και φοιτητών της πρωτεύουσας, σε αντίθεση με αυτούς των νέων ανθρώπων της επαρχίας χωρίς ανώτερες σπουδές. Η Αντιγόνη στο τεύχος 207, θέτει ως θέμα προς συζήτηση στη σελίδα «Τα

¹⁶⁹ David Allyn, ό.π., σελ.17.

παιδιά της επαρχίας»¹⁷⁰, η ίδια δηλώνει αγανακτισμένη με το πόσο περιορισμένοι είναι οι νέοι της επαρχίας που δεν απολαμβάνουν τις ελευθερίες και τις δυνατότητες ψυχαγωγίας, που χαίρονται οι νέοι στην πρωτεύουσα και καλεί τους φίλους από την επαρχία να στείλουν τις εμπειρίες και τις απόψεις του στο θέμα αυτό. Η εικόνα που μεταφέρουν τα γράμματα των νεαρών, κυρίως κοριτσιών, είναι αποκαλυπτική. Η ζωή των νεαρών κοριτσιών της πρωτεύουσας συγκρινόμενη με αυτών στην επαρχία, δίνει την αίσθηση δύο παράλληλων κόσμων. Τα κορίτσια της επαρχίας, ανάμεσα στους πολλούς περιορισμούς που αναφέρουν, εστιάζουν στην απαγόρευση της συναναστροφής με το άλλο φύλο. Τόσο εντός, όσο και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος, οι κοινές παρέες αγοριών και κοριτσιών είναι κατά κανόνα απαγορευμένες, ενώ κάθε είδους συγχρωτισμός με το άλλο φύλο θεωρείται ύποπτος, επικίνδυνος και επισύρει τα σχόλια του κόσμου. Στα πανεπιστήμια της πρωτεύουσας οι μικτές παρέες θεωρούνται δεδομένες, οι κοινές έξοδοι, οι ψυχαγωγίες και οι διασκεδάσεις, προσφέρουν ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο συναναστροφής και κοινωνικοποίησης, το οποίο με τη σειρά του διαμορφώνει ένα διαφορετικό πλαίσιο σύναψης ερωτικών δεσμών. Η πόλη, αλλά και το πανεπιστήμιο, ως τόποι κοινωνικοποίησης, επενεργούν στη διαμόρφωση ενός διαφορετικού μοντέλου σχέσης για τα δύο φύλα, καινοφανούς για τα μέχρι πρότινος δεδομένα. Αν και στη στήλη της Αντιγόνης, η εικόνα της νεολαίας που συγκροτείται σε γενικές γραμμές, δίνει την αίσθηση μιας μυαλωμένης, υγιούς για τα ήθη της εποχής, μορφωμένης και συγκροτημένης νεολαίας, που ήταν άλλωστε δηλωμένη πεποίθηση της Αντιγόνης από το ξεκίνημα της σελίδας, η στήλη του Παλαιολόγου στο *Ρομάντσο* μας προσφέρει μια όψη εξαίρεσης στον κανόνα της Αντιγόνης.

Τρία γράμματα που θα αναλύσουμε από τη στήλη του Παλαιολόγου δίνουν μια διαφορετική οπτική των ερωτικών δεσμών και των αισθημάτων που κυριαρχούν σε αυτούς. Τα δύο προέρχονται από φοιτήτριες, το τρίτο από νεαρή γυναίκα που αποφοίτησε προσφάτως από το πανεπιστήμιο και εργάζεται ως ασκούμενη δικηγόρος. Το πρώτο εντοπίζεται στο τεύχος 1.252 και προέρχεται από μία 20χρονη φοιτήτρια, που αναφέρεται στις ερωτικές της περιπέτειες στα δύο πρώτα χρόνια της φοιτητικής της ζωής. Στην εισαγωγή, που προλογίζει πάντα το γράμμα που ακολουθεί, ο Παλαιολόγος σχολιάζει θετικά την άνοδο του μορφωτικού και πνευματικού επιπέδου της νέας γενιάς, αναφέροντας χαρακτηριστικά: *“Τι αλλαγή τώρα! Χαίρεσαι να διαβάζεις τα γράμματα. Στρωτά, με καθαρή διατύπωση, με συνοχή, με λογική – επιστολές προσώπων που έχουν περάσει κάποιο σχολείο και δεν είναι το αλφάβητο οι μόνες γραμματικές τους γνώσεις. Ακόμα και επιστολές φοιτητών και φοιτητριών...”*¹⁷¹ Η φοιτήτρια της επιστολής αρχίζει να απαριθμεί και να περιγράφει τις ερωτικές της ιστορίες. Σύμφωνα με

¹⁷⁰ Πάνθεον, τ. 207, 10/11/65, σελ.37.

¹⁷¹ Ρομάντσο, τ. 1.252, 28/2/67, σελ.2.

τα όσα λέει, για τους δύο πρώτους δεσμούς που συνήψε, κίνητρο δεν ήταν ο έρωτας. Εντούτοις τον δεύτερο στην πορεία τον ερωτεύτηκε *“Τον αγάπησα όχι επειδή πείσθηκα στα λόγια του. Τον αγάπησα άσχετα από τις δικές του προθέσεις”* αναφέρει. Ούτε όμως αυτός ο δεσμός ευδοκίμησε και κάποια μέρα ο νεαρός την άφησε. Την ερωτική απογοήτευση ωστόσο, γρήγορα κατάφερε να ξεπεράσει με τη βοήθεια ενός τρίτου δεσμού. Ούτε και στην τρίτη αυτή σχέση της, ο έρωτας για το πρόσωπο ήταν το κίνητρο, αλλά ούτε προέκυψε και αργότερα στη διάρκεια του δεσμού. Η τρίτη περιπέτεια είχε ιδιαίτερα άσχημο τέλος, καθώς ο νεαρός *“Ρίχτηκε σε μια φίλη της και σε αυτήν που εγκατέλειψε φέρθηκε σαν να ήταν η χειρότερη κοπέλα του κόσμου”*, αναφέρει ο Παλαιολόγος. Η τρίτη απογοήτευση επίσης ξεπεράστηκε γρήγορα, καθώς, όπως εξηγεί ο συντάκτης *“Θα ήταν απαρηγόρητη αν τον αγαπούσε. Χωρίς αγάπη ήταν ο σύνδεσμός της. Συνηθισμένο στην εποχή μας το φαινόμενο. Σύνδεσμοι χωρίς έρωτα, για να καλύπτεται το κενό, για να περνά η ώρα, για να ικανοποιούνται οι αισθήσεις.[...]Αυτή τη φορά, αντί της καρδιάς, τραυματισμένος ήταν ο εγωισμός της.”*. Ακολουθούν άλλοι τρεις δεσμοί, που έληξαν άδοξα. Η κοπέλα απογοητευμένη κατηγορεί τους άνδρες, για την άστατη συμπεριφορά τους, κατηγορεί τον εαυτό της που δεν μπορεί να γίνει σκληρή και άκαμπτη για να επιβληθεί στα συναισθήματά της. Ο Παλαιολόγος κλείνοντας, συμπληρώνει πως θα πρέπει επιπλέον να κατηγορεί εαυτόν: *“για την επιπολαιότητα και την ζετσιπωσιά της. Και λίγη τσίπα δεσποινίς. Τί φταίνε οι άνδρες όταν εσύ με την ελαφρότητά σου τους απογοητεύεις και τους διώχνεις;...”*.

Η συγκεκριμένη επιστολή παρουσιάζει ενδιαφέρον ακριβώς για το λόγο που παρατηρεί ο Παλαιολόγος. Στο νέο μοντέλο σχέσεων που εισάγεται στην ελληνική κοινωνία, ο έρωτας, ο αγνός και ρομαντικός χάνει σταδιακά το μονοπώλιο ως κινητήριο αίσθημα για τη δημιουργία ενός δεσμού, ελατήρια πιο ταπεινά αρχίζουν να παρακινούν τους νέους, αισθήματα λιγότερο βαθιά και περισσότερο εφήμερα. Στην “αδιάντροπη” παραδοχή των ταπεινών ελατηρίων, από μέρους της επιστολογράφου, έγκειται λοιπόν και ο χαρακτηρισμός της ως “ζετσίπωτης”. Κι αν για τους άνδρες ήταν κοινό μυστικό, ότι ανέκαθεν δημιουργούσαν τέτοιους «συνδέσμους», το γεγονός ότι μια γυναίκα μπορεί να λειτουργήσει με τρόπο παρόμοιο, είναι καινού σημείο των καιρών και φυσικά κατακριτέο.

Όμως και ο έρωτας αυτός καθαυτός, αρχίζει να επαναπροσδιορίζεται και κάποιες βασικές παραδοχές σταδιακά καταρρίπτονται ενώ νέες διαμορφώνονται. Ένα από τα επτά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έρωτα, που παραθέτει ο May, είναι η μοναδικότητα του αγαπημένου προσώπου.¹⁷² Η έννοια της μοναδικότητας συνεπάγεται με τη σειρά της την έννοια της αποκλειστικότητας. Η αποκλειστικότητα στον έρωτα, ειδικά σε ό,τι αφορά τις γυναίκες, είναι μια βαθιά ριζωμένη παραδοχή που επιπλέον ενδυναμώνεται από τις

¹⁷² βλ. παραπάνω, σελ.64.

στερεότυπες αντιλήψεις για τη γυναικεία συναισθηματική φύση και σεξουαλικότητα. Η επιστολή της δεύτερης φοιτήτριας, καταρρίπτοντας τη θεμελιώδη αυτή αρχή στον έρωτα, πυροδοτεί την έντονη αντίδραση του Παλαιολόγου, που αν στην περίπτωση της πρώτης φοιτήτριας η στάση του είναι περισσότερο ειρωνική και καυστική, στη δεύτερη περίπτωση μένει κατάπληκτος: *“Ακούτε πράγματα...[...] Έπρεπε τόσα χρόνια να έχουμε εξοικειωθεί και στις πιο απίθανες εκδηλώσεις της ζωής[...]το σημερινό γράμμα μας εντυπωσιάζει κι ες έχουμε αντιμετωπίσει κι άλλη φορά ανάλογη περίπτωση. Ίσως επειδή την προηγούμενη φορά το θέμα δεν ήταν διατυπωμένο με τόση ωμότητα, με τόσο κυνισμό”*.¹⁷³

Η άλλη φοιτήτρια είναι τεταρτοετής και έχει δύο χρόνια δεσμό μ' έναν συμφοιτητή της, με τον οποίο, όπως αναφέρει, έχουν σκοπό να παντρευτούν. Το πρόβλημα ωστόσο προέκυψε όταν ερωτεύτηκε τον παιδικό φίλο του συντρόφου της, με τον οποίο οι τρεις τους κάνουν στενή παρέα. Ο φίλος σκέφτηκε να αποστασιοποιηθεί για να δώσει λύση στο αδιέξοδο αίσθημά του, αλλά η νεαρή επιστολογράφος δεν επέδειξε ανάλογη πειθαρχία: *“Δεν άντεξα και μια μέρα του ωμολόγησα ότι τον αγαπώ κι εγώ και του ζήτησα να μείνει εδώ κοντά μας. Αυτός πείσθηκε και έμεινε.”*. Ο Παλαιολόγος σχολιάζει πως *“αν ήταν άλλη κοπέλα στη θέση της θα το θεωρούσε συμφορά και θα τραβούσε τα μαλλιά της. Αυτή, χαιρείται τη μακαριότητά της.”* και όπως δηλώνει η ίδια: *“Από τότε ζω ευτυχισμένη”*. Φυσικά μια τέτοια κατάσταση προκαλεί και στην ίδια μεγάλη αναταραχή, καθώς τα συναισθήματά της είναι εντελώς ασύμβατα με την κοινωνική απαίτηση από τον έρωτα, για αποκλειστικότητα: *“Το ξέρω είναι αδιανόητο, αφύσικο, ανήθικο αυτό που επιτρέπω να γίνεται. Αλλά δεν έχω τη δύναμη να αντισταθώ...Τι πρέπει να κάνω; Πού πρέπει να βρω τη δύναμη να κατανικήσω ένα αίσθημα που διχάζει την προσωπικότητά μου και με κατεβάζει στο επίπεδο των ζώων;[...] Αγαπώ το ίδιο και τους δύο[...]είναι αδύνατο να ζήσω χωρίς να χαιρώμαι την αγάπη και των δύο.”*. Ο Παλαιολόγος δηλώνει κατηγορηματικά πως η λύση είναι μία *“Να κόψει με το μαχαίρι την παράνομη παραφυσία – το καρκίνωμα – της αγάπης της.”*. Κλείνοντας, ο συντάκτης επισημαίνει, πως καταπατήστηκε με το θέμα της συγκεκριμένης επιστολογράφου, όχι για να τη συμβουλέψει, αλλά για να *“Διαπιστώσουμε ένα φαινόμενο όχι και τόσο συνηθισμένο: Δύο έρωτες την ίδια ώρα. Ξέραμε τέτοιες εκδηλώσεις για λόγους οικονομικούς. “Θα πάρω δύο, ένα γέρο, ένα νιο”. Χρηματοδότης ο ένας, φίλος ο άλλος. Αλλά εκεί δεν πρόκειται για διπλό έρωτα. Ενώ στη σημερινή περίπτωση ερωτική διάθεση υπάρχει απέναντι και των δύο. Και αυτό είναι το χαρακτηριστικό, το περίεργο και το αμαρτωλό, το ασυγχώρητο...”*. Η ύβρις που διαπράττει η εν λόγω φοιτήτρια, είναι η προσβολή των φυσικών νόμων, μέσω του διεστραμμένου έρωτα που βιώνει, αισθήματος ιερού για τις κοινωνικές αξίες, το οποίο εκφυλίζεται όταν αποστερείται ένα εκ των θεμελιωδών στοιχείων συγκρότησής του, την αποκλειστικότητα.

¹⁷³ Ρομάντσο, τ.1.259, σελ.2.

Ο May αναφέρει πως οι νέες ελευθερίες στον έρωτα, που κατοχυρώνονται διαμέσου της, ανολοκλήρωτης έως σήμερα σεξουαλικής επανάστασης, ουσιαστικά διευκόλυναν τους ανθρώπους να ακολουθήσουν το παλαιό ρομαντικό ιδεώδες του έρωτα.¹⁷⁴ Στο νέο κόσμο που μας εισάγει η δεκαετία του '60- αφητηριακό σημείο για τη σεξουαλική επανάσταση, σύμφωνα με το Allyn¹⁷⁵- η αναζήτηση του ιδανικού συντρόφου, που ενσαρκώνει το ιδεώδες του απόλυτου, αληθινού έρωτα, απελευθερώνεται από παλαιότερες κοινωνικές συμβάσεις και τροφοδοτείται επιπλέον από την καταναλωτική στάση των ανθρώπων. Έτσι “η απαίτηση για γρήγορη ικανοποίηση στο εδώ και τώρα, όπως συμβαίνει και με άλλους τομείς της ανθρώπινης επιθυμίας, οδηγεί στην ανάγκη να δοκιμαζόμαστε διαρκώς με νέους συντρόφους έως ότου βρεθεί ο ιδανικός”.¹⁷⁶ Το κυνήγι αυτό σταδιακά επεκτείνεται εφ' όρου ζωής. Το επόμενο γράμμα μας δίνει μια πρόγευση του νέου συναισθηματικού καθεστώτος που θεμελιώνεται, όπου η αναζήτηση δεν σταματά, μέχρι την ανεύρεση του απόλυτου και πλέον κοινωνικές συμβάσεις και θεσμοί δεν μπορούν να ανακόψουν την ορμητική του πορεία.

Η νεαρή ασκούμενη δικηγόρος στο τεύχος 1.256¹⁷⁷ πολιορκείται από τον προϊστάμενο του γραφείου όπου εργαζόταν, αυτή ωστόσο δεν ενέδιδε και όταν εκείνος απορούσε μαζί της, που μια νέα κοπέλα “μορφωμένη και χειραφετημένη”, έχει “τόσο μικροαστικές αντιλήψεις”, εκείνη ανταπαντούσε πως “*Η μόρφωσις μου δίνει μια ανωτερότητα που δεν μου επιτρέπει να γίνω έρμαιο του πόθου του καθενός. Θα δοθώ μόνο στον άνθρωπο που θα νιώσει κάποια ψυχική έλξη για 'μένα. Η αλήθεια όμως είναι ότι μου άρεσε φοβερά. Δεν μπορούσα χωρίς αυτόν.*”. Όπως περιγράφει ο Παλαιολόγος: “*Όταν είδε και αποείδε ο δικηγόρος ότι δεν είχε να προσμένει τίποτα στον ελεύθερο στίβο προσέφυγε στην κλασική λύση: πρόταση γάμου.[...]δεν ήταν κόλπο ώσπου να ικανοποιήσει την επιθυμία του. Σοβαρές οι προθέσεις του.*”. Πήγε στη μητέρα της, τη ζήτησε, έγιναν οι αρραβώνες. Κάποια στιγμή ωστόσο, η κοπέλα χρειάστηκε να ταξιδέψει στο Μιλάνο για δουλειά, εκεί γνωρίστηκε μ' έναν Ιταλό αρχιτέκτονα και η γνωριμία τους προχώρησε πολύ γρήγορα. Μετά από μια μονοήμερη εκδρομή στη Φλωρεντία, επιστρέφοντας πίσω στο Μιλάνο : “[...] μ' έφερε στο ξενοδοχείο μ' αγκάλιασε και με φίλησε με πάθος. Καμιά αντίσταση εγώ. Ένιωσα ότι τον αγαπούσα.”. Πριν αναχωρήσει για το αεροδρόμιο, ο υπάλληλος του ξενοδοχείου της παρέδωσε ένα δέμα, το οποίο δεν άνοιξε παρά όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, με μπερδεμένα αισθήματα: “*Μ' έκαιγαν οι τύψεις. Τύψεις για τον μνηστήρα ή απελπισία για τον άλλον που δεν θα ξανάβλεπα;*”. Ανοίγοντας κάποια στιγμή το δέμα που έφερε μαζί της από την Ιταλία ανακάλυψε πως ήταν ένα συμβολικό δώρο από τον Ιταλό αρχιτέκτονα, μαζί κι ένα σημείωμα, όπου της εξέφραζε

¹⁷⁴ Simon May, ό.π., σελ.12.

¹⁷⁵ David Allyn, ό.π.,σελ.5.

¹⁷⁶ Simon May, ό.π., σελ.12.

¹⁷⁷ Ρομάντσο, τ.1.256, 28/3/67, σελ.2.

τον έρωτά του και την επιθυμία του να πάει να τον βρει στην Ιταλία. Με συνοπτικές διαδικασίες πηγαίνει στη μητέρα της και της ανακοινώνει τη διάλυση των αρραβώνων της, η μητέρα της σάστισε, η ίδια όμως ήταν ανυποχώρητη και αποφασίζει να ξεκαθαρίσει την κατάσταση και με τον αρραβωνιαστικό της: “[...]έπρεπε να διακόψω παλικαρίσια με το δικηγόρο. Δεν είναι τίμιο να συνεχίζω μαζί του, μια που αρραβώνας μας λερώθηκε.”. Διαλύθηκε λοιπόν ο αρραβώνας, μετά από λίγο καιρό ήρθε και ο Ιταλός στην Ελλάδα και “φόρεσα την πολυπόθητη βέρα. Το Πάσχα θα γίνουν οι γάμοι μας. Μα η μαμά μου δεν ησύχασε, με τρελλαίνει με την γκρίνια της.”. Ο Παλαιολόγος κλείνοντας, εκφράζει τη συμπαράστασή του στη μητέρα της επιστολογράφου: “*Ταλαίπωρη μητέρα...Πώς να παρακολουθήσει τους νέους καιρούς στη σβελτάδα τους[...] και πρέπει να μην γκρινιάζει και να μην ανησυχεί η μητέρα όταν βλέπει με πόση ταχύτητα γυρίζει ο ανεμόμυλος από τους ανέμους των πόθων και των συναισθημάτων της κόρης της.*”. Ωστόσο δεν κατακρίνει τη στάση της επιστολογράφου, γεγονός που δηλώνεται κυρίως από τον τίτλο που αποδίδει στο γράμμα: «Αθώα η κατηγορούμενη».

Το παραπάνω γράμμα αποτυπώνει γλαφυρά την εξέλιξη που περιγράφει ο May. Η αναζήτηση του ιδανικού συντρόφου και του απόλυτου έρωτα, απελευθερωμένη από τους ηθικούς και κοινωνικούς περιορισμούς του πρόσφατου παρελθόντος, σταδιακά αξιολογείται ως τόσο σημαντική που οι κοινωνικές συμβάσεις, όπως ο αρραβώνας στην προκειμένη περίπτωση, δεν ικανές να υπερκεράσουν τη δυναμική της. Η εν λόγω επιστολογράφος δεν συνήψε δεσμό την πρώτη φορά, κατόπιν κοινωνικής πίεσης για να αποκατασταθεί, δεν ήταν συνοικέσιο, δεν ήταν επιλογή κατευθυνόμενη από την οικογένειά της, ήταν προσωπική της ελεύθερη επιλογή, παρακινούμενη από αισθήματα έρωτος. Απλώς ο πρώτος έρωτας ήταν μικρότερος από τον δεύτερο. Η εξέλιξη αυτή μαρτυρεί και κάτι ακόμη. Είναι δηλωτική του μετασχηματισμού της κοινωνικής ιεράρχησης των αξιών. Αν ο λόγος, υπόσχεση δέσμευσης στην περίπτωση αυτή, είχε μέχρι πρότινος τη μεγαλύτερη σημασία, καθώς αποτελούσε υπόσχεση ρυθμίζουσα όχι μόνο τις διαπροσωπικές σχέσεις, αλλά υπόσχεση έχουσα κοινωνικό χαρακτήρα που δεσμεύει το άτομο ταυτοχρόνως απέναντι στην κοινωνία, τώρα το συναίσθημα είναι αυτό που αξιολογείται ως πρωτεύον και έχον μεγαλύτερη αξία. Θα μπορούσαμε να δούμε και τις δύο στάσεις ως έχουσες συναισθηματικό κίνητρο, στην πρώτη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με το αίσθημα ευθύνης απέναντι στην κοινωνία, ενώ στη δεύτερη έχουμε να κάνουμε με ένα πιο αυτοαναφορικό συναίσθημα. Η ιδιότητα του ανθρώπου να ανακαλύπτει τα πραγματικά του αισθήματα και να στέκεται με ειλικρίνεια και συνέπεια απέναντι σε αυτά, απορρίπτοντας τις υποκριτικές κοινωνικές συμβάσεις, είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της επαναστατικής φυσιογνωμίας της δεκαετίας του '60, που εκφράζεται ποικιλοτρόπως, με κάθε ευκαιρία, σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης εμπειρίας

και πρακτικής.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κλείνοντας τη μελέτη των αισθηματικών λόγων στην επιστολογραφία του περιοδικού τύπου στη δεκαετία του '60, η πρώτη και ίσως πιο βασική παρατήρηση, που μπορούμε να κάνουμε είναι πως, με βάση την ορολογία του Reedy¹⁷⁸, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια καθεστωτική μετάβαση. Ένα παλαιό, κραταιό για σχεδόν δύο αιώνες, συναισθηματικό καθεστώς αρχίζει να δείχνει, στη δεκαετία του '60, δείγματα μιας αργής αλλά βέβαιης πτώσης. Την ίδια στιγμή ένα νέο συναισθηματικό καθεστώς διεκδικεί την εξουσία, διατηρώντας όμως πολλά από τα θεμελιώδη στοιχεία του παλαιού.

Ο έμφυλος διαχωρισμός των συναισθηματικών ποιοτήτων ανδρών και γυναικών, αποτέλεσε βάση και καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις των δύο φύλων, επηρεάζοντας την ίδια την πρόσληψη του εαυτού και διαπλάθοντας εν τέλει συναισθήματα. Ο έμφυλος αυτός διαχωρισμός, όπως τονίζει η Frevert, προέκυψε καθώς οι κανονιστικές προδιαγραφές των κοινωνιών ζητούν να ευθυγραμμίσουν τις ατομικές συμπεριφορές με κοινωνικούς κανόνες, οι οποίοι στη βάση τους έχουν έμφυλο προσανατολισμό, στόχευση και περιεχόμενο.¹⁷⁹ Με άλλα λόγια, η Ιστορία των συναισθημάτων υποστήριξε και επαλήθευσε σε σημαντικό βαθμό, πως οι άνθρωποι, ως ένα σημείο, νιώθουν αυτό που η εκάστοτε κοινωνία και πολιτισμός, ανέμενε από αυτούς να αισθανθούν. Άρα συναισθήματα και πολιτισμός βρίσκονται σε μια αλληλοτροφοδοτούμενη σχέση. Οι κοινωνικοπολιτισμικές μεταβολές επομένως, διαγράφονται και αντανακλώνται στις συναισθηματικές εμπειρίες των ανθρώπων. Αντιστρόφως, οι μετασχηματισμοί στη συναισθηματική βίωση, συγκεκριμένων καταστάσεων, μαρτυρούν πως κατά πάσα πιθανότητα, μια βαθύτερη πολιτισμική αλλαγή έχει συντελεστεί.

Υπό το πρίσμα αυτό, δεδομένοι κοινωνικοί θεσμοί εγκολπώνουν συγκεκριμένα συναισθήματα, τα οποία ταυτοχρόνως διαπλάθουν. Τα σχετικά με τον έρωτα συναισθήματα των ανθρώπων, όπως προκύπτει από τη μελέτη του συγκεκριμένου υλικού, υπάγονται σε ένα ευρύτερο σύστημα εννοιολόγησης και ταξινόμησης που συνοψίζεται στο σχήμα ρομαντικός έρωτας, χριστιανική αγάπη και αμαρτωλός πόθος. Η αυστηρή μορφοποίηση του σχήματος αυτού, χρονολογικά εντοπίζεται στο 19ο αιώνα, όταν διαμορφώνονται, προσδιορίζονται και επαληθεύονται με επιστημονική τεκμηρίωση οι συναισθηματικές ποιότητες των δύο φύλων, καθώς και οι κοινωνικοί ρόλοι που πρέπει να επιτελέσουν βάσει αυτών. Έτσι, σε πολύ αδρές

¹⁷⁸ Γίνεται λόγος για τα συναισθηματικά καθεστώτα που αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία όλων των σταθερών πολιτικών καθεστώτων, σύμφωνα με το William Reedy. βλ. αναλυτικά William Reddy, *The navigation of feeling. A framework for the History of Emotions*, εκδ. Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2001, σελ.56.

¹⁷⁹ Ute Frevert, ό.π.,σελ.11.

γραμμές, ο ρομαντικός έρωτας που γεννάται σε δύο νέους, κατά κανόνα, ανθρώπους, εμφανίζεται να αποτελεί βασική προϋπόθεση για ένα επιτυχημένο και ευτυχισμένο γάμο. Μετά το γάμο, ο έρωτας παραχωρεί τη θέση του στη χριστιανική αγάπη των συζύγων, που προσδιορίζεται ως βαθιά φιλία, στην οποία κυριαρχούν η στοργή, το αμοιβαίο ενδιαφέρον και η αλληλοβοήθεια. Και από τα δύο σχήματα ο ερωτικός πόθος είναι αποκλεισμένος. Η σεξουαλικότητα παρουσιάζεται ενοχοποιημένη, τόσο από το χριστιανισμό, ως πάθος της φθαρτής σάρκας, αλλά και από τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού, που θέλει την ανθρώπινη λογική ικανή να επιβληθεί στα ταπεινά ένστικτα, που υποβιβάζουν τον άνθρωπο στο επίπεδο του ζώου και του πρωτόγονου, εξωδυτικού βαρβαρισμού, εμποδίζοντάς τον από τον να αρθεί στο επίπεδο του υπεύθυνου και καλλιεργημένου πολίτη. Στην περίπτωση των γυναικών αντιτίθεται στην ίδια τους τη φύση, η οποία χαρακτηρίζεται γενικά από τη λεπτότητα των αισθημάτων, την ευαισθησία, την τρυφερότητα, την ενσυναίσθηση και την τάση για ανιδιοτελή προσφορά, στοιχεία που την καθιστούν ιδανική συμπαραστάτρια και συμπλήρωμα της ανδρικής ζωής, όπως και πρώτο και καταλληλότερο παιδαγωγό των παιδιών του έθνους.

Η μεγάλη στροφή του 20ού αιώνα, προς τη μελέτη του ενστίκτου και η ανάπτυξη της επιστήμης της ψυχολογίας συνετέλεσε στην αποδαιμονοποίηση της ανθρώπινης σεξουαλικότητας, όπως αναφέρει ο Allyn, αλλά αυτό δεν ήταν αρκετό για να ανατρέψει τα ανθεκτικά στο χρόνο στερεότυπα στις σχέσεις των δύο φύλων.¹⁸⁰ Η σεξουαλική ικανοποίηση ως σκοπός ή κίνητρο σε μια σχέση, απουσιάζει από τους λόγους των γυναικών, στα γράμματα που εξετάσαμε, ενώ στις ελάχιστες περιπτώσεις που πολύ διστακτικά και κεκαλυμμένα υπονοείται, καταδικάζεται με αυστηρότητα, προκαλώντας τον αποτροπιασμό από την πλευρά των συντακτών. Αυτό δεν σημαίνει ότι απουσιάζει εντελώς η σεξουαλική επιθυμία από τους λόγους των επιστολογράφων, ούτε ότι αφορίζεται σε κάθε περίπτωση, αλλά ότι θεωρείται αφύσικη και αδιανόητη, όταν δεν εκδηλώνεται σ' ένα νομιμοποιητικό πλαίσιο, όπως αυτό του ρομαντικού έρωτα ή του γάμου.

Ο έρωτας και η ανθρώπινη αγάπη γενικώς, στην ανάδυση της νεωτερικότητας, σύμφωνα με το May, λειτούργησε ως ο αντικαταστάτης μιας θρησκείας σε πτώση. Η νέα αυτή θρησκεία, της ανθρώπινης αγάπης, ως σήμερα χαίρει της μεγαλύτερης αποδοχής στο δυτικό κόσμο.¹⁸¹ Στη διάρκεια της δεκαετίας του '60, όταν οι νέοι τείνουν να απορρίπτουν συνολικά την κατεστημένη ηθική των γονιών τους, ο έρωτας απελευθερώνεται σταδιακά, από όλες τις κοινωνικές συμβάσεις που μέχρι πρότινος περιόριζαν την παντοδυναμία του. Για τους νέους τους '60, ο έρωτας προβάλλεται ως η απόλυτη προτεραιότητα, μια υπόσχεση ευτυχίας αναντικατάστατη και η σημαντικότερη προσδοκία από τη ζωή. Σε αυτό το πλαίσιο,

¹⁸⁰ David Allyn, ό.π.,σελ.3-5 όπως και Stephanie Coontz, ό.π.,σελ.193-198.

¹⁸¹ Simon May, ό.π.,σελ.13.

οι άνθρωποι σταδιακά αρχίζουν να απελευθερώνονται στις σχέσεις τους, να μιλούν πιο ανοιχτά για τα συναισθήματά και τις επιθυμίες τους, τις οποίες τείνουν να καταπιέζουν όλο και λιγότερο, έχοντας ως φάρο και πλοηγό τον απόλυτο, ιδανικό έρωτα. Η αύξηση των διαζυγίων, η όλο και μεγαλύτερη συχνότητα των προγαμιαίων σχέσεων, είναι τα πρώτα σημάδια ότι εισαγόμαστε στη διαδικασία, που ο May περιγράφει ως αέναη αναζήτηση του ιδανικού συντρόφου, η οποία οδηγεί σε συνεχή αλλαγή των ερωτικών συντρόφων μέχρι την ανεύρεση του ιδανικού. Εισαγόμαστε λοιπόν, σε μια εποχή κυριαρχίας ενός νέου συναισθηματικού καθεστώτος, το οποίο χαρακτηρίζεται από την εστίαση στο άτομο εν γένει. Η βασική του διαφορά από το προκάτοχο καθεστώς έγκειται ακριβώς σε αυτό. Αν δεχτούμε πως ο ρομαντικός έρωτας αποτελούσε κοινή παραδοχή και κοινωνική αξία ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, αυτό που σταδιακά αλλάζει στον 20ό αιώνα και είναι πλέον ξεκάθαρο τη δεκαετία του '60, είναι η επικράτηση της ατομικότητας ως κορωνίδα του δυτικού αξιακού συστήματος. Οι ξεχωριστές επιθυμίες, τα συναισθήματα, η ιδιαίτερη προσωπικότητα, τα προσωπικά όνειρα, οι φιλοδοξίες του ατόμου και η αποδοχή της διαφορετικότητάς του, αναρριχώνται στην κορυφή των προτεραιοτήτων των δυτικών κοινωνιών.

Ωστόσο μέχρι στιγμής, κάνοντας λόγο για τον έρωτα, έχουμε ασχοληθεί μόνο με τη νεανική του έκφραση. Τι γίνεται λοιπόν με τον έρωτα στις μεγαλύτερες ηλικίες; Όπως προκύπτει από τη μελέτη της επιστολογραφίας, ο έρωτας έχει ηλικία και αποτελεί προνόμιο των νέων ανθρώπων. Είναι η περίοδος χάριτος που αναγνωρίζεται στη νεότητα για να πειραματιστεί αναζητώντας τον ιδανικό έρωτα, ο οποίος αν όλα εξελιχθούν ομαλά και βρεθεί, θα την οδηγήσει στην ενηλικίωση, παραχωρώντας τη θέση του στη βαθιά, στοργική αγάπη των συζύγων εντός του γάμου. Όπως εύγλωττα διατυπώνει ο Παλαιολόγος, περιγράφοντας τα αισθήματα σε μια συζυγική σχέση: *“Η συνεννόησης και η φιλία γίνονται ο συνδετικός κρίκος και γεμίζουν τη ζωή, που χωρίς αυτά θα 'μενε γυμνή. Δύο καλοί φίλοι με αμοιβαία κατανόηση δεν συντρίβονται κάτω από το βάρος της μονώσεως. Η δυσκολία είναι να πεισθούν γι' αυτό και να προσαρμοστούν στο καθεστώς της φιλίας που είναι το διάδοχο σχήμα των ερωτικών εξάρσεων.”*¹⁸² Αυτό είναι το δέον γενέσθαι, η κοινωνική απαίτηση από τα παντρεμένα ζευγάρια, ωστόσο, όπως μαρτυρούν τα τόσα γράμματα στις στήλες με θέμα τη συζυγική απιστία, η πραγματικότητα απέχει αρκετά από το ιδανικό αυτό σχήμα. Οι επιστολογράφοι φαίνεται να μην μπορούν να αρκεστούν και να πειθαρχήσουν στο σχήμα αυτό, γεγονός που τις περισσότερες φορές τους οδηγεί στην ενοχή και την εσωτερική σύγκρουση, καθώς νιώθουν αδύναμοι να ανταποκριθούν στην κοινωνική απαίτηση και ν' απαρνηθούν τον έρωτα ή να τον περιορίσουν στο πλαίσιο της μονογαμίας.

Μελετώντας την επιστολογραφία των δύο περιόδων στη διάρκεια της δεκαετίας, είναι

¹⁸² Ρομάντσο, τ. 1.267, 13/6/67, σελ.2.

δεδομένο, πως δεν μπορούμε παρά να αποκομίσουμε μια περιορισμένη μόνο εικόνα για το πώς οι άνθρωποι βίωναν και εξέφραζαν όσα ένιωθαν και ειδικότερα για τους ανθρώπους εκείνους, που αποτελούσαν το αναγνωστικό κοινό των περιοδικών αυτών και αφετέρου που επέλεξαν τον συγκεκριμένο τρόπο να μιλήσουν για τα αισθηματικά τους προβλήματα. Κλείνοντας λοιπόν, είναι σκόπιμο να συνοψίσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτού του συνόλου. Καταρχήν έχουμε να κάνουμε με τους αναγνώστες δύο περιοδικών ποικίλης ύλης με ευρύτατη κυκλοφορία κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Αυτό συνεπάγεται πως το αναγνωστικό κοινό, για τα οποίο γίνεται λόγος, είναι μια ευρεία, ανομοιόμορφη κατηγορία ανθρώπων, διαφορετικών κοινωνικών, ταξικών καταβολών και μορφωτικού επιπέδου. Ωστόσο, όπως γίνεται φανερό, τόσο από τη γενικότερη ύλη των περιοδικών, όσο και από τις επιστολές που εξετάσαμε, οι γυναίκες αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία του δείγματος, τόσο γιατί αυτές φαίνεται πως αποτελούν, κατά βάση, το αναγνωστικό κοινό των συγκεκριμένων περιοδικών, όσο κι επειδή είναι εκείνες, που επιλέγουν συχνότερα να απευθυνθούν στις στήλες αλληλογραφίας για τα αισθηματικά τους προβλήματα.

Επιπλέον η συντριπτική πλειονότητα των επιστολογράφων είναι άτομα νεαρής ηλικίας. Ακόμη και οι παντρεμένοι που καταφεύγουν στις στήλες αλληλογραφίας είναι αρκετά νεαροί σε ηλικία, γεγονός που μας στερεί τη δυνατότητα να μάθουμε περισσότερα για τα συναισθήματα των μεγαλύτερων ανθρώπων. Ενδεχομένως αυτό θα μπορούσαμε να το αποδώσουμε στο ότι ο έρωτας, όπως αναφέρθηκε, αποτελεί προνόμιο των νέων, ενώ ταυτοχρόνως θεωρείται τρόπον τινά «αίσθημα ελαφρό», το οποίο η ωριμότητα που επέρχεται με το πέρασμα του χρόνου, θέτει στο περιθώριο και δεν απασχολεί πλέον τους μεγαλύτερους, που έχουν πιο «σοβαρά» προβλήματα να αντιμετωπίσουν.

Ωστόσο, ειδικά στην περίπτωση των επιστολογράφων στο *Πάνθεον*, οι νέοι αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία, επειδή το ίδιο το περιοδικό διαμορφώνει ένα νεανικό χαρακτήρα, που στη διάρκεια της δεκαετίας γίνεται όλο και πιο ευδιάκριτος, περιορίζοντας ηλικιακά το αναγνωστικό του κοινό.

Ως προς το μορφωτικό επίπεδο των επιστολογράφων, δεν θα ήταν εύκολο να εξάγουμε συμπεράσματα, καθώς ακόμη και στο *Ρομάντσο*, που έχει σαφώς πιο λαϊκό χαρακτήρα, στη στήλη του Παλαιολόγου συναντούμε πολύ συχνά γράμματα ανθρώπων με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και επαγγελματικό status. Ωστόσο, αν συνυπολογίσουμε τα γράμματα στη στήλη της κυρίας Μίρκας, θα μπορούσαμε να πούμε, πως σε πολύ γενικές γραμμές και συγκριτικά με τους επιστολογράφους στο *Πάνθεον*, έχουμε να κάνουμε με ανθρώπους πιο «λαϊκούς» και χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου. Στο *Πάνθεον*, η πλουσιότερη σε γράμματα στήλη, αυτή της Αντιγόνης, συγκεντρώνει επιστολές από νέους όλων των κοινωνικών τάξεων και μορφωτικών επιπέδων. Απαντούν επιστολές αγοριών και κοριτσιών που δεν έχουν τελειώσει

το δημοτικό και που συνήθως προέρχονται από την επαρχία, αλλά εξίσου πολλές είναι οι επιστολές φοιτητών και φοιτητριών με ιδιαίτερα επεξεργασμένο και φροντισμένο λόγο, που μαρτυρούν πνευματική καλλιέργεια και μόρφωση. Ωστόσο στη στήλη της Αντιγόνης, η μεγάλη πλειοψηφία των επιστολών, προέρχονται από έφηβες κοπέλες του Γυμνασίου.

Ένα ακόμη στοιχείο που δεν μας αποκαλύπτεται από την επιστολογραφία των περιοδικών είναι οι πολιτικές πεποιθήσεις των επιστολογράφων. Οι ιδεολογικές τοποθετήσεις, ειδικά στη στήλη της Αντιγόνης, διαγράφονται σε γενικές γραμμές, ωστόσο η πολιτική, είναι απαγορευμένο θέμα συζήτησης, όπως δηλώνει ξεκάθαρα η Αντιγόνη στο τεύχος 218¹⁸³, όταν ένας νεαρός αναγνώστης, προτείνει ως θέμα συζήτησης στη σελίδα τις σεξουαλικές σχέσεις των νέων. Η Αντιγόνη αν και θεωρεί το θέμα “*αρκετά τολμηρό*”, πιστεύει ότι θα μπορούσε να συζητηθεί στη σελίδα, καθώς είναι καθαρά κοινωνικό και απασχολεί πολλούς νέους ενώ, όπως αναφέρει “*μόνο οι πολιτικές και θρησκευτικές συζητήσεις απαγορεύονται από τη διεύθυνση του περιοδικού*”. Σε μια τόσο έντονα πολιτικοποιημένη και ανήσυχη δεκαετία, όπως αυτή του '60, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον, ότι η πολιτική απουσιάζει και από τα δύο περιοδικά και φυσικά απουσιάζει από την αλληλογραφία των αναγνωστών. Έτσι, είτε αυτό ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, είτε οφείλεται στη λογοκρισία των περιοδικών, είτε στο γενικότερο προφίλ των περιοδικών, ως πιο «ελαφρών» εντύπων, η εικόνα που αποκομίζουμε για τους επιστολογράφους είναι ότι πρόκειται για μια μη πολιτικοποιημένη κατηγορία ανθρώπων. Ακόμα ωστόσο κι αν ίσχυε το αντίθετο, στο πλαίσιο συζήτησης που διαμορφώνουν τα συγκεκριμένα περιοδικά με τους αναγνώστες τους, η πολιτική τίθεται εκτός. Όπως προκύπτει τόσο από την ευρύτερη αρθρογραφία των περιοδικών, όσο και από την αλληλογραφία των αναγνωστών, τα θέματα που θίγονται αφορούν ως επί το πλείστον τις σχέσεις των ανθρώπων και ιδιαίτερα των δύο φύλων, όπως και ποικίλα κοινωνικά φαινόμενα της εποχής, τα οποία ωστόσο θίγονται αποφεύγοντας τις πολιτικές προεκτάσεις.

Καταληκτικά, στη μεταβατική δεκαετία του '60, σίγουρα δεν νιώθουν όλοι με τον ίδιο τρόπο, αλλά δεν μοιράζονται και τις ίδιες αντιλήψεις για τα αισθήματα. Το χάσμα γενεών επιβεβαιώνεται και αναδύεται γλαφυρά μέσα από τις στήλες αλληλογραφίες. Η τάση των νέων ανθρώπων να τα περιμένουν όλα από τον έρωτα και να μην υπολογίζουν τις κοινωνικές συμβάσεις σε αυτόν, επικρίνεται έντονα από τους μεγαλύτερους ανθρώπους, ειδικά τους πιο συντηρητικούς, όπως διαπιστώνουμε από το παράδειγμα της κυρίας Μίρκας. Πολλές φορές αντιμετωπίζεται με καχυποψία, θεωρείται ως ένα επιπόλαιο συναίσθημα, σύμφυτο της νεανικής ανωριμότητας που πρέπει να δαμαστεί και να πειθαρχήσει στους κοινωνικούς κανόνες. Ακόμη όμως και γι' αυτούς, που παρουσιάζονται πιο προοδευτικοί από την κυρία Μίρκα, όπως ο συνεργάτης Μ. και ο Παλαιολόγος, που φαίνεται να σέβονται τη δύναμη του

¹⁸³ Πάνθεον, τ.218, 21/1/66, σελ.25.

έρωτα, χαράσσουν τις κόκκινες γραμμές τους όταν αυτός τείνει ν' ανατρέψει βασικές παραδοχές και κανόνες στους οποίους θεμελιώνεται η κοινωνική ευταξία.

Τα νεολαιίστικα κινήματα του '68, το δεύτερο φεμινιστικό κύμα, τα κινήματα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι πρώτες κινηματικές δράσεις της ομοφυλοφιλικής κοινότητας, μαζί με όλες τις ιδέες της ουτοπίας, του ηδονισμού, του ιδεαλισμού και του οπορτουνισμού που εκκολάφτηκαν εντός τους, μετέβαλαν άρδην, σύμφωνα με τον Allyn, τη σεξουαλική ηθική των δυτικών κοινωνιών¹⁸⁴ και μαζί με αυτή τον τρόπο που οι άνθρωποι ερμηνεύουν, ιεραρχούν και εκφράζουν τα συναισθήματά τους, καθώς και τον τρόπο που βιώνουν συγκεκριμένες πρακτικές όπως ο γάμος, οι ερωτικές σχέσεις και το σεξ. Η δεκαετία που ακολουθεί, είναι η αυτή που θα θερίσει τους καρπούς που έσπειρε η μεταβατική «σύντομη» και «μακρά» δεκαετία του '60.

¹⁸⁴ David Allyn, ό.π.,σελ.9.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allyn David, *Make love not war. The Sexual Revolution; An unfettered history*, Routledge, Νέα Υόρκη 2016.
- Anderson S. Bonnie, Zinsser P. Judith, *A History of their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.
- Blum Lawrence, «Kant's and Hegel's moral rationalism. A feminist perspective.», *Canadian Journal of Philosophy*, τ.12, 1982.
- Cook Hera, *The Long Sexual Revolution. English Women, Sex and Contraception 1800-1975*, Oxford University Press, ΗΠΑ 2004.
- Coontz Stephanie, *Marriage , a History. How Love Conquered Marriage*, Penguin Books, Η.Π.Α. 2005.
- Cott F. Nancy, *The bonds of Womanhood. Women's Sphere in New England 1780-1835*, Yale University Press, χ.τ.1977.
- Davis Zemon Natalie, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in the Sixteenth-century France*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1987.
- Fox-Genovese Elizabeth, «Women and the Enlightenment», στο (επιμ.) Renate Bridenthal, Claudia Koonz, Suzan Stuard, *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη 1987
- Frader Levine Laura, «Women in the Industrial Capitalist Economy», στο Renate Bridenthal, Claudia Koonz, Suzan Stuard (επιμ.), *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη 1987.
- Frevert Ute, *Emotions in history- Lost and found*, Central European University Press, Βουδαπέστη 2011.
- Kaplan Gizela, *Contemporary Western European Feminism*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1992.
- Knibiehler Yvonne, «Bodies and Hearts», στο Geneviève Fraisse-Michelle Perrot (επιμ.), *A history of women. Emerging Feminism from Revolution to World War*, Arthur Goldhammer (μτφρ.), Belknap Press of Harvard University, Λονδίνο 1993.
- Lutz Catherine, «Emotions and Feminist Theories», στο Jeannette Mageo (επιμ.), *Power and the Shelf*, Cambridge University Press, Ηνωμένο Βασίλειο 2002.
- *Unnatural Emotions. Everyday Sentiments on a Micronesian Atoll and Their Challenge to Western Theory*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1988.
- May Simon, *Love a History*, Yale University Press, Μεγάλη Βρετανία 2011.

- Reedy M. William, *The navigation of feeling. A framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2001.
- Schildt Axel - Siegfried Detlef, «Yuth, Consumption and Politics in the Age of Radical Change», στο Axel Schildt-Detlef Siegfried (επιμ.), *Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies 1960-1980*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη 2007.
- Sullivan Erin, «The History of Emotions. Past, Present, Future», *Cultural History* τ.2, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο 2013.
- Αβδελά Έφη, «Γλώσσα των συναισθημάτων και επιστολογραφία: «παραστρατημένοι» ανήλικοι και οι επιμελητές τους στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Ανδρέας Κ. Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, Ταυτότητες, Ιδέες*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης-Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ), Ηράκλειο 2014.
- «Δια λόγους τιμής»: *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Νεφέλη 2002.
- «Φθοροποιοί και ανεξέλεγκτοι απασχολήσεις : ο ηθικός πανικός για τη νεολαία στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ.27, Νο 90, 2005.
- Δελβερούδη Ελίζα-Άννα, *Οι νέοι στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου 1948-1974*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας(ΙΑΕΝ)- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ), Αθήνα 2004.
- Καναβέλη Ελιάννα, *Χαρτογράφηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Ιδεολογικές αναζητήσεις και η συνεισφορά στο δημόσιο χώρο και λόγο*, Διοτίμα, Αθήνα 2016
- Κατσάπης Κώστας, *Το «πρόβλημα νεολαία». Μοντέρνοι νέοι, παράδοση και αμφισβήτηση στη μεταπολεμική Ελλάδα 1964-1974*, Απρόβλεπτες, Αθήνα 2008.
- Κοσμά Υβόν, «Εικόνες για το φύλο μέσα από τον ελληνικό κινηματογράφο του '60: Η ταινία «Δεσποινίς Διευθυντής»», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007.
- Λαμπροπούλου Δήμητρα, «Δημόσια κοινωνικότητα και νεολαία», στο «Θαλής-Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ου αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης, και συλλογικές υποκειμενικότητες», *Ρέθυμνο* 23-24.11.2012. http://www.public-sociality.uoc.gr/ebook/Dimosia_Koinonikotita.pdf (τ.π.3/1/2020)
- Μαροπούλου Μαρίνα, Τσακιστράκη Χριστίνα «Ορθός λόγος, συναίσθημα και κανονιστικές ηθικές θεωρίες υπό το πρίσμα του πολιτισμικού φεμινισμού της διαφοράς», στο Ελένη Ρεθυμνιωτάκη, Μαρίνα Μαροπούλου, Χριστίνα Τσακιστράκη (επιμ.), *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2016.
- Μηλιώρη Πόλυ, «Από το Ρομάντσο στο Πάνθεον. Ένα χρονικό του ελληνικού περιοδικού τύπου», στο Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, τ.4, Ινστιτούτο Νεοελληνικών

Ερευνών(INE), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ), Αθήνα 2008.

- Μουλλάς Παναγιώτης, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης(ΜΙΕΤ), Αθήνα 1992.
- Νάτσινα Αναστασία, «Η ελληνική δεκαετία του 1960: Πολιτική αστάθεια και πολιτισμική αναγέννηση», στο Αναστασία Νάτσινα, Αγγέλα Καστρινάκη, Γιάννης Δημητρακάκης, Κέλη Δασκαλά (επιμ.), *Η ελληνική πεζογραφία στη “μακρά” δεκαετία του '60 (1958-1974)*, εκδ. Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα 2015, σελ.13.
- Ξηντάρας Παναγιώτης, *Ο δημοσιογραφικός λόγος στα χρονογραφήματα του Παύλου Παλαιολόγου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009.
- Ρεπούση Μαρία, « «Το δεύτερο φύλο» στην Αριστερά. Ντοκουμέντα και μνήμες από τη φεμινιστική παρέμβαση στην οργάνωση του Ρήγα Φεραίου», Ελληνική Επιθεώρηση της Πολιτικής Επιστήμης, τ.8, Αθήνα 1996.
- Σεφεριάδης Σεραφείμ- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, «Εισαγωγή: «Η σύντομη» δεκαετία του '60», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007.
- Τσαλικογλου Φωτεινή, « Η ανησυχητικά παράξενη οικειότητα μιας δεκαετίας», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Η ελληνική δεκαετία του 60: «σύντομη» ή «μακρά», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007.
- Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας. Από τον πηλό στο Δίκτυο*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003.

Ψηφιακές πηγές:

- Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=540> (25/10/2019).
- <http://www.romantso.gr/> (τ.π.9/10/2019).

Πηγές:

- *Ρομάντσο 1960-1969*, Αρχεία της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.
- *Πάνθεον 1960-1969*, Αρχεία της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.

